

A.S. Sagdullayev, V.A. Kostetskiy

TARIX

QADIMGI DUNYO

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
6-sinf o'quvchilari uchun darslik*

Tuzatilgan va to'ldirilgan beshinchi nashr

*O'zbekiston Respublikasi
Xalq ta'limi vazirligi tomonidan
tavsiya etilgan*

**«Yangiyo'l Poligraf Servis»
Toshkent – 2017**

UO'K: 94(100)=512.133(075.2)

KBK: 63.3(50')

S 16

Sagdullayev, A.

Tarix. Qadimgi dunyo 6-sinf: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik / A. Sagdullayev, V. Kostetskiy. - Tuzatilgan va to'ldirilgan beshinchi nashr. - Toshkent.: «Yangiyo'l poligraf servis», 2017. - 192 b.

UO'K: 94(100)=512.133(075.2)

ISBN 978-9943-382-89-3

KBK: 63.3(50')ya72

Taqrizchilar:

tarix fanlari doktori, akademik **Yu. F. Buryakov**,

tarix fanlari doktori **O'. M. Mavlonov**,

tarix fanlari nomzodi, O'zbekiston xalg ta'limi a'lochisi **N. T. Polvonov**.

Darslik materiallari umumiy o'rta ta'lim maktablarining tarix fani bo'yicha standartlashtirilgan o'quv dasturlari asosida qayta ishlangan. Davlat ta'lim standartiga muvofiq. Darslik O'zbekiston va xorijiy mamlakatlar tarix o'qituvchilarining ish tajribalari asosida yaratilgan. SamISI qoshidagi 1-akad. litsey rahbariyatiga alohida minnatdorchilik bildiramiz.

Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan chop etildi.

ISBN 978-9943-382-89-3

© «Yangiyo'l Poligraf Servis», 2013, 2017
© A. Sagdullayev, V. Kostetskiy, 2013, 2017

MUNDARIJA

Kirish.....	5
-------------	---

I-BO'LIM

Eng qadimgi tuzum

1-§. Qadimgi tarix – taraqqiyotning boshlanishi	8
2-§. Eng qadimgi odamlarning rivojlanish bosqichlari	13
3-§. Urug'chilik jamiyati	18
4-§. Eneolit va bronza davri.....	22
5-§. Temir davriga o'tishda O'rta Osiyoning rivojlanishi	25

II-BO'LIM

Qadimgi Sharq va O'rta Osiyo

6-§. Nil vodiysi va uning aholisi	28
7-§. Qadimgi Misr	32
8-§. Qadimgi Misrda din	35
9-§. Piramidalar va daxmalar	37
10-§. Qadimgi Misr madaniyati	40
11-§. Mesopotamiya sivilizatsiyalari	43
12-§. Bobil podsholigi	49
13-§. Old Osiyo davlatlari	53
14-§. Ahamoniylar davlati	57
15-§. Qadimgi Hindiston sivilizatsiyasi	61
16-§. Miloddan avvalgi I ming yillikda Hindiston	65
17-§. Qadimgi Xitoy sivilizatsiyalari	68
18-§. Miloddan avvalgi III-mil. II asrlarda Xitoy	72
19-§. O'zbekiston hududidagi ilk davlatlar	75
20-§. Zardushtiylik	80

III-BO'LIM

Qadimgi Yunoniston

21-§. Antik tarixning boshlanishi	84
22-§. Qadimgi Yunonistonning yuksalishi	86
23-§. Yunon koloniyalari	91
24-§. Afinada demokratiya	93
25-§. Yunon-fors urushlari	98

26-§. Yunonistonning Makedoniya tomonidan bosib olinishi.	102
27-§. Fuqaro tarbiyasi.	104
28-§. Qadimgi Yunoniston madaniyati	107
29-§. Qadimgi Yunoniston olimlari va mutafakkirlari.	111
30-§. Qadimgi Yunoniston afsonalari.	115

IV-BO‘LIM

Miloddan avvalgi VI – milodiy III asrlarda O‘rta Osiyo

31-§. O‘rta Osiyoda ahamoniylar hukmronligi ...	118
32-§. O‘rta Osiyo xalqlarining yunon-makedon istilochilariga qarshi kurashi	123
33-§. Salavkiylar davlati va Yunon-Baqtriya podsholigi	129
34-§. Qadimgi Xorazm, Qang‘ va Davan davlati	133
35-§. Kushon davlati	137
36-§. Buyuk Ipak yo‘li ...	142

V-BO‘LIM

Qadimgi Rim

37-§. Qadimgi Italiya.	145
38-§. Rim respublikasi.	148
39-§. Rim respublikasining hayoti.	152
40-§. O‘rtayer dengizida hukmronlik uchun kurash	155
41-§. Qullar va gladiatorlar	160
42-§. Rim respublikasining qulashi.	164
43-§. Rim imperiyasining qulashi va zavolga yuz tutishi	168
44-§. Qadimgi Rim madaniyati	172
Xulosa.	179
Tarixiy atamalar lug‘ati	181
Yakuniy takrorlash	184
Qadimgi dunyo tarixiga oid tarixiy va geografik atamalar.	185
Qadimgi dunyo tarixidagi nomlar	186
Qadimgi dunyo tarixi sanalarda	187

Kirish

5-sinfda «Tarixdan hikoyalar» bilan tanishgan edingiz. Siz uzoq o'tmish haqida bilimlar qanday qilib jamlanishini bilib oldingiz.

6-sinfda olis-olis zamonlarga sayohatimizni davom ettirib, eng qadimgi davlatlar va xalqlar tarixi, madaniyati va urf-odatlarini bilan tanishib chiqamiz.

Jahonda shaharlar va davlatlar paydo bo'lgan davrlardan beri ming yillar o'tdi. Ammo qadim zamonlarda odamlar yaratgan ko'pdan ko'p narsalardan bugun ham kundalik hayotda foydalanib kelinmoqda. Bu mehnat qurollari, sopol buyumlar, g'ildirak, sopol suv quvurlari, gazlamalar, yozuv va boshqa ko'pgina narsalardir. Qadimgi zamon mualliflari yozib qoldirgan asarlar hali-hanuz kishilarga saboq berib, tarbiyalab kelmoqda.

Olimlar Yer yuzida qachonlardir ro'y bergan voqealarni qaytadan tiklash uchun katta kuch-g'ayrat sarflaganlar. Ular qadimgi shaharlarni topib tekshirishdi va charmga, sopolga, toshga, shuningdek, tangalarga bitilgan sirli yozuvlarni o'qishdi. Siz endi arxeologik topilmalar nimalar haqida so'zlab berishini bilasiz. Qadimgi bitiklarni o'rganish bilan *epigrafika*, tangalarni o'rganish bilan esa *numizmatika* degan maxsus fanlar shug'ullanadi.

Insoniyat sodda mehnat qurollarini yasashdan to hunarmandchilik durdonalarini yaratishga qadar, eng oddiy uy-joylarni qurib olishdan to shaharlarni bunyod etishga qadar uzoq yo'lni bosib o'tdi. Eng qadimgi shaharlar, yozuv, davlatlar tashkil topishi va rivojlanishi davrini olimlar ilk *sivilizatsiya* deb ataydilar. Dastlabki sivilizatsiyalar tarixi Qadimgi Sharqda, so'ngra Yunonistondagi Krit orolida boshlangan

**Qadimiy yozuv
namunasi**

edi. Qadimgi sivilizatsiyalar jahonning ko'pgina o'lkalarida, jumladan, O'zbekiston hududida ham vujudga kelgan.

Yer yuzida odam paydo bo'lganidan to **milodiy 476-yilda** G'arbiy Rim imperiyasi qulaguniga qadar kechgan voqealar tarix fanida *Qadimgi dunyo tarixi* deb ataladi. Bu tarix turli-tuman arxeologik va yozma manbalar asosida o'rganiladi.

Qadimgi dunyo tarixi Qadimgi Sharq, Yunoniston va Rim saroy a'yonlari va podsholarining turli yilnomalari (voqealar yilmayil qayd etib borilishi), qonunlar majmuyi, biografiyalari (tarjimayi hol)da aks ettirilgan. Ularda yurishlar va janglar, ibodatxonalar, saroylar va qal'alar qurilishi, hunarmandchilik va dehqonchilik, qadimiy fanlar va san'at haqida hikoya qilinadi.

Olimlar o'qigan qadimgi matnlar, masalan, «Piramidalar matnlari» va «Marhumlar kitobi» misrliklar tarixi haqida, «Rigveda» – hindlar, «Avesto» esa O'rta Osiyo xalqlari tarixidan hikoya qiladi.

Nil vodiysidagi Misr *piramidalari*, Dajla va Frot oralig'idagi *Bobil*, Hind vodiysidagi *Moxenjodaro*, Erondagi *Persepol*, Yunoniston, Rim va O'rta Osiyoning ko'plab qadimgi shaharlari butun jahonga mashhurdir.

Biroq qadimgi dunyo tarixiga oid hali ochilmagan sirlar oz emas. Balki birortangizga ularni ochish nasib etar. Tarix bizni ko'p narsaga o'rgatadi. Uni «buyuk o'qituvchi» deb bejiz aytishmagan. Shu bois har birimiz o'z Vatanimiz tarixini bilishimiz va boshqa mamlakatlar xalqlarining tarixi va madaniyatiga hurmat bilan qarashimiz kerak. Ushbu darslikni o'qir ekansiz, ko'plab tushunilishi qiyin so'zlarga, tarixiy atama va iboralarga duch kelasiz. Ularni yodlash, esda saqlash kerak bo'ladi.

Tangalardagi yozuvlar

Darslik matni bilan ishlash

Ushbu maslahatlarimizni diqqat bilan o'qing, ular o'rganilayotgan mavzuni eslab qolishingizga yordam beradi.

Uyga berilgan topshiriqlarni tayyorlashda quyidagilarga rioya qiling:

1. Darsda yozib olganlaringizni bir necha bor o'qing.
2. O'qishdan oldin mavzu sarlavhasiga diqqat qiling, darsda nimalar deyilganini eslang.
3. Har bir mavzu oxirida berilgan savollarni o'qing. Shunda siz yozganlaringizni o'qiganingizda nimalarga e'tibor berish lozimligini va o'qiganlaringizni qay tartibda bayon etish kerakligini bilib olasiz.
4. Matnni taxminiy qismlarga bo'ling va har birining asosiy mazmunini o'z so'zlaringiz bilan ayting, keyin butun mavzuni gapirib bering. Aytib bera olmasangiz, qiyin joylarini qayta-qayta o'qing. Takrorlang.
5. Matnni o'qish jarayonida unda eslatilgan rasm va jadval-larni toping, izohlarini o'qing, matnda uchragan shaharlar, mam-lakatlar nomlarini xaritadan toping.
6. Savollarga javob bering va mavzu oxiridagi topshiriqlarni bajaring.

Agar Siz har bir paragraf oxirida berilgan tayanch konspektlari bo'yicha tarixni o'rganishga qaror qilsangiz, quyidagi vazifalarni bajarishingiz lozim:

1. Darslik mavzulari matnini tayanch konspekt so'zlari bilan taqqoslab o'qing.
2. Konspektdan foydalanib mavzuni bir necha marta so'zlab bering.
3. Tayanch iboralarni yoddan aytib berishga harakat qiling.
4. Bir necha soatdan so'ng yana bir marta tayanch konspektni takrorlang.

Biz, darslik mualliflari, ustozingiz bilan birga Sizga uzoq o'tmishga sayohat qilishga, madaniy yodgorliklar bilan tanishish va qadimgi dunyo tarixini o'rganishga ko'maklashamiz.

I-BO'LIM

ENG QADIMGI TUZUM

1-§. Qadimgi tarix – taraqqiyotning boshlanishi

Qadimiy shahar xarobalari

Qadimiy qo'lyozmalar qoldiqlari

Qadimgi tarixni o'rganish Insoniyatning qadimgi tarixini turli ixtisosdagi olimlar o'rganadilar. *Arxeologlar* qadim zamonlarda odamlar yashagan *manzilgohlarda* qazishma ishlarini amalga oshiradilar.

Antropologlar qadimgi odamlarning suyak qoldiqlarini tekshirib, ularning tashqi qiyofasini tiklaydilar va rivojlanishini o'rganadilar.

Etnograflar qadimgi odamlarning ko'pgina udumlari, hozirda mavjud qabilalar va elatlarining qadimdan saqlab qolgan xo'jalik va madaniy an'analarini o'rganadilar.

O'zingizni sinang!

***Arxeologlar – ... Etnograflar – ...
Antropologlar – ...***

Qadimgi tarix bo'yicha manbalar

Biz o'lkamizning qadimgi tarixini qanday o'rganamiz? O'lkamiz qadimgi tarixining keng o'rganilgan manbalari arxeologlar tomonidan topilgan *moddiy manbalardir*. Mehnat qurollari, sopol idishlar, qurol-aslahalar, zeb-ziynat buyumlari, xullas, qadimda inson qo'li bilan yaratilgan hamma narsalar shular jumlasiga kiradi.

Yozma manbalar topilishi bilan olimlarga qadimgi ming yilliklar tarixini tiklash osonlashdi. Oʻrta Osiyo tarixi boʻyicha eng qadimgi yozma manba zardushtiylarning muqaddas kitobi «*Avesto*»dir. Unda yurtimizning qadimgi tarixiy viloyatlari – *Baqtriya*, *Soʻgʻd*, *Xorazm* aholisi madaniyati toʻgʻrisida hikoya qilinadi.

Qadimgi davr tarixiga doir yana bir yozma manba *Behistun* qoyasidagi yozuvlardir. *Behistun* qoyalari Erondagi *Kirmonshoh* shahri yaqinida joylashgan.

Fors shohi *Doro I* buyrugʻi bilan qoyaga oʻyib yozilgan yozuvlarda, *Xorazm*, *Soʻgʻd*, *Baqtriya* sanab oʻtiladi.

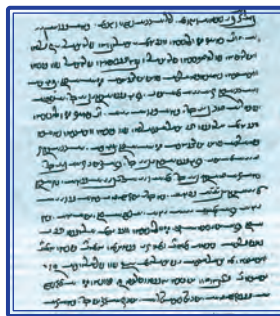
Miloddan avvalgi V asrda qadimgi yunon tarixchisi *Gerodot* turli mamlakatlarga sayohat qilib toʻqqiz kitobdan iborat «*Tarix*» asarini yozdi. Unda oʻlkamizning qadimgi aholisi toʻgʻrisida ham maʼlumotlar beriladi.

Miloddan avvalgi I asr oxirlarida qadimgi yunon tarixchisi va geografi *Strabon* «*Geografiya*» nomli asarida Oʻrta Osiyo xalqlari madaniyati haqida maʼlumotlar keltiradi.

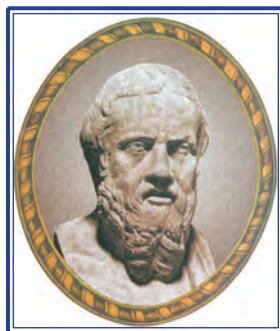
Milodiy I asrda qadimgi Rim tarixchisi *Kvint Kursiy Ruf* «*Makedoniyalik Aleksandr tarixi*» nomli asarni yozib, makedoniyalik Aleksandrning Oʻrta Osiyoga harbiy yurishlari haqidagi maʼlumotlarni keltirgan.

Milodiy II asrda yunon tarixchisi *Arrian* ham «*Aleksandrning harbiy yurishlari*» («*Aleksandr anabasisi*») deb nomlangan asar yozgan.

Ushbu manbalar, shuningdek, keyinchalik yaratilgan ilmiy ishlar tufayli olimlar yurtimizning qadimiy tarixini oʻrganishga muvaffaq boʻldilar.

«*Avesto*»
qoʻlyozma-
sining sahifasi

Gerodot –
qadimgi yunon
tarixchisi

Sopol
lavhadagi
yozuv. *Mixxat*

O'zingizni sinang!

Gerodot – ... **Kvint Kursiy Ruf** – ...
Strabon – ... **Behistun yozuvlari** – ...
Arrian – ...

**O'rta Osiyo
tog'lari**

**Omadli ovdan
so'ng**

O'zbekiston va jahon sivilizatsiyasi Geografik jihatdan O'zbekiston ancha katta hududni egalaydi. Amudaryo va Sirdaryo oralig'i, Farg'ona, Zarafshon vodiylari va Surxondaryo vohasi o'zining serhosiligi va iliq iqlimi tufayli uzoq qadimdayoq obod bo'lgan. Qulay geografik joylashuvga ega bu zamin Sharq va G'arb mamlakatlarini bog'lab turgan. Bunda O'zbekistonning qadimgi shaharlari orqali o'tgan Buyuk Ipak yo'li nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan.

O'zbekiston kishilik madaniyati tarixining eng qadimgi maskanlaridan biridir.

Bu yerda mahalliy aholi qadimgi zamonlardan boshlab yashagan. Daryolar vohalari bo'ylab muhim savdo yo'llari o'tgan. O'z o'tmishda O'rta Osiyoning qadimgi aholisi bilan Qadimgi Sharq elatlari o'rtasida keng madaniy aloqalar boshlangan. Ko'hna qadamjolarini qazish chog'ida arxeologlar Hindiston, Eron va Mesopotamiya hunarmandlari tomonidan tayyorlangan sopol va metall idishlar, zargarlik buyumlarini topishgan.

Eng qadimgi tuzumni davrlashtirish Jahondagi barcha xalqlarning tarixi *ibtidoiy jamoa tuzumidan* boshlangan.

Insoniyat rivojidagi birinchi bosqich kishilarning *ibtidoiy to'daga* birlashuvi bo'lib, bu to'da o'zida eng qadimgi odamlarning katta jamoasini mujassam etgan.

Ibtidoiy jamoa tuzumi – insoniyat tarixining boshlang‘ich davri bo‘lib, bu paytda barcha mehnat qurollari umumiy bo‘lgan va hamma birgalikda mehnat qilgan.

Ibtidoiy to‘da bu – turmush va mehnat umumiyligi negizida birlashgan eng qadimgi odamlar jamoasi.

Ibtidoiy to‘da asta-sekinlik bilan qarindoshlarning alohida uyushmasiga – urug‘ jamoasiga aylana borgan.

Urug‘ bu – birgalikda yashagan va mehnat qilgan, umumiy mehnat qurollari va qurol-yarog‘larga ega bo‘lgan qarindoshlar jamoasi.

Dastlabki urug‘ jamoalari ayol kishi, ya‘ni ona atrofida jipslasha boshlagan. Insoniyat tarixidagi bu bosqich ona urug‘i davri – *matriarxat* deb ataladi.

Ancha keyinroq, mehnat qurollari va xo‘jalik yuritish shakllari takomillashgani sayin jamoadagi yetakchilik mavqeyi asta-sekin erkak kishiga o‘ta boshladi, endi u urug‘ga sardor bo‘lib qoldi. Olimlar insoniyat tarixidagi bu davrni *patriarxat* – ota urug‘i davri – deb atashadi. Patriarxat bilan eng qadimgi urug‘chilik tuzumi ham yakunlanadi.

Eng qadimgi odamlar dastlabki mehnat qurollarini toshdan yasagani tufayli arxeologlar insoniyat tarixining boshlanishini «*tosh davri*» deb atashadi. Tosh davri ancha uzoq davom etgan, shuning uchun ham uni quyidagi bosqichlarga ajratishadi, jumladan:

**To‘lib
oqayotgan
Amudaryo**

Eslab qoling!

Olis o‘tmishda O‘rta Osiyoning qadimgi aholisi bilan Qadimgi Sharq elatlari o‘rtasida keng madaniy aloqalar boshlangan.

**Odamlar
birgalikda
mehnat
qilganlar**

Yovvoyi otlarni ovlash manzarasi

Toshdan yasalgan mehnat qurollari

– qadimgi tosh davri – *paleolit* (yunoncha «paleos» – «qadimgi» va «litos» – «tosh» soʻzlaridan);

– oʻrta tosh davri – *mezolit* («mezos» – «oʻrta»);

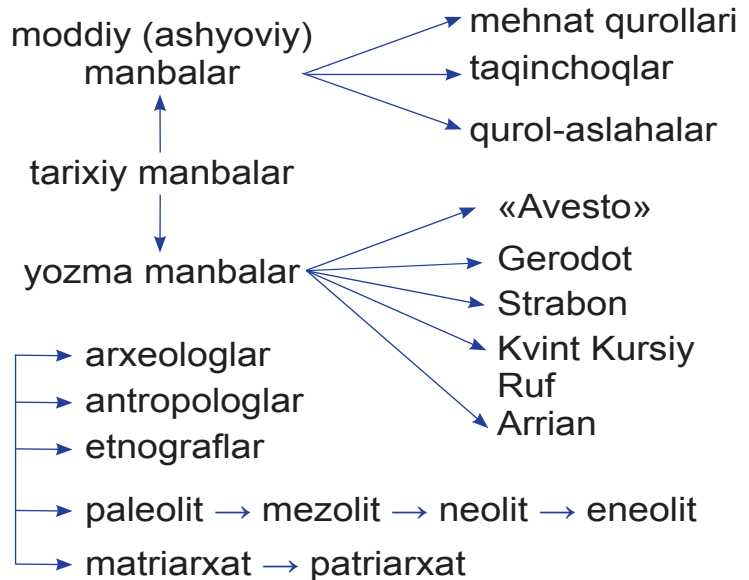
– yangi tosh davri – *neolit* («neos» – «yangi»);

– mistosh davri – *eneolit* (lotincha «eneus» – «mis» va yunoncha «litos» – «tosh»).

Eslab qoling!

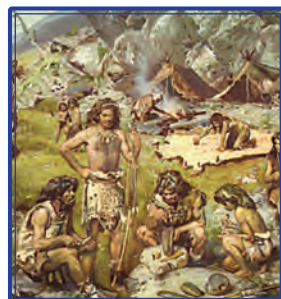

Tayanch konspekt

Savol va topshiriqlar

1. Olimlar tomonidan tarixni qayta tiklaydigan manbalar nomini aytib bering.
2. Tarixni o'rganishda foydalanilgan qaysi moddiy manbalarni bilasiz?
3. Arxeologlar, antropologlar va etnograflar nimalarni o'rganadilar?
4. Nima uchun arxeologlar insoniyat tarixi ibtidosini «tosh davri» deb atashadi?
5. Tosh davrlarini sanab bering. Nega ular shunday nomlangan?

**So'nggi
paleolit davri
manzilgohi**

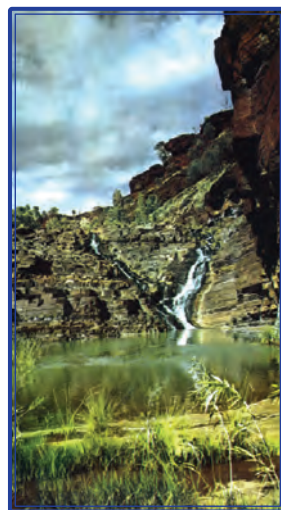
2-§. Eng qadimgi odamlarning rivojlanish bosqichlari

Eng qadimgi odamlar

Odam qanday paydo bo'lganligi haqida ilmiy, diniy, afsonaviy va dunyoviy naqlar mavjud bo'lib, biz bu masalani ilmiy asosda, antropologiya va arxeologiya ma'lumotlariga tayangan holda o'rganamiz.

Yer yuzidagi dastlabki odamlar qaddi-qomatini tik tutib yurgani, mehnat qurollarini yasash va ularni ishlatishni bilgani uchun hayvonot dunyosidan farqlanib turishgan.

Olimlar turli mintaqalardan o'ta sodda tosh mehnat qurollari yasashni biladigan eng qadimgi odam suyaklari qoldiqlarini topib o'rganganlar, jumladan, Janubiy Afrikadan – *avstralopitek*, Sharqiy Afrikadagi Zinj vodiysidan – *zinjanthrop*, Yava orolidan (Indoneziya) – *pitekantrop*, Xitoy hududidan – *sinantrop*, shuningdek, Germaniyadan – *neandertal* va Fransiyadagi Kromanyon g'oridan – hozirgi qiyofadagi odam – *kromanyon* suyaklari topilgan.

Tog' darasi

Yer yuzida iqlim iliq bo'lgan davrlarda odamlarning makonlari kichik daryolar yoki buloqlar yaqinidagi tepaliklarda joylashgan. Ikk paleolitning oxirlariga kelib *Buyuk muzlik davri* boshlandi. Ibtidoiy odamlar o'ta qattiq sinovga duch keldi. Bu hol odamlarni yangicha turmush sharoitiga moslashishga undadi. Bunday paytda kuchlilargina yashab qolgan.

Ayiq ovi

Enq qadimgi odamlarning mashg'ulotlari

Tarix fanida enq qadimgi odamlar *ibtidoiy odamlar* deb ataladi. Ularning makonlari Afrika, Osiyo va Yevropaning ko'pgina hududlaridan topilgan.

O'rta Osiyoda toshdan yasalgan qadimiy mehnat qurollari Farg'ona vodiysidagi *Selungur* makonidan va Toshkent vohasidagi *Ko'lbuloq* manzilgohidan ham topilgan. Bular qo'pol tosh qurollar bo'lib, ularning bir tomoni urib o'tkirlangan. Arxeologiya fanida bu tosh qurollar *chopperlar* deb nomlangan.

Mehnat qurollari odamlarga yegulik topish uchun kerak bo'lgan. Dastlabki mehnat qurollari sodda edi. Uchi o'tkirlangan tosh va tayoq bilan qurollangan odam hayvonlarni ovlagan, uchi o'tkir tayoq yordamida o'simliklarning iste'molga yaroqli ildizlari va ildizmevalarini kovlab olgan.

Tabiat insonga nimani in'om etsa, odam shuni olgan, topgan yeguligi bilan qanoatlangan. Shuning uchun ham kishilarning eng qadimiy mashg'uloti bo'lgan *termachilik* va *ovchilik o'zlashtiruvchi xo'jalik* deb ataladi.

Boysun tog'laridan topilgan *Teshiktosh* g'ori o'rta paleolit davri madaniyatining jahonga mashhur yodgorligi hisoblanadi. Teshiktosh g'oridan tosh qurollari va

Eslab qoling!

O'rta Osiyoda toshdan yasalgan qadimiy mehnat qurollari Farg'ona vodiysidagi *Selungur* makonidan va Toshkent vohasidagi *Ko'lbuloq* manzilgohidan ham topilgan.

ularning parchalari, tog' echkisi, kiyik, yovvoyi ot, qoplon, quyon, mayda kemiruvchilar, shuningdek, qushlarning suyaklari topilgan.

Teshiktosh g'orida topib tekshirilgan, tosh asriga mansub 8–9 yashar neandertal bolaning suyak qoldiqlari eng mashhur topilmadir.

Bola jasadi qabrga ko'milgan. Jasad atrofiga tog' echkisi shoxlari qadab chiqilgan. Murdaning dafn etilishi dastlabki diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan.

O'zingizni sinang!

Chopperlar – ...

O'zlashtiruvchi xo'jalik – ...

Diniy e'tiqodlarning vujudga kelishi

Mehnat faoliyati, tevarak olam haqida to'plangan bilimlar asta-sekin insonning fikrlash qobiliyati va tafakkurini o'zgartirib bordi.

Odamlar o'zlariga tushunarsiz bo'lgan hodisalar haqida o'ylay boshladilar: kun bilan tun, yil fasllari almashishi, vulqonlar otilishi, yer qimirlashi va boshqa tabiat hodisalari odam e'tiborini o'ziga tortgan.

Ana shu hodisalarning sabablarini tushuna olmagan inson momaqaldir, yashin, shamol, yomg'ir kabi tabiat kuchlariga sig'ina boshladi.

Ovchilik va termachilik rivojlangan davrda inson o'zini tabiiy muhitdan hamda o'rab olgan hayvonot va o'simliklar olamidanda ajratmagan. U tabiatni jonli deb hisoblagan. Odamlar tabiatdagi turli hodisalar negizida g'ayritabiiy kuchlar yashiringan deb o'ylaganlar. Ular ana shu kuchlarga e'tiqod qilishgan.

Teshiktosh g'ori topilmalari

Paleolit davri manzilgozlari

**Neandertal
bola
(Teshiktosh)**

**«Qadimgi
rassom»**

**O'q-yoy bilan
ov qilish tasviri**

Odamlar guruhi jamoasining biror hayvon yoki o'simlik turi bilan qarindoshlik aloqasiga ishonish *totemizm* deb ataladi.

Odamni o'rab turgan muhitda jonlar va ruhlarning mavjudligiga e'tiqod fanda *animizm* nomini olgan.

Qadimgi odamlar u yoki bu buyumlar omad keltirishiga yoxud balo-qazoni bartaraf etishiga ham e'tiqod qilganlar. Bu e'tiqod *fetishizm* nomini olgan.

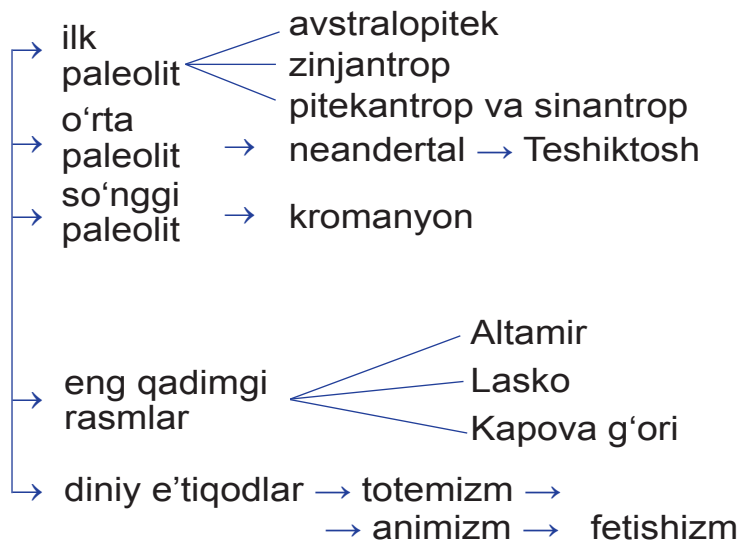
So'nggi paleolit davriga oid g'orlar devorlarida topib tekshirilgan rasmlar ham qadimgi odamlarning diniy tasavvurlari to'g'risida hikoya qiladi. Bunday rasmlardan eng qadimiylari Ispaniyadagi *Altamir*, Fransiya-dagi *Lasko* va Boshqirdistondagi *Kapova* g'orlaridan topilgan.

Odamlar mazkur rasmlar bo'lajak ovda ularga yordam beradi, deya ishonishgan. Rasmlar qarshisida hayvonlar harakatlariga taqlid qilib, raqsga tushishgan, ov manzaralarini tasavvurga keltirishgan, nayza uloqtirishni mashq qilishgan.

Qadimgi rasmlar qimmatli tarixiy manbalardir. Ular inson nimalar haqida o'ylagani, tevarak dunyoni qay yo'sinda tasavvur etgani, qaysi hayvonlarni ovlagani, qanday mehnat qurollari va qurol-yarog'dan foydalanganini bilib olish va tushunishga yordam beradi.

Odamning o'zini qurshab turgan tevarak olamni tushunishga intilishi eng qadimgi tasviriy san'at rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Tayanch konspekt

Eslab qoling!

G'or devorlaridagi rasmlardan eng qadimiylari Ispaniyadagi **Altamir**, Fransiyadagi **Lasko**, Boshqirdistondagi **Kapova** g'orlaridan topilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Eng qadimgi odamlar haqida nimalarni bilasiz?
2. O'zbekiston hududidagi qaysi paleolit manzilgohini bilasiz?
3. Eng qadimgi odamlarning mashg'ulotlarini sanab bering.
4. Diniy e'tiqod kurtaklari vujudga kelishi sabablarini ayting.
5. Ilk rasmlar qaysi davrda paydo bo'lgan?

Ovga tayyorgarlik marosimi

Qadimda devoriy rasmlarni chizish

3-§. Urug'chilik jamiyati

Qishning boshlanishi

Kromanyon

Muzlik davrida yashagan sher. Tiklangan

So'nggi paleolit davri

So'nggi paleolit davrida (**miloddan avvalgi 40 – 12-ming yilliklarda**) toshga ishlov berish texnikasi va mehnat qurollari yasash usullari o'zgardi. Odamning aqliy qobiliyati ham, tashqi qiyofasi ham o'zgarib bordi. Mazkur davrda hozirgi qiyofadagi odam – *kromanyon* odami yashagan.

So'nggi paleolit davri odami manzilgohlari Samarqand shahri hududidan, Toshkent viloyati Ohangaron daryosi vohasidagi Ko'lbuloq makonidan, shuningdek, Farg'ona vodiysidan topilgan.

So'nggi paleolit davrida odamlar ancha takomillashgan kesuvchi va arralovchi mehnat qurollari yasaydigan bo'lishgan. Inson endilikda taqinchoqlar – munchoqlar, tumorlar va uzuklar ham yasay boshlagan.

Shunday qilib, so'nggi paleolitda insoniyat o'z rivojida yana bir pog'onaga yuksaldi. Odamlar qarindoshlardan tarkib topgan ixcham guruhlariga – *urug' jamoalariga* birlashdilar.

Urug' a'zolari bitta manzilgohda yashagan. Bir joyda yashab turgan bir qancha urug'lar *qabilani* tashkil etgan.

Turar joylar qurilishi so'nggi paleolit davri odamlarining muhim ixtirosi bo'ldi. Kiyim-kechak tayyorlashda hayvonlar terisidan foydalanishgan. Inson bu davrda sun'iy tarzda (yog'ochni bir-biriga ishqalash, chaqmoqtoshni bir-biriga urish orqali) *olov hosil qilishni* ham o'rganib oldi.

Mezolit davri

Mezolit davri (o'rta tosh davri) **miloddan avvalgi 12 – 7-ming yilliklarni** o'z ichiga oladi.

Urug'chilik jamoasi

Mezolit davri boshlanishi bilan Muzlik davri poyoniga yetdi. Bu voqea iqlim ancha ilishiga va odamlar turmushining o'zgarishiga olib keldi.

Mezolit davrida inson o'q-yoy yasashni o'rganib oldi. O'q-yoy kashf etilishi bilan odamlarda chopqir hayvonlar va qushlarni ovlash imkoniyati vujudga keldi.

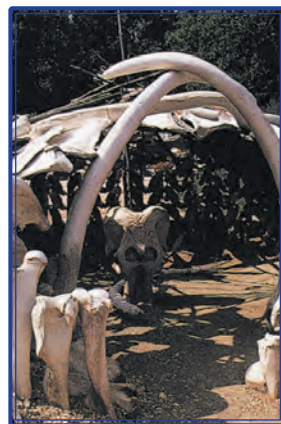
Mezolit davri oxirida inson hayvonlarni qo'lga o'rgata boshladi. Ovchilar itni qo'lga o'rgatdilar. Itlar bilan birga ov qilinganda o'lja oldingisiga qaraganda mo'l-ko'l bo'ldi. Tiriklayin tutib olingan hayvonlar (qo'zichoqlar, uloqchalar, to'ng'izchalar)ni endi odamlar o'ldirmasdan, yegulik zaxirasi sifatida saqlab qo'yadigan bo'ldilar.

Mezolit davri oxirida Old Osiyoda xo'jalikning yangi tarmoqlari – **ibtidoiy ziroatchilik va chorvachilik** vujudga keldi.

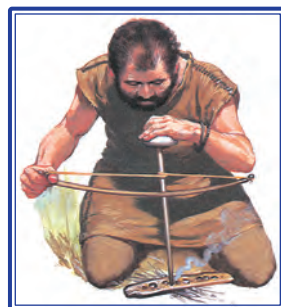
Bugungi kunda O'rta Osiyoda mezolit davriga oid yuzdan ziyod manzilgohlar ochilgan. Farg'ona vodiysining tog'oldi va tog'li tumanlarida, Toshkent vohasida hamda O'zbekistonning janubida bunday manzil-

Rangli toshlardan yasalgan munchoq

Mamont suyagidan qurilgan turar joy. Tiklangan

Olov chiqarish jarayoni

Mehnat qurolini yasash

Eslab qoling!

Ishlab chiqaruvchi xo'jalik – dehqonchilik va chorvachilik xo'jaligi bo'lib, u zarur mahsulotlarni o'zi ishlab chiqargan.

Toshdan yasalgan mehnat qurollari – mikrolitlar

gohlar ko'plab uchraydi. *Obishir*, *Qo'shilish* va *Machay* manzilgohlari, shuningdek, *Zarautsoy* darasidagi qoyatosh rasmlari ancha mufassal o'rganilgan.

Dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi

Neolit – yangi tosh davrida inson Qadimgi Sharqning turli viloyatlarida *ishlab chiqaruvchi xo'jalik* – dehqonchilik va chorvachilikka o'ta boshlaydi. Chorvachilik va dehqonchilik neolit davrining eng katta ixtirosi hisoblanadi. O'rta Osiyoda neolit davri **miloddan avvalgi 6–4-ming yilliklar** hisoblanadi. Arxeologlar neolit davri boshlanishini sopol idishlar yasashning kashf etilishi bilan belgilaydilar.

Bu davrda qadimgi odamlar mezolit davrida kashf qilingan mayda tosh qurollari – *mikrolitlardan* foydalanib, toshga ishlov berishning oldin ma'lum bo'lmagan silliqlash va parmalash usullarini kashf qilishgan.

Neolit davrida qabilalar o'troq turmush tarziga o'tib, doimiy turar joylar qura boshlaganlar. Shu davrda paxsadan uylar qurila boshlangan. Asta-sekin urug' jamoalarining manzilgohlari shakllanib borgan.

O'troq turmush tarzi va mehnat qurolarining yanada takomillashishi jamoalarining dehqonchilikka o'tib borishiga imkon yaratgan. Dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi hunarmandchilikning shakllanishiga olib keldi.

O'zingizni sinang!

Mikrolitlar – ...

Ishlab chiqaruvchi xo'jalik – ...

Loydan yasalgan va olovda pishirilgan idishlarni yasash sohasi – *kulolchilik*, tolalar va jundan kiyim-kechak tayyorlash tarmogʻi – *toʻquvchilik* neolit davrining muhim kashfiyot va ixtirolaridir.

Tayanch konspekt

Soʻnggi paleolit davri (mil. avv. 40 – 12-ming yilliklar)

- kromanyon odami
- sunʼiy olovning kashf qilinishi
- Koʻlbuloq manzilgohi (Toshkent viloyati), Samarqand makoni, Fargʻona vodiysi
- urugʻ jamoalari
- taqinchoqlar, turar joylar qurilishi, kesadigan, arralaydigan mehnat qurollari

Mezolit davri (mil. avv. 12–7-ming yilliklar)

- oʻq-yoy, hayvonlarni qoʻlga oʻrgatish
- Obishir, Qoʻshilish, Machay, Zarautsoy
- dehqonchilik va chorvachilik (Old Osiyo)

Neolit davri (mil. avv. 6–4-ming yilliklar)

- ishlab chiqaruvchi xoʻjalik
- mikrolitlar, kulolchilik, toʻquvchilik
- oʻtroq turmush tarzi

Savol va topshiriqlar

1. Soʻnggi paleolit davri odamining tashqi qi-yofasini tasvirlab bering.
2. Soʻnggi paleolit davrining muhim ixtirolarini ayting.
3. Oʻzbekiston hududidan topilgan mezolit davriga oid qaysi arxeologik yodgorliklarni bilasiz?
4. Neolit davriga oid manzilgohdagi arxeologik qazishmalarni tasavvur qiling. Bu manzilgohda nimalarni topish mumkin?

Loydan yasalgan va olovda pishirilgan idish

Sopol idish yasash

4-§. Eneolit va bronza davri

Sopol idishlar

Kamon
o'qlarining
uchlari

Bronzadan
yasalgan
to'g'nog'ich
va tosh
munchoqlar.
Mil. avv. XVII asr

Metall davrining asosiy xususiyatlari Neolit davrining oxirida odamlar misdan foydalanishga, undan mehnat qurollari yasashga o'tishdi.

Misdan yasalgan mehnat qurollarining tosh qurollar bilan birgalikda ishlatilish davri *eneolit* – *mis-tosh* asri deb ataladi. Bu davr **mil. avv. 4–3-ming yillikning o'rtalariga** to'g'ri keladi.

Metallurgiya rivoji kishilarning moddiy va ma'naviy madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatdi. Mil. avv. 4-ming yillikda Qadimgi Sharqda ilk shaharlar va davlatlar vujudga kela boshladi.

O'rta Osiyo janubida *sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik* vujudga keldi, xom g'ishtdan ko'p xonali uylar qurila boshlandi, idishlarni pishirish uchun *kulolchilik xumdonlaridan* foydalanishga kirishildi.

Sopol idishlar hayvonlarning, qushlarning tasvirlari va o'simlik naqshlari (yaproqlar, gullar) bilan bezatila boshlandi.

Odamlar misni eritib, qalay, qo'rg'oshin yoki rux bilan qo'shib, bronza olishni o'rganganlar. Bronza misdan ko'ra ancha qattiqligi tufayli **mil. avv. 3-ming yillik** o'rtalaridan boshlab asta-sekin mehnat qurollari, qurol-yarog'lar va zeb-ziynatlar tayyorlashda ishlatiluvchi asosiy ashyoga aylanib qoldi.

Bronza mehnat qurollariga ega bo'lgan odamlar endi dalalarga ancha durust ishlov berish va ekin maydonlarini kengaytirish imkonini qo'lga kiritdi. Natijada ular ixtiyorida ortiqcha miqdorda qishloq xo'jalik mahsulotlari vujudga keldi. Chorvachilik asta-sekin dehqonchilikdan ajralib chiqa boshladi.

Patriarxatning boshlanishi

Tarixning ko'p davrlari davomida uruq' jamoasidagi muhim ishlar ayollar zimmasida bo'lib (bolalarni tarbiyalash, ovqat tayyorlash, hayvon terilarini tozalash, kiyimbosh tayyorlash), jamoada ularning, ayniqsa, yoshi katta ayollarning mavqei erkaklarnigina nisbatan ancha baland bo'lgan.

Omoch bilan yer haydab, ziroatchilik qilish, chorvachilik, hunarmandchilikning vujudga kelishi natijasida urug'ni yetarli mahsulotlar bilan ta'minlash erkaklar qo'liga o'tdi. Uy xo'jaligi yumushlari ayollar zimmasida qoldi.

Endi urug'chilik oilasida erkaklar muhim o'rin tuta boshladi. Qarindoshchilik erkaklar tomonidan belgilanadigan bo'ldi va *patriarxat* davri boshlandi. Oila ota tomonidan yaqin qarindoshlarning bir necha avlodlaridan tashkil topadigan bo'ldi.

Bronza davri manzilgohlari

Mil. avv. 3-ming yillik oxirlari – 2 ming yillikka oid manzilgohlardan biri Zarafshon daryosi havzasidagi **Zamonobobo** ko'li yaqinidan topilgan (Buxoro viloyati, Qorako'l tumani). Xorazm vohasida ham bronza davriga oid manzilgohlar o'rganilgan.

Arxeologlar Surxondaryo vohasidan qadimgi ziroatchilar manzilgohlaridan biri bo'lgan **Sopollitepani** topishdi (Muzrabod tumani). Qazishmalar davomida bu yerdan xom g'ishtdan qurilgan uy-joylar, so-pol buyumlar, bronzadan yasalgan mehnat qurollari va zeb-ziynatlar yasalgan ustaxona qoldiqlari, shuningdek, yirik xumlarda saqlangan bug'doy va arpa doni topilgan.

Eslab qoling!

Patriarxal oila – ota tomonidan yaqin qarindoshlarning bir necha avlodlaridan tashkil topgan oila.

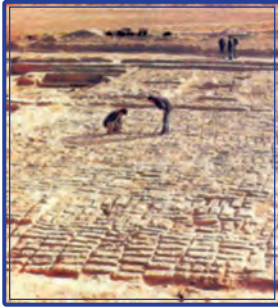
Ilonlar tasviri tushirilgan tosh tumor.

Mil. avv. 2-ming yillik. Farg'ona vodiysi

Bronzadan yasalgan bilaguzuk.

Mil. avv. XII asr

**Jarqo'ton
manzilgohida
qazishmalar**

**Naqshlar bilan
bezatilgan
sopol idish**

**Bronza
ko'zgular.
Zamonbobo
manzilgohi**

Surxon vohasida (hozirgi Sheroboddan uncha uzoq bo'lmagan joy) **Jarqo'ton** manzilgohi vujudga kelgan. Jarqo'ton qurilishi tarixida ilk shahar alomatlari ko'zga tashlanadi. U ikki qismdan iborat bo'lgan: qal'a va uning atrofida jamoa a'zolari bo'lmish hunarmand va dehqonlarning uylari joylashgan. Jarqo'tonda ibodatxona qoldiqlari topilgan.

Bronza davri manzilgohlari aholisi har xil hunarmandchilik, to'quvchilik, kulolchilikni rivoj toptirishda, zeb-ziynat buyumlarini yasash, qurilish sohasida katta yutuqlarga erishgan. Bronza davrida odamlar *kulolchilik charxi* va *g'ildirakni* kashf etdilar. Shu tariqa dastlabki aravalar vujudga kelgan.

Tayanch konspekt

Eneolit davri

(mil. avv. 4-ming yillik – 3-ming yillik o'rtalari)

- misdan yasalgan mehnat qurollari
- sug'orma dehqonchilik (sun'iy sug'orish)
- ko'p xonali uylar
- Sharqdagi ilk davlatlar va shaharlar

Bronza davri (mil. avv. 3-ming yillik o'rtalari – 2-ming yillik)

- patriarxat
- Zamonbobo, Jarqo'ton, Sopollitepa
- kulolchilik charxi, g'ildirak
- ibodatxona

Savol va topshiriqlar

1. Eneolit davrining neolit davridan asosiy farqlarini ayting.
2. Misning kashf etilishi qachon ro'y bergan?
3. Nega matriarxatdan patriarxatga o'tish jarayoni sodir bo'ldi?
4. Bronza davri Sopollitepa manzilgohi haqida hikoya qiling.
5. Bronza asriga sayohat qiling. Bu davr odamlari qanday yashagani haqida so'zlab bering.

**Qadimgi
temirchilar**

5-§. Temir davriga o'tishda O'rta Osiyoning rivojlanishi

Temirdan foydalanish

Odamlar mis va bronzaga ishlov bergan davrlardan ko'p asrlar o'tib, temirdan mehnat qurollari yasash imkoniyati paydo bo'ldi. Bu jarayon ancha sermashaqqat bo'lgan, negaki temir misdan ko'ra ancha yuqori haroratda (1500°C) eriydi. Ammo temir mis va bronzaga nisbatan qattiqroq edi.

Sopol idishlar

Eslab qoling!

Temirdan birinchi bo'lib Kichik Osiyo-dagi xetllar foydalana boshlaganlar (mil. avv. XIV–XIII asrlar), keyinroq ularga qo'shni bo'lgan Mesopotamiya, Eron, Kavkazorti mamlakatlari-ning aholisi ham temirdan foydalanishga o'tganlar.

Bronzadan yasalgan qozon. *Mil. avv. VI–V asr*

Eslab qoling!

Harbiy demokratiya – ilk davlatchilikka o'tish davrida qabilalar ittifoqlariga saylab qo'yilgan harbiy sardorlar boshchilik qilgan boshqaruv shakli.

Kamon o'qlarining temir uchlari

Temirdan birinchi bo'lib Kichik Osiyodagi *xetlar* (mil. avv. XIV–XIII asrlar), so'ngra qo'shni mintaqalardagi (Mesopotamiya, Eron, Kavkazorti) xalqlar foydalana boshlaganlar. Temir buyumlarning tarqalishi sekinlik bilan borgan.

Sof temir tabiatda kamyob metal bo'lgani uchun undan dastlab zeb-ziynat buyumlari yasashda foydalanishgan. Shunday buyumlar Misr fir'avni *Tutanxamon* maqbarasidan va Kavkazdagi *Maykop* qo'rg'oni yodgorligidan topilgan.

Mehnat quollarining temirdan yasalishi eng avvalo, dehqonchilikning rivojiga ta'sir qildi. Temir omoich va boltalar paydo bo'ldi. Bu mehnat quollari katta maydonlarda dehqonchilikning rivojlanishiga imkon yaratib berdi.

Miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda temirdan yasalgan ilk mehnat quollari O'rta Osiyodan ham topilgan.

Ijtimoiy tuzum

Temir quollarning keng tarqalishi mehnat unumdorligini oshirdi. Bu esa ishlab chiqarishning yanada rivojlanishiga zamin yaratdi.

Qabila-urug' oqsoqollarining ta'siri tobora kuchaya borgan. Doimiy harbiy to'qnashuvlar sharoitida qabilalar ittifoqlari paydo bo'ldi. Bu ittifoqlarga harbiy sardorlardan saylangan kishilar rahbarlik qilganlar, jamiyat esa *harbiy demokratiya* tamoyillari asosida yashay boshladi. Temir asri boshlarida O'rta Osiyoda aholi to'rtta guruhga bo'lindi: *kohinlar, jangchilar, dehqonlar, hunarmandlar*.

O'рта Osiyo jamiyati asosini tashkil etgan «*nmana*» – katta patriarxal oilasi haqida «*Avesto*»dan bilamiz. Bir necha «*nmana*»lar urug' jamoasi – «*vis*»ni tashkil etgan. Hududiy qo'shnichilik jamoasi esa «*varzana*» deb nomlangan. Bunday jamoalar qabilaga – «*zantu*»ga birlashgan. O'z hududini himoya qilish uchun bir qancha qabilalar ittifoqqa – «*dax'yu*»ga uyushishgan. O'рта Osiyoda temir asriga o'tish davrida jamiyatning tuzilishi shunday bo'lgan.

Tayanch konspekt

- mil. avv. XIV–XIII asrlar – xetlar (Kichik Osiyo) birinchi bo'lib temirdan mehnat qurollari yasaganlar
- mil. avv. IX–VIII asrlar – O'рта Osiyoda temirdan yasalgan ilk mehnat qurollari
- urug'chilik jamoasi – qo'shnichilik jamoasi
- harbiy demokratiyaga o'tish
- «*Avesto*»: *nmana*, *vis*, *varzana*, *zantu*, *dax'yu*

Savol va topshiriqlar

1. Temir buyumlardan foydalanish qachon boshlangan?
2. Temirdan mehnat qurollari yasashning boshlanishi jamiyatda qanday o'zgarishlarga olib keldi?
3. «*Avesto*»da patriarxal oila, urug'chilik jamoasi va qabila qanday nomlangan?

Eslab qoling!

Ijtimoiy tuzum taraqqiyoti:
ibtidoiy to'da
 → **urug'** →
qabila → **qabilalar ittifoqi.**

Temir pichoq.
 Mil. avv. VII–VI asrlar

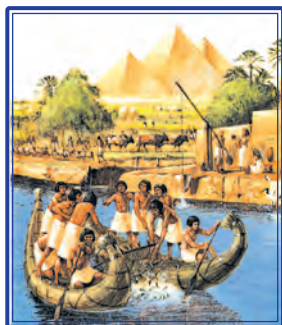

Temirdan ishlangan xanjar va qin.
 Mil. avv. I ming yillik

II - BO'LIM

QADIMGI SHARQ VA O'RTA OSIYO

Nil vodiysi

Eslab qoling!

Nil daryosi borib-borib O'rtayer dengiziga quyiladi.

Nil daryosi quyilish joyini yunonlar delta deb atashgan.

Nil daryosi qirg'oqlarida

6-§. Nil vodiysi va uning aholisi

Misr – Nil in'omi

O'zi bilan birga huzurbaxsh salqin havo va mo'l-ko'l hosilni olib kelguvchi sersuv Nil viqor bilan oqadi. Ulug'vor daryo Afrikaning shimoli-sharqida sivilizatsiya vujudga kelishi uchun zamin yaratgan. Bir qancha shoxobchalarga bo'linib oquvchi Nil daryosi borib-borib O'rtayer dengiziga quyiladi. Nil daryosi quyilish joyini yunonlar **delta** deb atashgan. Chunki dengizga quyiluvchi shoxobchalarning to'la-to'kis manzarasi uchburchaksimon, ya'ni yunoncha «delta» harfiga o'xshash bo'lgan.

Nil 6 ming kilometr uzunlikdagi to'lib oqadigan katta daryodir. Daryoning guyi gismi 3 km dan 22 kilometrgacha kenglikdagi qora tuproqli serhosil dalalardan iborat. Vodiyliklar yurtga – «Qora tuproq» yoki «Nil in'omi» deb nom berishgan.

Qadim o'tgan zamonlarda Nil vodiysi odam o'tolmaydigan, *papirus* butalari bir-biriga chirmashib ketgan botqoqliklar bilan qoplangandi. Suvlarda son-sanoqsiz yirtqich timsohlar kun kechirar, quruq yerlarida yovvoyi hayvonlar galasi sang'ib yurar, botqoqzorlarida esa zaharli ilonlar yashar edi.

Vaqt o'tgani sayin iqlim o'zgarib bordi, suv ham yildan-yilga kamayaverdi, Shimoliy Afrika ham cho'lga aylana bordi. Odamlar Nil vodiysi va deltasini o'zlashtira boshladilar. Shu tarzda

ziroatchilik aholining asosiy mashg'ulotiga aylandi. **Mil. avv. 4 ming yillik boshlarida** odamlar Nil daryosi qirg'oqlaridagi yerlarni o'zlashtirishga bel bog'ladilar.

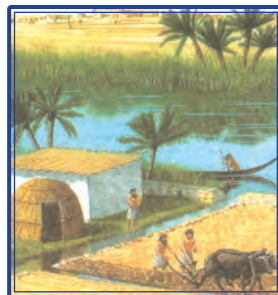
Misrliklarning mashg'ulotlari Nil daryosi dalalarni suvga bostirib, keng-mo'l oqqan yillarda misrlik dehqonlarning hosili ham barakali bo'lgan.

Misrlik dehqonlar bug'doy va arpa, shuningdek, poliz ekinlarini ekishgan, yetishtirilgan kanopdan esa gazlama to'qishgan. Nil vodiysida uzum, qovun, anor, xurmo, piyoz, bodring, loviya kabi meva va sabzavot yetishtirilardi.

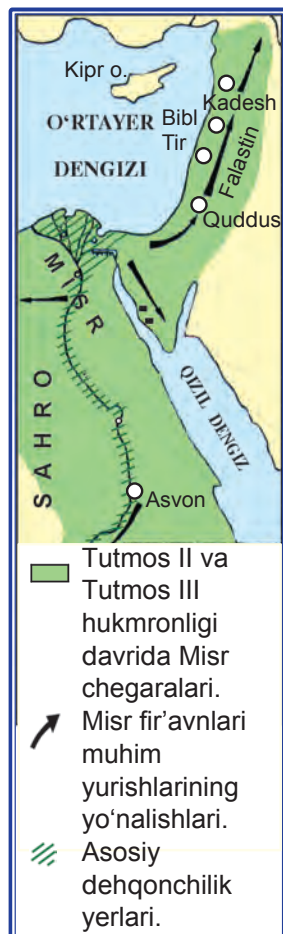
Qadimgi zamonda yerga omoch bilan ishlov berib, urug' qo'lda sepilgach, urug'likni yerga singdirish uchun qoramollarni daladan haydab o'tishgan. Mehnat qurollari takomillashishi bilan ziroatchilar omoch va hayvonlar kuchidan foydalana boshlashdi. Misrliklar sigir, qo'y-echki, cho'chqalarni boqishgan. Ziroatchilar ho'kizlardan dala ishlarida foydalanishgan.

Misr dehqonlari yerga urug' sochish va hosilni yig'ishtirib olish ishlarini g'ayriodatiy muddatda o'tkazishgan. Iyul-sentabr oylarida ular dam olishar va urug'likni ekishga hozirlashardi. Negaki, bu mahalda barcha dalalarni suv bosardi.

Kuzda dalalarga urug' ekilgan. Qishda esa hosil yig'im-terimi boshlangan. Boshloqlarni mis o'roqlar bilan o'rib olib, so'ngra maxsus joyga tashib, bug'doy yoki arpa bog'lamlari ustidan hayvonlarni haydab o'tib, hosilni yan-chishgan. Xirmonjoydan chiqqan don sopol xumlarda saqlangan. Bu tadbir donni son-

Nil daryosi vodiysi

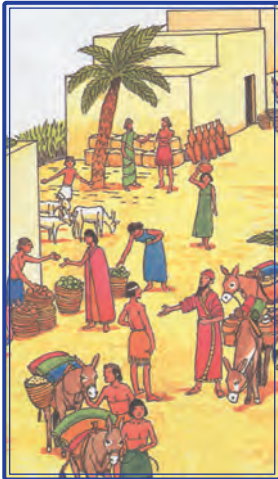
Misr podshohlighi

sanoqsiz kemiruvchilar – zararkunandalardan omon saqlardi.

Hunarmand- chilikning rivojlanishi

Qadimgi Misr hunarmandlarining 30 dan ziyod kasb-korlari bo'lgan. Misgarlar misni eritib, undan mehnat qurollari quyishardi. Kullolar loydan turli-tuman idish-tovoqlar yasab, idishlarni xumdonda pishirishgan. Quruvchilar saroylar, ibodatxonalar va uylar bunyod etishgan. Oddiy misrliklarning uyi loy suvalgan papirus poyalaridan, zodagonlarning uylari esa oftobda quritilgan xom g'ishtdan qurilgan.

Fir'avnlarning saroylari va ibodatxonalar toshdan barpo etilgan. Duradgorlar deraza va eshiklar yasashardi. Kemasozlar qamishdan qayiqlar, yog'ochdan esa kemalar yasaganlar. To'quvchilar kiyim-kechak uchun gazmol-lar tayyorlashar, tikuvchilar esa liboslar tiki-shardi.

Savdo-sotiq

Misr davlatining tashkil topishi

Odamlar Nil vodiysidagi sermashaqqat turmush sharoitiga moslasha boshladi. Tarqoq manzilgohtar «*nom*» deb atalgan kichik davlatlarga birlashdi. Har bir davlatni «*nomarx*» – boshqargan.

Vaqt o'tishi bilan nomarxlar hukmdorlarga – podsholarga aylanishdi.

Misrda ikkita podsho hukmdorlik qilgan. Bittasi Quyi (Shimoliy) Misrda, boshqasi esa Yuqori (Janubiy) Misrda davlatni boshqargan.

Mil. avv. 3000-yilda ikkala davlat o'rtasida boshlangan urushda Yuqori Misr hukmdori *Menes* g'alaba qozondi. U birlashgan mam-lakatning birinchi hukmdori – *fir'avni* bo'ldi. Yagona va birlashgan davlat uchun yangi poytaxt bo'lmish *Memfis* shahri barpo etildi.

**Misr
fir'avnlarning
tojleri**

Ko'p yillar mobaynida «nom»lar hukmdorlari o'z mol-mulkini ko'paytirib oldi, natijada Misr mustaqil davlatlarga aylangan alohida «nom»larga parchalanib ketdi. Vaqt o'tishi bilan mamlakatning qayta birlashuvi ro'y berdi. Bu davlatning poytaxti *Fiva* shahri bo'lgan. Olimlar Misr tarixini *Ilk*, *Qadimgi*, *O'rta*, *Yangi* va *So'nggi* podsholik davrlariga ajratishgan.

O'zingizni sinang!

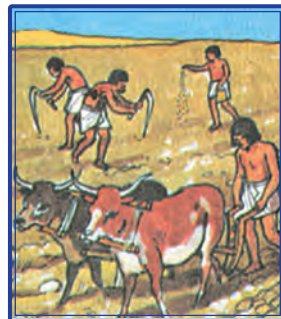
«Nom» – ... *Memfis va Fiva* – ...
***Menes* – ... *Fir'avn* – ...**

Tayanch konspekt

- Afrika shimoliy-sharqi – mil. avv. 4-ming yillik boshi
- Nil uzunligi – 6 ming km → delta → O'rtayer dengizi
- Nil vodiysi – kengligi 3 km dan 22 km gacha,
- dehqonchilik, chorvachilik
- papirus – uylar qurilishi
- davlatlar – «nom» – «nomarx»
- mil. avv. 3000- yil – Yagona birlashgan Misr poytaxt – Memfis

Savol va topshiriqlar

1. Nega misrliklar o'z mamlakatini «Nil in'omi» deya ta'riflashgan?
2. Qadimgi Misrning tabiiy sharoiti nima sababdan dehqonchilik uchun qulay edi?
3. O'zingizni Qadimgi Misr dehqoni sifatida tasavvur qilib, misrlik dehqonlarning mehnati haqida hikoya qiling.

Dalada yerga ishlov berish

Eslab qoling!

Olimlar Misr tarixini **Ilk**, **Qadimgi**, **O'rta**, **Yangi** va **So'nggi podsholik** davrlariga ajratganlar.

Kanallar va ariqlar yordamida ekinlarni sug'orish

Eslab qoling!

Nubiya, Falastin, Liviya, va Suriya mamlakatlari qadimgi misrliklarga qo'shni bo'lgan.

Tutanxamon taxti

Qadimgi Misr jangchilarining sopoldan yasalgan haykallari

7-§. Qadimgi Misr

Qadimgi misrliklarning qo'shnilari

Misr janubdan *Nubiya* bilan chegaradosh bo'lgan. Bu mamlakatga misrliklar Nil bo'ylab oltin, qatron, fil suyagi, nodir navli yog'ochlarni ayirboshlash uchun borganlar.

Misr g'arbida, *Liviya* cho'lida shu nomdagi mamlakat joylashgan edi. Sahro aholisi ko'chmanchi chorvadorlar bo'lgan. Quyi Misrdagi Memfis shahri orqali o'tadigan yo'l Sinay yarim oroliga olib borgan, bu yerda esa mis qazib olingan. Sinay yarimorolidan shimolroqda *Falastin*, uning yonboshida *Suriya* joylashgan. Bu mamlakatlar mis va temir rudasiga hamda boshqa foydali qazilmalarga boy bo'lgan.

Misrliklar Falastin va Suriyadan hunarmandlar yasagan nodir buyumlar va qimmatbaho toshlarni olib kelishgan.

Fir'avnlarning istilolari

Qadimgi podsholik davrida Sinay yarimoroli bosib olinadi, mahalliy qabilalar Misrga soliq to'lay boshlashdi. Fir'avnlari *Nubiya* va *Liviya*ga ham yurish qilib, shaharlarini taladilar, asirlar, chorva mollari va boshqa boyliklarni egallab oldilar. O'rta podsholik fir'avnlari Janubiy Falastin yerlari va *Nubiya* shimolini Misrga qo'shib olishga erishdilar.

Mil. avv. XVIII asr oxirida ko'chmanchi *giksoslar* qabilalari Misrga hujum qildi. Misrliklarning piyoda qo'shinlaridan farqli o'laroq giksoslarning asosiy kuchi otlar qo'shilgan jangovar aravalari bo'lgan. Bir askar otlarni boshqarib turgan, ikkinchisi esa kamondan dushmanlarni nishonga olib o'q uzgan. Quyi Misrni bo-

sib olgan giksoslar misrliklarning shahar va qishloqlariga hujum qildi, ularni ayovsiz taladi va odamlarni asirlikka haydab ketdi.

Bu vaqtda O'rta podsholik ko'plab mayda «nom»larga bo'linib ketgandi, ular giksoslarga soliq to'lardi. Faqat Fiva shahri hukmdorlarigina giksoslarga itoat qilmadilar.

Bosqinchilar zulmidan xalos bo'lish taradudiga tushib qolgan «nom»lar hukmdorlari Fiva shahri atrofiga birlasha boshladilar.

Bir qancha janglarda Fiva «nom»ining fir'avni Yaxmos giksoslarni tor-mor etib, bosqinchilarni Misrdan haydab chiqardi. Itoatsiz hukmdorlarni o'ziga bo'ysundirgan Yaxmos yangi fir'avnlarni sulolasi asoschisiga aylandi, ana shu fir'avn zamonidan Yangi podsholik davri boshlandi.

Tutmos III jangchilari shaharga hujum qilmoqda

Fir'avnlarni yurishlarining natijalari Yangi podsholik hukmdorlari qo'shni davlatlar bilan kurashni endi bosqinchi sifatida davom ettirishdi. Fir'avnlarni Nubiya va Old Osiyo mamlakatlariga hujumni boshlab yubordilar.

Fir'avn Tutmos II Falastin, Finikiya va Suriyani istilo qilishni boshladi. Undan keyin fir'avn Tutmos III yurishlarni davom etdi. Old Osiyoda misrliklar hukmronligi o'rnatildi.

Bo'ysundirilgan xalqlar misrliklardan nafatlanib, o'z erk va ozodliklari uchun kurashganlar. Misr fir'avnlari bir necha yil mahalliy qabilalar bilan urushdilar. Bu fir'avnlarni sillasini quritdi, davlat zaiflashib qoldi, Yangi podsholik ham alohida «nom»larga tarqalib ketdi.

Eslab qoling!

Fir'avn Yaxmos giksoslarni tor-mor etib, bosqinchilarni Misrdan haydab chiqardi. Yaxmos yangi fir'avnlarni sulolasi asoschisiga aylandi va Yangi podsholik davri boshlandi.

Eslab qoling!

Kir II ning o'g'li
Kambiz II mil.
avv. 525-yilda
Misrni bosib
oldi.

**Misrliklarni
qadimgi fors
podshosi
Kambiz II
asirlikka olib
ketmoqda**

**Apis. Buqa
timsolidagi
hosildorlik
xudosi**

Mil. avv. VII asrda Misr yana yagona davlatga birlashdi, mamlakat iqtisodiyoti va madaniyatida yuksalish boshlandi. Ammo tez orada Misrga yangi bir dushman bostirib kiradi. Forslardan ulkan lashkar to'plagan shahanshoh *Kir II* ning o'g'li *Kambiz II* mil. avv. 525-yilda Misrni bosib oldi.

O'zingizni sinang!

Giksoslar – ... Yaxmos – ...
Tutmos III – ...

Tayanch konspekt

- Misr qo'shnilari – Nubiya, Liviya, Falastin, Suriya
- Qo'shni mamlakatlarning Misr tomonidan bosib olinishi
- Quyi Misrning giksoslar tomonidan bosib olinishi – mil. avv. XVIII asr
- Yaxmos → giksoslarning quvg'in qilinishi → Yangi podsholik
- Mil. avv. 525-yil – Misrning fors shohi Kambiz II tomonidan bosib olinishi

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi Misrga qo'shni bo'lgan davlatlarni sanab bering va ularni xaritadan ko'rsating.
2. Qadimgi Misr fir'avnlari qaysi mamlakatlarni bosib olgan edi?
3. Nima sababdan ko'chmanchi giksoslar Misr uchun dahshatli kuchga aylandi?
4. Qaysi fir'avn hukmronligi davrida giksoslarni mamlakatdan haydab chiqarishga erishildi?

8-§. Qadimgi Misrda din

Misrliklarning xudolari

Misr aholisi uchun din kundalik turmushning ajralmas bir bo'lagi hisoblangan. Qadimgi misrliklar xudolar hayvonlar siyomiga o'tib olib, mushuk, qo'y, ho'kiz, arslon, sigir shaklida odamlar orasida yashaydi, deb hisoblashgan.

Misrliklar xudolarning bir qancha joni mavjud: ulardan biri hayvon tanasida, boshqasi esa haykalida yashaydi, deb o'ylashgan. Kohinlar – ibodatxona ruhoniylari, xudolarni dindorlar in'om tariqasida keltirgan narsalar bilan boqish kerak, deb ishonishgan.

Qadimgi Misr podsholigining poytaxti *Memfisning* bosh xudosi – *Ptax* bo'lgan. *Ptax* misrliklar e'tiqodicha, shunchalik qudratliki, uni asl qiyofasida ko'rishning iloji yo'q. Shu sababli ham bu xudoning Yer yuzidagi qiyofasi *Apis* bo'lib, u peshanasi va belida oq qashqasi bo'lgan qora ho'kiz timsolida tasavvur etilgan.

Mil. avv. 2-ming yillikdan boshlab esa Quyosh xudosi *Amon-Ra* fir'avnlarning bosh ilohi va homiysi hisoblangan. Dastavval ikkita xudo bo'lgan: Fiva shahri homiysi *Amon* va Quyosh xudosi *Ra*, so'ngra ikkalasi yagona xudoga birlashgan.

Fir'avnlr Quyosh xudosining o'g'illaridir, hukmdorlar hamma ishni o'zining samoviy otasi amri bilan amalga oshiradi, degan qarash mavjud bo'lgan.

Xapi – Nil xudosi – Misrdagi hayotning birlamchi manbai va posboni, *Osiris* – yerosti saltanati xudosi hisoblangan. Rivoyatda aytilishicha, *Osiris* Misrning ilk podsholaridan biri bo'lib, o'z xalqini dehqonchilikka o'rgatgan. Bi-

Quyosh xudosi – Amon-Ra

Isida – Osirisning xotini

Tot – Oy, donishmandlik va tabobat xudosi

Anubis – marhumlar va mumiyolanganlar xudosi

Maat – haqiqat va adolat ilohasi

Xatxor – musiqa, go'zallik va sevgi ilohasi

rodari *Set* esa, Osirisni o'ldiradi. Ammo Osirisning xotini *Isida* uni mumiyolagan va qayta tiriltirgan ekan. O'shandan boshlab jon qaytib keladigan bo'lishi uchun barcha marhumlar mumiyolanadi.

Kohinlar va ibodatxonalar

Kohinlar xudolar va odamlar o'rtasida vositachi bo'lishgan. Kohinlar diniy marosimlarni bajarar, qurbonlik o'tkazar edilar. Kundalik turmushda ham kohinlarsiz biron ish qilish mushkul edi. Kohinlar Nil toshqini vaqtini, qachon urug'lik sochish va hosilni yig'ishtirib olish muddatini aniq bilishgan. Barcha «nom»larda ibodatxonalar bo'lgan, fir'avnlr ularga katta-katta boylik va yerlar hadya etishardi.

O'zingizni sinang!

Ptax – ...

Apis – ...

Amon-Ra – ...

Tot – ...

Xatxor – ...

Isida – ...

Maat – ...

Osiris – ...

Tayanch konspekt

- misrliklar, xudolar odamlar orasida yashaydi, deb hisoblashgan
- Amon-Ra
- Ptax → Apis
- Xapi, Osiris, Tot, Set, Isida, Xatxor, Anubis, Maat
- ibodatxonalar → kohinlar → qurbonlik qilish

Savol va topshiriqlar

1. Misrliklarning hayvon timsolidagi xudolarga sig'inishi haqida so'zlab bering.
2. Nima uchun fir'avnlr Quyosh xudosi o'gillari hisoblangan?

3. Rivoyatlarga ko'ra, qaysi xudo misrliklarni dehqonchilikka o'rgatgan?
4. Qadimgi Misr xudolarini sanab bering.
5. Misr kohinlari nufuzi va kuch-qudratining sababi nimada?

9-§. Piramidalar va daxmalar

Hamma narsa vaqtdan qo'rqadi, vaqt esa piramidalardan! Qadimgi va O'rta podsholiklar davrida misrliklar barpo etgan ulkan *piramidalar*, (fir'avnlarni dafn etiladigan joy) – maqbaralar bo'lgan. O'tgan ming yilliklar davomida ko'pdan ko'p shaharlar va davlatlar yo'q bo'lib ketdi, ibodatxonalar va saroylar xarobaga aylandi. Faqat piramidalar vaqtdan qo'rqmaydi. Faqat piramidalarga to'rt ming yildan oshiq vaqt davomida o'zgarimasdan turibdi.

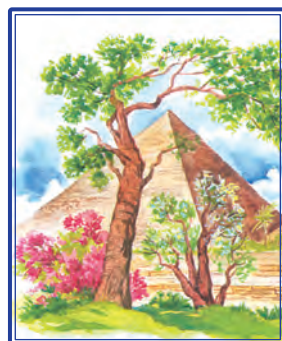
Eng mashhur piramidalar Memfis shahri yaqinida uch fir'avn – *Xufu, Xafra va Menkaura* uchun bunyod etilgan. Bu piramidalar jahonning yetti mo'jizasidan biri bo'lib, ular hozirga qadar saqlanib qolgan birdan-bir inshootlardir. Eng katta piramida Xufu uchun (yunonlar uni Xeops deb atashgan) **mil. avv. 2600-yil** atrofida qurilgan. Uning balandligi 147 metr bo'lgan. Piramidalar qurilishi uchun toshlar Nil daryosining o'ng sohilidagi yassi tog'lardan olib kelingan.

Piramida har biri ikki tonnadan og'irroq bo'lgan 2,5 million dona tosh bo'laklaridan tashkil topgan.

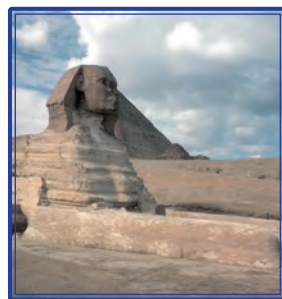
Piramida ichida dahliz bilan tutashtirilgan bir qancha xonalardan iborat bo'lgan. Ulardan birida fir'avnning mumiyolangan jasadi solingan *toshtobut* – *sarkofag* joylashgan.

Piramida qurilishida

Qadimda piramidalar vodiysining ko'rinishi

«Sahro shohi» – sfinks

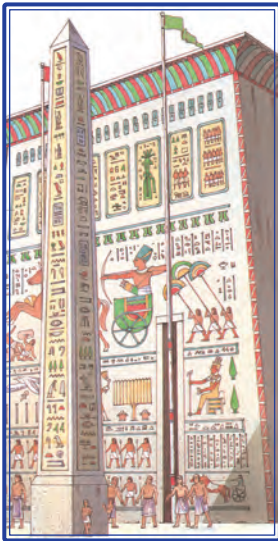
Daxmalar ichi devorlari esa munojotlar va qarg'ishlardan iborat bitiklar bilan qoplangan. Ular fir'avnni himoya qilishi va o'zga hayotga o'tayotganida unga yordam berishi nazarda tutilgan.

Tutanxamon

Piramidalarni *sfinks* – tanasi sherniki va boshi odamniki bo'lgan ulkan haykal qo'riqlaydi. «Sahro shohi» – sfinks haykali toshdan ishlangan bo'lib, uning balandligi 20 metrga teng.

Yangi podsholik davriga kelib ehrom qurmay qo'yishdi. Fir'avnlarni tog'larga o'yilgan tosh maqbaralarga dafn etadigan bo'lishdi. Eng mashhur maqbara fir'avn *Tutanxamonga* tegishli bo'lgan. Maqbara ichidagi tasavvurga sig'maydigan boyliklar bizga qadar yetib kelgan.

Ibodatxona devorlari va ustun

Mumiyolash Qadimgi misrliklar inson vafot etganidan keyin marhumlar saltanatiga ketadi, o'sha yerda umrini davom ettiradi, deb hisoblashgan. Ammo marhumlar saltanatidagi hayot, misrliklar fikricha, Osiris sudining natijalariga bog'liq bo'ladi. Tarozining bir pallasiga marhumning yuragi, boshqasiga esa qush patlari qo'yiladi. Mabodo tarozi pallalari tenglashsa, demak inson bu dunyodagi hayotida faqat ezgu ishlar qilgan bo'ladi, u vafot etganidan keyin ajoyib bir sharoitda umrini davom ettiradi. Yurak og'irroq kelsa, inson bir talay yomon ishlarni qilgan bo'lib chiqadi va badbashara maxluqlarga yemish bo'ladi.

Osiris qarshisida go'zal qiyofada qad rostlash uchun misrliklar inson jasadini mumi-

yolashgan. Mumiyolash bilan tibbiy bilimlarga ega koinlar shug'ullanishgan.

Odatda mumiyolash qariyb 70 kun davom etgan. Jasadga maxsus ishlov berilganidan keyin ko'pdan-ko'p matolar bilan o'rab chirmashgan, qimmatbaho taqinchoqlar bilan bezashgan. Matolar qati orasiga omad keltiruvchi tumorlar qo'yilgan. Mumiyolash faqat marhumning izida qolgan boy-badavlat qarindoshlarga nasib etgan.

O'zingizni sinang!

Piramidalar – ... Toshtobut – ...
Mumiyolash – ... Sfinks – ...

Tayanch konspekt

- piramida – fir'avn maqbarasi
- Xufu → Xafra → Menkaura
- Xufu (yunoncha – Xeops) – mil. avv. 2600- yillar
- sfinks
- Tutanxamon
- mumiyolash – 70 kun
- Bastet – go'zallik ilohasi

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi Misr hukmdorlari piramidalarni qanday maqsadda barpo ettirishgan?
2. «Hamma narsa vaqtdan qo'rqadi, vaqt esa piramidalardan!» degan iborani qanday tushunasiz?
3. Misrdagi eng mashhur piramidalar qayerda barpo etilgan?
4. «Sahro shohi» – sfinksni ta'riflab bering.

Osiris – marhumlar dunyosining xudosi

Mushuk ko'rinishidagi go'zallik xudosi – Bastet

10-§. Qadimgi Misr madaniyati

Xattot haykali

Papirus

Tosh lavha

Yozuv

Qadimgi misrliklar yozuvi insoniyatning ilk yozuvlaridan biri edi. Avvaliga har bir soʻz rasm koʻrinishida yozilgan. Yozuvdan duolar va marosimlarni yozib borishda foydalanishgan. Shuning uchun ham uni «muqaddas» yoki «xudolar kalomi» deb nomlashgan.

Qadimgi yunonlar ularni «iyerogliflar» deyishgan («toshga chekilgan muqaddas bitiklar» maʼnosini anglatadi). Yozuvlar maqbaralarning devorlariga va xudolar haykallariga oʻyib yozilgan. Yozuv uchun tosh va sopoldan ham foydalanilgan.

Misrliklar alifbosi 750 iyeroglifdan iborat boʻlgan. Har bir soʻz oʻzida bir qancha ramzlar va timsollarni ifoda etgan. Iyerogliflarni oʻrganish ancha qiyin ish boʻlib, savod chiqarish koʻpchilikka ham nasib etavermagan. Iyerogliflarni qamish qilqalam bilan papirusga, yaʼni papirus poyasidan ishlangan qogʻozga yozishgan. Turli rangdagi mineral boʻyoqlar siyoh vazifasini oʻtagan. Taʼlim olayotganda sopol buyumlar parchasiga yoki ohaktoshga yozishgan. Husnixat sanʼatini egallagan kishilar yuksak saviyadagi maʼlumotli va savodxon kishilar sanalganlar, ular katta imtiyozlarga ega boʻlib, izzat-hurmatda boʻlganlar.

Iyerogliflar sirining kashf etilishi

Taniqli fransuz olimi *Jak-Fransua Shampolyon* 1822-yilda jahonshumul ahamiyatga molik kashfiyot qildi: u birinchi boʻlib Misr matnlarini oʻqishga erishdi. Bu kashfiyotga *Qohira* shahridan uncha uzoq boʻlmagan *Rozett* shahri yaqinidagi bir toshga chekil-

gan qadimgi Misr va qadimgi yunon tillaridagi bir xil ma'nodagi bitik sabab bo'ldi. Yunon tilidan tarjima qilish qiyinchilik tug'dirmadi, matnlarni taqqoslab ko'rib, har bir iyeroglif anglatgan ma'noni tushuntirib berish imkoni topildi.

Ana shu kashfiyotdan keyin papiruslarga bitilgan ko'plab matnlar, ibodatxonalar va piramidalar devorlaridagi bitiklar ko'p asrlik jim-jitlikdan so'ng «tilga kirdi». Tarixchilar esa Qadimgi Misr sivilizatsiyasini o'rganish uchun muhim va ishonchli manbaga ega bo'lishdi. Bugungi kunda Rozett bitiktoshi Londondagi Britaniya muzeyida saqlanmoqda.

O'zingizni sinang!

Iyerogliflar – ... J.-F. Shampolyon – ...
Papirus – ... Rozett bitiktoshi – ...

Nazariy bilimlarning dunyoga kelishi

Misrda nazariy bilimlarning dunyoga kelishi va rivoj topishi misrliklarning kundalik hayoti bilan bog'liq bo'lgan. Ziroatchilar qachon urug'likni yerga qadash, qay mahalda hosilni yig'ishtirib olishni bilishi zarur edi. Bu muddatlarni misrliklar yulduzlarga qarab aniqlaganlar. Shu tariqa, astronomiya, ya'ni yulduzlar haqidagi fan dunyoga keldi.

Yulduzlarni kuzata turib misrliklar yil davomiyligini 365 kun etib aniq-raso belgiladilar, birinchi bo'lib taqvim tuzdilar, 365 kunni esa 30 kundan 12 oyga taqsimladilar, ortib qolgan 5 kunni bayram kunlari sanab, hisobga kiritishmadi.

Anhorlar qazilayotganda, istalgan imorat va inshootni barpo etayotganda maydon hajmini

**Nefertiti –
Misr malikasi**

Astronom-olim

**Misrliklarning
tibbiyot
asboblari**

«Podsho tirsagi» – o'lchov birligi

Qadimgi Misr suv soati

Osiris – marhumlar dunyosi hukmdori

o'lchash zarur edi, shu tariqa geometriya fani – yer yuzasini o'lchash ilmi dunyoga keldi. Misrlıklar nafaqat oddiy arifmetik hisoblashni, qolaversa kasrlar, maxrajlar va murakkab hisob-kitoblarni ham bilishgan. Matematika fani ana shu asosda taraqqiy etdi.

Misrda asosiy o'lchov birligi «*tirsak*» bo'lib, u tirsakdan barmoqlar uchigacha bo'lgan uzunlikka teng edi. Qo'llar uzunligi turlicha bo'lgani sababli «*podsho tirsagi*» degan yagona o'lchov joriy etilgan, u 52,5 santimetrga teng bo'lgan. Bundan ham qisqa uzunliklarni o'lchashda kaft yoki barmoqlardan foydalanilgan.

Misrda vaqt 24 ta bo'lмага ajratilgan maxsus idishdan iborat bo'lgan suv soatlari yordamida o'lchangan. Bir bo'lmadan ikkinchisiga oqib o'tadigan suvning hajmi bir soat deb hisoblangan.

Tayanch konspekt

- iyerogliflar – 750 ta – «xudolar kalomi», «ilohiy bitiklar»
- papyrus
- Jak-Fransua Shampolyon (1822- yil)
- Rozett bitiktoshi – qadimgi misr va qadimgi yunon tillari
- astronomiya → taqvim → geometriya

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi Misr yozuvining o'ziga xosligi nimada?
2. Nima uchun misrlıklar iyerogliflarni «muqaddas kalom» deb atashgan?
3. Misr yozuvini birinchi bo'lib kim o'qishga musharraf bo'lgan? Qanday qilib?

11-§. Mesopotamiya sivilizatsiyalari

Tabiiy sharoiti va aholisi Dajla va Frot daryolari oralig'idagi vodiyni yunonlar *Mesopotamiya* deb nomlashgan, bu atamaning tarjimasida *Ikki daryo oralig'i* degan ma'noni anglatadi. Odamlar Mesopotamiyaga qadim zamonlarda ko'chib joylashganlar.

Mesopotamiyaga daryolarning toshqin suvlari turli tuproq va tog' jinslaridan iborat loyqalarni oqizib kelgan. Ular yerlarni o'g'itlagan. Shu sababli Mesopotamiya yerlari ishlov berish uchun qulay, serunum bo'lgan. Qishda surunkali yomg'ir va daryolar toshqini bo'lib turgani sababli Mesopotamiyada jahondagi eng qadimiy rivoyatlardan biri – Yer yuzini butunlay suv bosishi to'g'risidagi *To'fon rivoyati* dunyoga kelgan.

Mil. avv. 4 ming yillikda Mesopotamiyada *shumerlar* manzilgozlari vujudga kela boshladi. Ular Janubiy Mesopotamiyaga joylashib, bu yurtning *Shumer* deb ataydilar. Mamlakatning *Akkad* deb atalgan shimoliy qismiga chorvadorlar – *akkadlar* o'rnatildi.

O'zingizni sinang!

Shumer – ...

Akkad – ...

Mesopotamiya aholisining mashg'ulotlari

Mesopotamiya aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik bo'lgan. Dajla va Frot daryolarining har yilgi toshqinlari mahalida suv bilan birga dalalarga unumdor loyqa oqib kelgan.

Shumer sopol idishlari

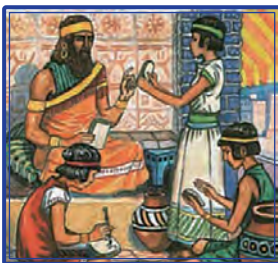
Kotib ish ustida

Xurmo daraxti – «Hayot daraxti»

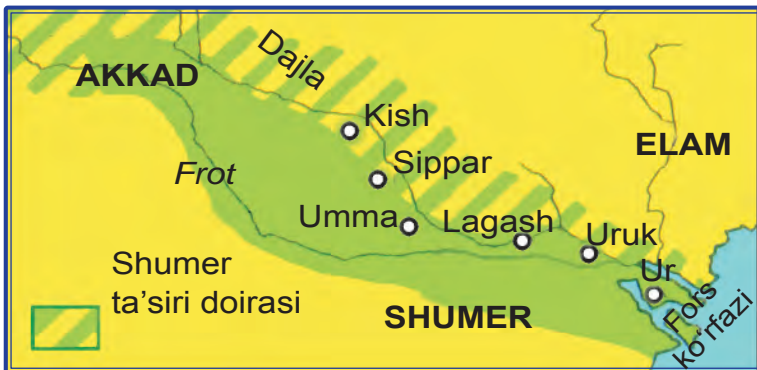
Eslab qoling!

Shumerlar Janubiy Mesopotamiyaga joylashib, bu yurtni **Shumer** deb atadilar. Mesopotamiyaning **Akkad** deb atalgan shimoliy qismiga ko'chmanchi chorvadorlar – **akkadlar** o'rnashdi.

Qadimgi shumerlar

Mesopotamiyada yog'och va metall singari xo'jalik uchun zarur materiallar bo'lmagan, ammo don mo'l-ko'l yetishtirilgan, chorva mol-lari ko'p bo'lgan. Shuning uchun Mesopotamiya aholisi savdo-sotiq bilan ham shug'ullandirdi. Qo'shni *Kavkazorti* va *Eron* o'lkalaridan donga ayirboshlab oltin, mis, kumush, qalayi va noyob toshlarni keltirishardi.

Mesopotamiya

Mesopotamiyada turli mahsulotlar va hunarmandchilik buyumlari bilan savdo qilishgan. Metall buyumlar, zeb-ziynatlar, qurol-yarog' va kulolchilik buyumlari ayniqsa qadrlangan. Savdo-sotiqda kumush quymasi pul o'rnida ishlatilgan. Mesopotamiyadagi og'irlik o'lchovi «*mino*» 550 gramm kumushga barobar bo'lgan.

Mil. avv. 4-ming yillikda shumerlar jahondagi eng qadimgi yozuvlardan biri *mixxatni* ixtiro qilishgan. Shumerlar uchi o'tkirlangan tayoqchalar bilan loy taxtachalarga yozishgan. Shumerlar bilimdon, tajribali quruvchilar va hunarmandlar bo'lishgan.

Shahar-davlatlar Vaqt o'tishi bilan asta-sekin mandzilgohtar nihoyatda kengayib ketdi. Mesopotamiyada *Uruk*, *Umma*, *Lagash*,

Ur va boshqa shaharlar vujudga kela boshladi. Ular shahar va unga tutash dehqonchilik tumanlaridan iborat bo'lgan *shahar-davlatlar* edi. Har bir shaharning hukmdori oliy xudo – shahar homiysi hisoblangan.

Xudo nomidan koinat hukmronlik qilgan. Xudolar ibodatxonasi esa davlatdagi hokimiyat markazi bo'lgan. Mesopotamiyaning qadimiy ibodatxonalari – *zikkuratlar* xom g'ishtdan terib chiqilgan muhtasham zinapoyali inshoot bo'lgan.

Quyosh xudosi *Shamash* alohida ehtiromga sazovor bo'lgan iloh, oliy hakam hisoblanib, yovuz ishlari uchun odamlarni sud qilgan. Shuningdek, shumerliklar Oy xudosi *Sina*, suv xudosi *Ea*, hosildorlik va sevgi, urush va g'alaba ilohasi *Ishtarga* sig'inganlar.

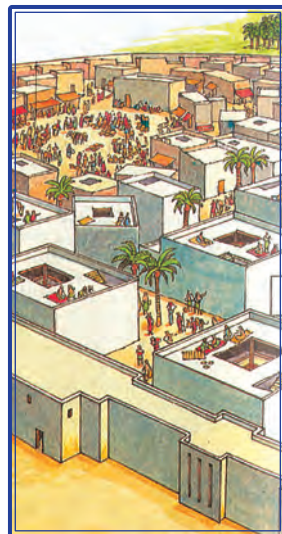
Mesopotamiyaning katta yer-mulkari hukmdorlar va koinat qo'l ostida bo'lgan. Dalalarga qullar va erkin yollanma ishchilar ishlov berishgan. Shaharlar tevaragida istiqomat qiluvchi aholi kichik-kichik yer ulushlariga ega bo'lgan. O'z oilasini boqish uchun kambag'allar podsho va ibodatxona mulklarida ishlaganlar.

Shumer shaharlari mudofaa devorlari bilan o'rab olingan edi. Shaharning bosh darvozasidan boshlangan ko'chalar markaziy maydonga, ibodatxona va hukmdor saroyiga olib borgan. Qurilish tosh, xom va pishgan g'isht bilan amalga oshirilgan. Ibodatxonalar xudolar haykallari bilan hashamatli bezatilgan edi.

Urush paytida shahar aholisi sardorni saylagan. Bora-bora ularning nufuzi ortib, sardorlar muntazam hukmronlik qila boshladilar. Ularni podsholar deb atashgan. Podsho

Mixxat yozuvi

**Shumerning
Ur shahri**

Eslab qoling!

Mesopotamiyada **Uruk**, **Umma**, **Lagash**, **Ur** va boshqa shaharlar yuzaga kelgan. Ular **shahar-davlatlar** edi.

**Ishtar –
hosildorlik,
sevgi va urush
ilohasi**

**Uruk shahri
podshosi
Gilgamesh.
Ossuriya boʻrtma
tasviri**

shahar-davlatni aslzodalar, kohinlar va harbiy qoʻshinlarga tayangan holda amaldorlar yordamida idora qilgan.

Gilgamesh haqidagi rivoyat

Uruk shahri podshosi boʻlgan. Uning hayoti keyinchalik koʻplab afsonalarga aylangan.

Afsonada aytilishicha, Gilgamesh dunyoga kelgandan keyin, mamlakat hukmdori boʻlmish bobosi nevarasi undan taxtni tortib olishidan vahimaga tushib, Gilgameshni jarga tashlab yuborishga farmoyish beradi.

Jarga uloqtirilgan Gilgameshni uchib ketayotgan burgut tutib olib, koʻtarib ketadi va uni bir bogʻbonga eltib beradi. Bogʻbon Gilgameshni mehr bilan parvarishlab tarbiyalaydi. Balogʻatga yetgan Gilgamesh bobosidan hokimiyatni tortib oladi va oʻzi Uruk shahrini boshqarishga kirishadi. Gilgamesh Enkidu degan pahlavon bilan doʻst tutinadi. Ikkalasi bir boʻlib yovuz maxluqotlarga qarshi kurashadilar, shu sababli maʼbudlar Enkiduni jazolaydilar va u halok boʻladi.

Boqiy hayotga erishish uchun Gilgamesh dengiz tubida oʻsadigan sehri giyohni izlab topadi, uni oʻz xalqi bilan baham koʻrishga qaror qiladi. Ammo iziga qaytayotganida bir koʻlga choʻmilgani tushadi, bu paytda, gulning isini ilon sezib qoladi va mehriyoni oʻgʻirlab ketadi.

Oʻshandan beri, afsonada aytilishicha, ilonlar har yili poʻstini tashlab yasharishar emish. Gilgamesh esa jonajon shahri devorlari uni himoya etishini, ezgu ishlari uni umrboqiy qilishini tushunib yetadi.

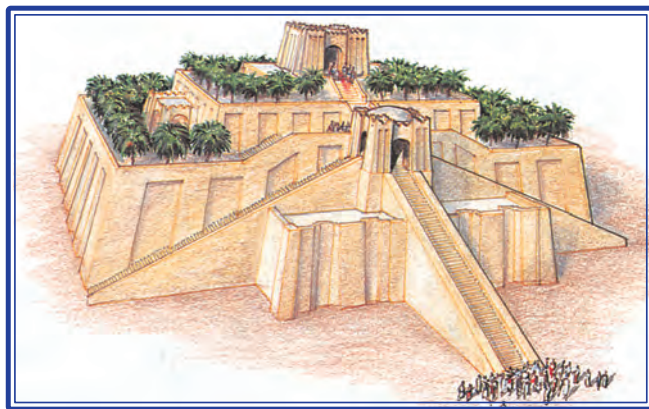
Mesopotamiya rivojlanishining eng sevimli qahramoni *Gilgamesh*

Akkadning yuksalishi

Shahar-davlatlar bir-birlari bilan tinimsiz urishar edi. Ana shu urushlar natijasida Sargon I butun Mesopotamiya podshosi bo'ladi. U mil. avv. 3-ming yillikning ikkinchi yarmida Akkad va Shumer shaharlarini o'z hokimiyati ostida birlashtiradi.

Savdo-sotiqni rivojlantirish maqsadida Sargon I barcha shaharlar uchun yagona bo'lgan uzunlik, maydon va og'irlik o'lchovini joriy etadi. U jahon tarixida birinchi bo'lib muntazam qo'shin tuzadi. Bu lashkar 5400 nafar jangchidan iborat bo'lgan, keyinchalik esa ular Sargon I ga ko'plab shaharlar va qo'shni mamlakatlarni zabt etishga imkoniyat yaratgan katta qo'shinning asosiy kuchiga aylangan.

Sargon I vafotidan keyin uning taxtiga o'tirgan vorislariga mamlakatda alanga olib turgan qo'zg'olonlarni bostirishga to'g'ri keldi. Mil. avv. 2-ming yillikning boshlarida Shumer-Akkad davlati ko'chmanchi qabilalar zarbasidan parchalanib ketdi.

Urdagi katta zikkurat
(ibodatxona)

Gulni olib
qochayotgan
ilon. Gilgamesh
haqidagi
afsonaga
ishlangan rasm

Sargon I –
Shumer-Akkad
shohi

Eslab qoling!

Mesopotamiya rivoyatlarining eng sevimli qahramoni **Gilgamesh** hisoblanadi. U Uruk shahri-ning podshosi va ko'plab afsonalar qahramoni bo'lgan.

Eslab qoling!

Shoh **Sargon I** mil. avv. 3-ming-yillikning ikkinchi yarmida o'z hukmronligi ostida Akkad va Shumer shaharlarini birlashtirdi, qo'shni mamlakatlarni zabt etib, «to'rt iqlim mamlakatlari podshosi» unvonini oldi.

Gilgamish haqidagi rivoyat. Mixxat

Tayanch konspekt

- Mesopotamiya → Ikki daryo oralig'i (Dajla va Frot daryolari oralig'i)
- dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq
- shaharlar – Uruk, Umma, Lagash, Ur
- zikkuratlar – ibodatxonalar
- xudolar – Shamash, Sina, Ea, Ishtar
- Gilgamish – Uruk shohi
- Sargon I – Shumer-Akkad shohi
- mil. avv. 2-ming yillik – Shumer-Akkad davlatining parchalanishi.

Savol va topshiriqlar

1. Xaritadan Ikki daryo oralig'ida joylashgan shahar-davlatlarni toping.
2. Tarixiy atamalar lug'atidan foydalanib, «sivilizatsiya» tushunchasiga izoh bering.
3. Ikki daryo oralig'i qadimda qanday atalgan?
4. Mesopotamiyaning qaysi qismlari shumerlar va akkadlar tomonidan o'zlashtirilgan edi? Qachon?
5. Tasavvur qiling, qadimgi savdogar sifatida siz Dajla daryosi orqali kemada turli mahsulotlar bilan suzib, Shumerning qaysi shaharlarida savdo-sotiq ishlarini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lardingiz? Xaritadan foydalanib hikoya qiling.

12-§. Bobil podsholigi

Bobil – «xudolar darvozasi» Miloddan avvalgi II-ming yil-likda Bobil podsholigi Meso-potamiya janubidagi eng yirik qudratli davlatga aylandi. Bobil qulay geografik o‘ringa ega bo‘lib, Frot va Dajla daryolarining o‘zanlari bir-biriga yaqinlashib ketadigan hududda joylashgandi. Kemalarda turli mahsulotlar bilan suzib kelgan savdogarlar bu shaharga qo‘nib o‘tishar. «Bobil» so‘zining o‘zi esa «xudolar darvozasi» degan ma‘noni anglatadi. Bobil shahrida ajoyib saroylar, muhtasham ibodatxonalar bo‘lgan.

Bobil

Bobilning bosh ko‘chasi g‘alaba ilohasi *Ishtar darvozasidan* boshlangan. Bobil davlatida dehqonchilik, hunarmandchilik va savdosotiq rivojlangan. Ammo o‘zaro urushlar ham bo‘lib turgan.

Mil. avv. XVIII asrda Bobil podshosi *Xammurapi* butun Mesopotamiyani yagona davlatga birlashtirishga muvaffaq bo‘ladi. Xammurapi hukmronligi davrida Bobil eng qudratli davlatga aylanadi.

Xammurapi qonunlari Xammurapi tarixda qonunlar tuzgan birinchi hukmdor sifatida nom qoldirgan. Uning qonunlari ilgari mavjud bo‘lgan barcha qonunlardan ustunlik qiladi. Xammurapi qonunlari hamma uchun – badavlat va qashshoq kishilar uchun birdek bo‘lgan. Qonunlarning matnlari mamlakatning barcha shaharlarida o‘rnatilgan tosh ustunlarga yozib qo‘yilardi.

Xammurapi qonunlari qat‘iyligi bilan kishini lol qoldiradi. Xususan, shifokor amalga oshirgan jarrohlik muolajasi nati-

Navuxodonosor II.
Zamonaviy rasm

**Jangchilar
qal'aga hujum
qilmoqdalar**

**Jangdagi
kamonchilar**

jasida bemor bevaqt vafot etsa, shifokorning qo'llari kesib tashlanishi shart bo'lgan. Binokor qurgan uy to'satdan qulab, biror kishini bosib qolsa, binokor qatl etilishi qayd qilingan. Yong'in mahalida o'g'rilik ustida qo'lga tushgan kimsa o'sha zahoti olovga otilgan. Qulfbuzar o'g'ri ham qattiq jazoga mahkum etilgan.

Xammurapi qonunlari nomigagina podshoning qarori bo'lmasdan, xudolar xohishirodasi sifatida talqin etilgan. Shuning uchun ham ularni so'zsiz, og'ishmasdan bajarish talab qilinardi. Xammurapi qonunlari talon-taroj va o'g'rilik kabi jinoyatlarni to'xtatishda katta ahamiyatga ega bo'lgan.

O'zingizni sinang!

***Bobilning ma'nosi – ...
Xammurapi – ...***

Xammurapi vafotidan keyin tog'lik *kassitlar* qabilalari shaharni bosib oladi. Ularning bosqini Bobilning inqiroziga sabab bo'ladi. Inqiroz uzoq davom etadi va miloddan avvalgi VII asrda *Yangi Bobil* podsholigi vujudga kelgandagina, Bobil qayta yuksaladi.

Yangi Bobil podsholigi *Navuxodonosor II* hukmronligi davrida Yangi Bobil podsholigi o'z ravnaqining cho'qqisiga erishadi. Bu hukmdor Misrni *Yangi Bobil* podsholigiga qo'shib oladi, *Iyerusalim* (Quddus)ni vayron qilib tashlaydi, Bobilni esa mustahkam qal'aga aylantiradi. Navuxodonosor II turar joy binolari va mudofaa devorlari qurilishida pishgan g'ishtdan foydalanish to'g'risida farmon beradi.

U hukmronlik qilgan davrda Babil shahri-ning sakkizta darvozasi bo'lgan, ulardan har biri mamlakat bosh xudolaridan birining nomi bilan atalgan. Ayniqsa, iloha Ishtar nomidagi darvoza chiroyli va nafis bo'lib, afsonaviy hayvonlar tasviri tushirilgan koshin toshtaxtalar bilan bezatilgan.

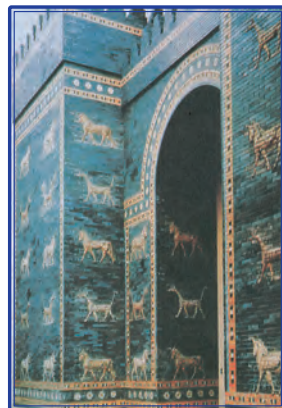
Qadimgi forslar lashkari **mil. avv. 539-yilda** Bobilga bostirib kiradi va shaharni zabt etadi. Shu paytdan boshlab Yangi Babil podsholigi Fors davlati tarkibiga kiradi.

Babil madaniyati Shumer va Akkad Bobil madaniyatining eng qadimiy o'choqlari edi. Jahondagi eng qadimiy yozuvlardan biri bo'lmish Shumer mixxati dastavval «suv», «quyosh» va boshqa alohida so'zlarni anglatgan rasmlardan iborat bo'lgan.

Hukmdorlar saroylari va ibodatxonalarda zodagonlar va badavlat odamlar oilalarining farzandlari ta'lim oladigan maktablar tashkil qilingandi. O'quvchilar nam *loy taxtachalarga* suyak va yog'ochdan yasalgan tayoqchalar bilan yozganlar.

Loy taxtachalar avval oftobda quritilgan, so'ngra xumdonlarda pishirilgan. Bu taxtachalar ilk kitoblar bo'lib, o'quvchilar asotirlar va afsonalarni ko'chirib yozishgan, o'simliklar, qushlar, hayvonlar va qumursqalar nomlari qayd etilgan ro'yxatlar tuzishgan. Loy taxtachalarda mamlakatlar va shahar nomlari ham sanab o'tilgan.

Shumerlar sanoq tizimi, quyosh va oy taqvimlarini ham yaratdilar. Quyosh yili davomiy-ligi shumerliklar tomonidan 365 kun, oy yili esa 354 kun etib belgilangan. Shumerlik va bobillik koinlar – munajjimlar astronomiyaga oid bilim-

Iloha Ishtar nomidagi darvozaning naqshlari

Eslab qoling!

Mil. avv. 539-yilda forslar Bobilni bosib oldilar. Yangi Babil podsholigi Fors davlati tarkibiga kirdi.

Shumer mixxati

Qadimiy yozuvning vujudga kelishi

Bobil minorasi.
P. Breygel rasmi
1563 y.

Eslab qoling!

Qadimiy yozuvlardan biri – shumer mixxati – **mil. avv. 4-mingyillikda** vujudga kelgan. Shumerliklar o'zlarining sanoq tizimi, quyosh va oy taqvimlarini yaratdilar.

larga ega bo'lishgan. Eng qadimgi rasadxonalar baland, ko'pzinali ibodatxonalar – *zikkuratlar* tepalikdagi maydonchada barpo etilgan.

Mesopotamiyada turli-tuman dori-darmonlarni tayyorlash bo'yicha dasturilamal tuzilgan.

Geografiya sohasidagi bilimlar shumerliklar va bobilliklarga kemalarda dengiz bo'ylab suzishga imkoniyat yaratib bergan.

Olam yaratilishi haqidagi eng qadimiy asotirlardan biri Mesopotamiyada yaratilgan.

Tayanch konspekt

- mil. avv. 2-ming yillik – Bobil podsholigi
- Bobil – «xudolar darvozasi»
- mil. avv. XVIII asr → Xammurapi – yagona podsholik
- Xammurapi qonunlari
- Navuxodonosor II hukmronligi – ravnaq topishi
- mil. avv. 539-yil – Bobilning forslar tomonidan zabt etilishi
- mixxat, taqvim

Savol va topshiriqlar

1. Xaritadan Bobil podsholigi va uning poytaxtini toping.
2. Qaysi hukmdor davrida va qachon Bobil yagona davlatga aylandi?
3. Xammurapi qonunlari qaysi maqsadda yaratilgan edi?
4. Shumer o'quvchisi, zamonaviy maktab o'quvchisi singari, erta bilan maktabga shoshilardi, u darsga kech qolishdan qo'rqardi, maktabga kelib... Hikoyani davom ettiring.

13-§. Old Osiyo davlatlari

Mil. avv. 2-ming yillikda Old Osiyo hududida yashagan xalqlarni birlashtirgan ilk davlatlar vujudga kela boshladi: *Ossuriya*, *Xett*, *Mitanni* kabi davlatlar va *Finikiya shahar-davlatlari* shular jumlasidandir. Bu davlatlar doimiy bosqinchilik va mudofaa urushlari olib borganlar.

Ossuriyalik kamonchi

Ossuriya podsholigi Qadim zamonlarda ossuriyaliklar Frot va Dajla daryolari yuqori oqimidagi kichik hududni egallashgan. Avval *Oshshur* shahri, keyin esa *Nineviya* shahri poytaxt bo'lgan. Aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik va savdo-sotiq edi.

Sher bilan jang.
Nineviya saroyi devoriga o'yib ishlangan tasvir

Ossuriyaliklar jangari xalq bo'lgan. Ular qo'shni yerlarga tez-tez hujum qilib turardilar. Ossuriyaliklarning qudratli lashkari har yili yangi yerlarni zabt etishga erishganlar. Bo'ysundirilgan xalqlar Ossuriya hukmdoriga katta miqdorda o'lpon to'lagan.

Ossuriyaliklarning shaharni bosib olishi tasviri

Ossuriya podsholigi

Ossuriya poytaxti Nineviya shahri.
Tiklangan

Oshshurbanapalning mixxat yozuvidagi kutubxonasi

Eslab qoling!

Ossuriya davlati Frot va Dajla daryolari yuqori oqimida vujudga keldi, **mil. avv. 605-yilda** tarix sahnasidan ketdi.

Shaharni bosib olgan ossuriyaliklar qal'a devorlarini, uylar va ibodatxonalarni buzib tashlab, aholini asirlikka haydab ketganlar.

Yurishlarda raqiblardan tortib olingan hamma narsa poytaxtga oqib kelar edi. Ulug'vor saroylar va ibodatxonalar boylikka to'lib ketgan. *Oshshurbanapal* hukmronligi davrida Nineviya-da Old Osiyodagi eng yirik sopol taxtachalardan iborat kutubxona jamlangan edi.

Asta-sekin Ossuriya davlati zaiflashib bordi. **Mil. avv. 605-yilda** Ossuriya qo'shinlari Babil va Midiya tomonidan qirib tashlangandan keyin davlat zavolga yuz tutdi.

Xett va Mitanni podsholigi

Taxminan **mil. avv. XVIII asrda** Kichik Osiyo markazida (hozirgi Turkiya hududida) *xettlar* degan shimollik xalq o'z davlatiga asos soladi. *Xattusa* shahri ana shu davlatning poytaxti bo'lgan. Aholining asosiy mashg'uloti dehqonchilik va chorvachilik edi.

Xettlar qo'shni mamlakatlar bilan doimiy urushlar olib borishgan. Jangovar aravalar va temir uchli nayzalardan foydalanishgan.

Hozirgi Suriya hududida vujudga kelgan qo'shni *Mitanni podsholigi* xettlarning xavfli raqibiga aylandi. Urushlarda mitanniliklar otliq qo'shindan foydalanishgan.

Tarixda nomlari noma'lum xalqlar (ularni «*dengiz xalqlari*» deb atashgan) xettlar poytaxtini bosib olib, shaharni butunlay vayronaga aylantirdilar. Davlat nuradi, xettlar esa boshqa xalqlarga singishib ketdi.

Urartu podsholigi

Urartu davlati Kavkazortidagi, hozirgi Turkiya sharqiy qismida va Armaniston hududlarida joylashgan. Aholisini *urartlar* deyishgan.

Yagona davlat tashkil topishini mudofaa qilish zarurati Ossuriya hujumlaridan tezlashtiradi.

Mil. avv. IX–VIII asr boshlarida Urartu davlati gullab-yashnadi. *Tushpa* shahri Urartu davlati poytaxtiga aylanadi. Urartlar bir necha bosqinchilik yurishlariga chiqadilar va ossuriyaliklar ustidan g'alaba qozonadilar. Ammo keyinroq ossuriyaliklarning qo'shinlari urartlarni tor-mor etib tashladi. *Teyshebaini* shahridagi qal'a ishg'ol etildi va vayron qilib tashlandi. Shundan keyin Urartu podsholigi ancha zaiflashib qoldi.

Xettlar jang oldidan.

Finikiya va Falastin Qadim zamonlarda *Finikiya* O'rtayer dengizining sharqiy qirg'og'i bo'ylab hozirgi Livan hududida va Suriyaning bir qismida joylashgan.

Savdo-sotiq finikiyaliklarning asosiy mashg'ulotlaridan biri bo'lgan. Finikiyaliklar qo'shnilariga yog'och, metallar va gazlamalar sotardilar. O'rtayer dengizi sohilida *Tir*, *Sidon*, *Ugarit* singari yirik dengiz bo'yi shaharlari vujudga keladi.

Mil. avv. X asrda Finikiyada 22 undosh harfdan iborat bo'lgan alifbo yaratildi.

Yunonlar ana shu alifboni o'zlashtirib oldilar va ularga unli harflarni ham qo'shib qo'ydilar.

Mil. avv. XI asrda Falastin hududida *Isroil* podsholigi vujudga keldi, keyinchalik u *Yahudiy* podsholigi bilan birlashdi. Ko'p o'tmay Yahudiya Babil podsholigi tomonidan bosib olindi.

Qadimiy yahudiylarning afsonalari diniy kitoblarga yozib borilgan. Bu kitoblar to'plami «*Bibliya*»ga jamlangan, bu so'z yunonchada

Eslab qoling!

Xett podsholigi hozirgi Turkiya, **Mittanni** davlati esa – Suriya hududida joylashgan.

Teyshebaini shahridagi qal'a

Finikiyaliklar

«kitob» degan ma'noni anglatadi. «Bibliya»da Olam, Yer yuzidagi ilk odamlar – Odam ato va Momo havoning yaratilishi, Yer yuzini To'fon bosishi haqida va boshqa rivoyatlar mavjud.

O'zingizni sinang!

Nineviya – ..

Oshshurbanapal – ...

Xettlar – ...

Mitanni – ...

Urartu – ...

Tushpa – ...

Tayanch konspekt

- mil. avv. 2-ming yillik – ilk davlatlar: Ossuriya, Xett, Mitanni
- Ossuriya podsholigi – poytaxti Oshshur → Nineviya
- Oshshurbanapal – mixxat yozuvidagi kutubxona
- mil. avv. 605-yill – Ossuriya Bobil va Midiya tomonidan bosib olindi
- mil. avv. XVIII asr – Xett podsholigi, poytaxti Xattusa – «dengiz xalqlari» tomonidan Xattusani vayron qilinishi, davlatning parchalanishi
- Urartu davlati, poytaxti – Tushpa
- mil. avv. IX–VIII asr boshlari – Urartu davlatining gullagan davri
- Finikiya – Tir, Sidon, Ugarit shaharlari
- mil. avv. XI asr – Isroil davlatining vujudga kelishi

**Yahudiya podsholarining qasri.
Tiklangan**

Savol va topshiriqlar

1. Old Osiyo hududida ilk davlatlar qachon vujudga kela boshladi?
2. Ossuriya podsholigi haqida nimalarni bilasiz?
3. Ossuriya hukmdori Oshshurbanapal tarixda nimasi bilan nom qoldirgan?
4. Xett podsholigi qay tariqa tashkil topdi? Xett podsholari hukmronligining o'ziga xosligi nimada?
5. Xett podsholigi qanday zavol topdi?

6. Urartu davlatining ravnaq topishi va zavolga yuz tutish sabablari nimada?

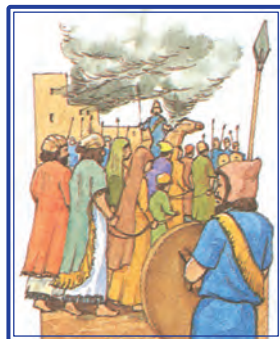
14-§. Ahamoniylar davlati

Qadimgi Eron aholisi Mil. avv. VI asrda hozirgi Eron hududida *Ahamoniylar* sulolasiga mansub shohlar asos solgan *Fors podsholigi* vujudga keldi. Ahamoniylar davlati jahondagi eng yirik davlatlardan biri bo'lgan.

Hozirgi Eron hududida qadim zamonlarda *kassiyalar*, *elamiylar* singari turli qabilalar yashab kelgan.

Qadimiy qo'lyozma

Yahudiy xalqini bobilliklar asirlikka olib ketmoqda

Qadimgi Fors davlati

Vaqt o'tib bu mamlakatga *midialiklar* va *forslar* ko'chib o'rnashadi.

Tog'oldi vodiylarda aholi dehqonchilik bilan shug'ullangan, dasht mintaqalarida chorvadorlar kun kechirgan. Eron turli mamlakatlarni bog'lab turgan karvon yo'llari chorrahasida joylashgan.

Eron hududida qadimgi davlatlar Mil. avv. 3-ming yillikda Eronning janubig'arbiy qismida *Elam*

Eslab qoling!
Mil. avv. VI asrda hozirgi Eron hududi (Fors bo'g'ozi qirg'oqlari) da **Ahamoniylar sulolasiga** mansub shohlar asos solgan **Fors podsholigi** vujudga kelgan.

Eslab qoling!

Mil. avv. 3-ming-yillikda

Eronning janubi-g'arbiy qismida Mesopotamiya bilan chegarada

Elam davlati vujudga keldi. Bu davlatning poytaxti **Suza** shahri bo'lgan.

Forslar jangda

Eslab qoling!

Mil. avv. VII asrda podsho **Kiaksar** hukmronligi davrida **Midiya** qudratli davlatga aylandi.

davlati vujudga keldi. Bu davlatning poytaxti *Suza* shahri bo'lgan. Elamda jahondagi eng qadimiy yozuvlardan biri yaratilgan.

Kaspiy dengizidan janubi-g'arbda joylashgan *Midiyada* qabilalar ittifoqlari vujudga keldi.

Mil. avv. VII asrda podsho *Kiaksar* hukmronligi davrida Midiya qudratli davlatga aylandi. Midiya davlati Bobil bilan ittifoq bo'lib Osiyoni bosib oladi. Eronning janubida, Fors ko'rfaziga tutashib ketgan yerlarda Fors viloyati – qadimgi forslar o'rnashgan o'lka joylashgan.

Kir II – Fors hukmdori

Mil. avv. 558-yilda ahamoniy-lar sulolasidan bo'lmish podsho *Kir II* barcha forslarni o'z hokimiyati ostida birlashtirdi. Midiya podsholigini bo'ysundirganidan so'ng, Kir II ulkan lashkar tuzdi va bosqinchilik yurishlarini davom ettirdi.

Armaniston, Lidiya va Bobil zabt etildi. Forslar O'rtayer dengizi sohiliga chiqdilar, Falastin va Finikiyani bo'ysundirdilar. Kir II ning istilochilik siyosatini vorislari *Kambiz II* va *Doro I* davom ettirdi. *Kambiz II* Misrni zabt etish orqali Fors davlati hududini nihoyatda kengaytirdi.

Doro I ning islohotlari

Miloddan avvalgi 522-yilda shoh *Doro I* Qadimgi Fors davlati taxtiga chiqdi. Bu paytda bosib olingan barcha mamlakatlarda qo'zg'olonlar avj olib ketgan edi. Ammo ahamoniy-lar shohi *Doro I* ularni bostirishga erishdi.

Doro I Qora dengiz bo'ylarida yashovchi *skiflar* ustiga yurish qildi. *Doro I* ning Kichik Osiyodagi yunonlar koloniyalari va Bolqon yarimoroli sharqida joylashgan *Frakiyani* bo-

sib olishi yunon-fors urushlari boshlanib ketishiga sabab bo'ldi. Doro I hukmronligi davrida Hindiston shimolidan O'rtayer dengiziga qadar cho'zilgan ulkan davlat barpo etildi.

Doro I butun mamlakat uchun «darik» deb nomlangan yagona oltin tangani muomalaga kiritdi. U qadimgi Fors podsholigi qarorgohi Persepol shahridan O'rtayer dengiziga qadar «shoh yo'li» degan savdo yo'lini qurdirgan edi. Doro I qo'shinlarni qaytadan tuzdi, saltanatni «satrapliklar» deb nomlangan alohida harbiy-ma'muriy o'lkalarga taqsimladi.

Makedoniyalik Aleksandr **mil. avv. 330-yilda** Fors davlatini bosib oldi.

Eslab qoling!

Makedoniyalik Aleksandr **mil. avv. 330- yilda** Fors davlatini bosib oldi. Ahamoniylar davlati ikki yuz yildan ziyod hukmronlik qilgan.

Qadimgi forslar madaniyati

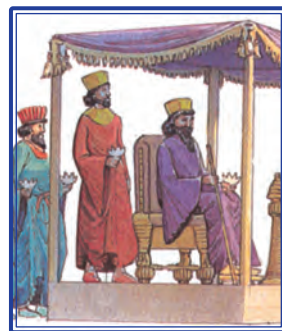
Suza, Ekbatana va boshqa shaharlar Ahamoniylar davlatining muhim savdo markazlari bo'lgan. *Persepol* shahrida

Doro I va Kserksning yuz ustunli zali bo'lgan saroyining qoldiqlari saqlanib qolgan. Saroy afsonaviy va xayoliy qushlar tasviri bilan bezatilgandi. Persepol saroyi devorlaridagi bo'rtma naqshlarda ahamoniylar bo'ysundirgan ko'pgina elatlar vakillarining tasvirlari saqlanib qolgan. Ular asosan Fors shohlariga o'lpon keltirayotgan holatda tasvirlangan.

Qadimgi forslar mixxat belgi yozuvidan foydalanishgan. Fors shohlarining bitiklari

Kir II

Doro I taxtda

Oltin tanga

**Doro I
soqchilari**

**Asirlikka
olingan qo'z-
g'olon boshliq-
larining Doro I
huzuriga olib
kelinishi.**

Behistun qoyasi

Behistun va Naqshi Rostam qoyalariga, shuningdek, Persepol saroyi devorlariga o'yib yozilgan. Ular yurishlar, qo'zg'olonlar va davlat hayotidagi muhim voqealar haqida ma'lumot beradi.

Tayanch konspekt

- kassiyalar, elamiylar, midiyaliklar, forslar
- Elam, Midiya davlatlari
- mil. avv. 558- yil – Kir II – Fors davlatining hukmdori
- Kir II – Armaniston, Bobil va Midiyaga bosqinchilik yurishlari
- mil. avv. 522- yil – Doro I saltanatning satrapliklarga bo'linishi
- mil. avv. 330- yil – Ahamoniylar saltanatining Makedoniyalik Aleksandr tomonidan zabt etilishi

Savol va topshiriqlar

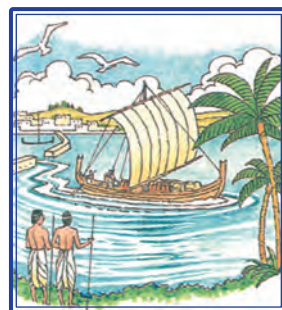
1. Fors podsholigi qachon tashkil topgan?
2. Qaysi sulola hukmdorlari Fors podsholigiga asos solgan?
3. Elam davlati qachon vujudga kelgan?
4. Kir II qaysi davlatlarni bosib oldi?
5. Doro I o'z davlatida qanday islohotlar o'tkazdi?

15-§. Qadimgi Hindiston sivilizatsiyasi

Hududi va tabiiy sharoiti

Hindiston mamlakati shu nomdagi yarimorol hamda Osiyo qit'asining *Hind* va *Gang* daryolari vodiylarining bir qismini egallagan. Iqlimining issiqligi va keng yoyilib oqadigan daryolar suv bilan birga serunum loyqani oqizib kelishi dehqonchilik vujudga kelishi va rivoj topishi uchun imkoniyat yaratdi. Himolay tog'lari shimoli-sharqdan dushmanlar va sovuq shamollar tajovuzidan o'ziga xos tabiiy «mudofaa devori» bo'lib xizmat qilgan.

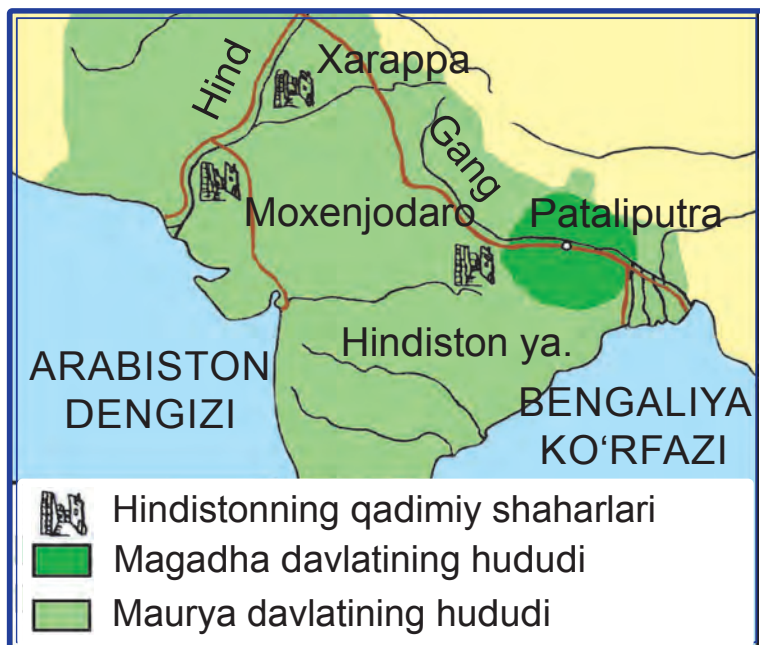
Gang vodiysidagi tropik o'rmonlar ulkan daraxtlar va rang-barang o'simliklarga boy bo'lgan. **Mil. avv. 3-ming yillikda** Hind daryosi vodiysida katta shaharlar vujudga kela boshladi.

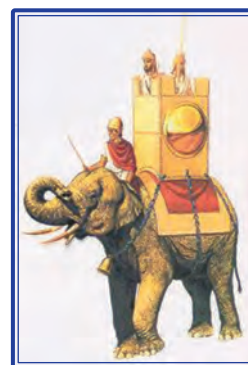
Hind daryosi vodiysi

Eslab qoling!

Hindiston mamlakati shu nomdagi yarim-orol hamda Osiyo qit'asining *Hind* va *Gang* daryolari vodiylarining bir qismini egallagan.

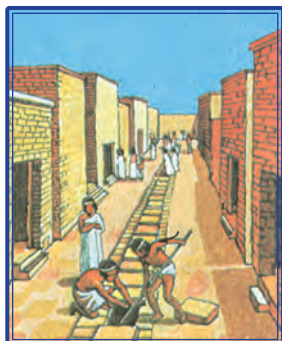

Qadimgi Hindiston

Jangovor fil

Eng qadimgi Hindiston sivilizatsiyasi

**Moxenjodaro-
rodagi ko'cha**

**Bu kabi sherlar
tasviri bilan
ibodatxona
ustunlari
bezatilgan**

Moxenjodaro va *Xarappa* shaharlari Hind daryosi havzasining eng yirik shaharlari edi. Ikkala shahar ham mustahkam mudofaa devorlari bilan himoyalangan. Ko'chalar bilan biri-biridan ajratilgan mavzelerdan pishiq va xom g'ishtdan qurilgan binolar (turar joylar, omborxonalar, saroy va ibodatxonalar) topilgan. Katta va chiroyli shahar – Moxenjodaroda mohir hunarmandlar ko'p bo'lgan.

Aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik edi. Dehqonlar shakarqamish, paxta o'simliklarini yetishtirganlar, fillarni qo'lga o'rgatganlar. Biroq **miloddan avvalgi XVIII asrdan** Hind daryosi vodiysi shaharlari tez-tez ro'y beruvchi toshqinlar, o'rmonlar va changalzorlar kengayishi natijasida zavolga yuz tutib, butunlay vayronaga aylanadi.

O'zingizni sinang!

***Hindiston – ... Xarappa – ...
Moxenjodaro – ...***

Diniy e'tiqodlar Qadimgi hindlar xuddi misrliliklar va bobilliklar singari tabiatning ko'pdan ko'p hodisalari qarshisida ojiz edilar: tropik jalalar, suv toshqinlari qurg'oqchilikdan qo'rqardilar.

Qadimgi hind rivoyatlarida aytilishicha, Quyosh xudosi har tongda oltin aravada osmon bo'ylab yo'lga tushadi. Quyosh tungi zulmatni parokanda qilib tashlab, odamlarga harorat va yorug'lik ulashish niyatida ufqdan bosh ko'taradi. Momaqaldiroq xudosi *Indra*

osmondagi suvni tutqunlikdan xalos etgach, Yer yuzida qurg'oqchilik poyoniga yetibdi.

Hindlar ayrim xudolarni yovvoyi hayvonlar timsolida tasavvur etishgan. Masalan, ular sig'ingan xudolardan biri, boshi filnikiga o'xshagan donishmandlik xudosi *Ganesha* bo'lgan. Sigir hindlar orasida muqaddas hayvon hisoblanib, sigirni o'ldirish taqiqlangan.

Hindlar jon bir tanadan boshqasiga ko'chib o'tishiga e'tiqod qilishgan. Ular vafot etganidan keyin odam butunlay o'lmaydi, balki boshqa bir mavjudotga aylanib, o'z tashqi qiyofasini o'zgartiradi, hayvonga, qumursqaga va o'simlikka aylanadi, deb hisoblashgan.

Kastalar Qadimgi hindlar qanday yumushlar bilan shug'ullanishiga qarab to'rt guruhga ajratilgan edi. Bu tabaqalar *kasta* yoki *varna* deb atalgan, jumladan: kohinlar – *braxmanlar* (hind ruhoniylari), jangchilar – *kshatriylar*, dehqon, hunarmand va savdogarlar – *vayshilar*, xizmatkorlar va qullar – *shudralardan* iborat bo'lgan.

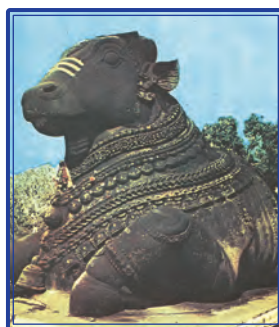
Hindlarning e'tiqodicha, tabaqalardan har birini oliy xudo *Braxma* o'z jismining qaysidir bir qismidan dunyoga keltirgan ekan.

Masalan, kohinlar uning og'zidan chiqqan, jangchilar qo'llaridan, dehqonlar qovurg'asidan, xizmatkorlar esa Braxmaning tovonidan yaratilgan, deb hisoblangan. Bolalar hamisha ota-onalari tabaqasiga mansub deb topilgan. Bir tabaqadan boshqasiga o'tishning ham iloji bo'lmagan. Turli kastalarga mansub odamlar o'rtasida nikohga ham yo'l qo'yilmagan.

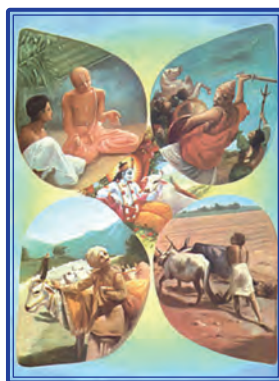
Tabaqalardan birortasiga ham mansub bo'lmaganlarni esa «*chandal*», ya'ni «*ha-*

Ganesha – donishmandlik xudosi

Sigir Hindistonda muqaddas hisoblanadi

Hind tabaqalari

zar qilinadiganlar» deyishgan. «Chandallar» kastalarga mansub odamlar bilan birga bir uyda yashay olmasdi, ular bilan bir dasturxon-ga o'tirish taqiqlangan.

O'zingizni sinang!

***Hind va Gang – ...
Tabaqalar – ... Chandallar – ...***

Tayanch konspekt

- Hindiston yarimoroli (Hind va Gang daryolari)
- mil. avv. 3-ming yillik – Moxenjodaro va Xarappa shaharlarining vujudga kelishi
- xudolar – Indra, Ganesha, Braxma
- kasta (varna)lar:
 - kohinlar – braxmanlar
 - jangchilar – kshatriylar
 - dehqon, hunarmand va savdogarlar – vayshilar
 - xizmatkorlar va qullar – shudralar
- «chandallar»

Savol va topshiriqlar

1. Xaritadan Hindistonni toping. Hindiston geografik o'rnining xususiyatlari haqida so'zlab bering.
2. Hindiston jamiyati qaysi tabaqalarga bo'lingan?
3. Sizingcha, nima uchun bir tabaqadan boshqasiga o'tishga ijozat berilmagan?
4. Moxenjodaro va Harappa shaharlariga hayolan sayohat qilib, bu shaharlar haqida hikoya tuzing.

Xudo Braxma

**Indra – mo-
maqaldiraq
xudosi**

16-§. Miloddan avvalgi I ming yillikda Hindiston

Hindiston davlatlari

Mil. avv. VII-VI asrlarda Hindistonda bir nechta davlatlar, jumladan: *Magadha*,

Koshala, *Malla* va boshqalar vujudga keladi.

Makedoniyalik Aleksandr O'rta Osiyoni zabt etganidan so'ng *Panjob* o'lkasi hududiga bostirib kiradi. Mazkur o'lka aholisi bosqinchilarga qattiq qarshilik ko'rsatadi.

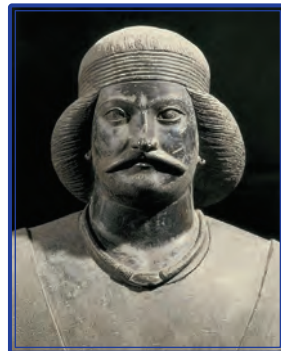
Aleksandr katta qiyinchiliklar bilan Hind vodiysigacha yetib borib, shundan keiyn Bobilga qaytib ketadi. Aleksandr qoldirgan qo'shin mahalliy aholining qarshiligiga bardosh bera olmay, Hindistondan ketishga majbur bo'ladi.

Yunon-makedon qo'shinlariga qarshi kurashga mashhur hind sarkardasi *Chandragupta* sardorlik qiladi. Chandragupta Shimoliy Hindistondagi barcha davlatlarni o'z tarkibiga olgan *Maurya davlatiga* asos solgan.

Pataliputra shahri esa Maurya davlati poytaxtiga aylandi. **Mil. avv. III asrda** podsho *Ashoka* hukmronligi davrida Maurya rivojlanishda yuksak taraqqiyotga erishdi.

Fan va madaniyat

Qadimiy Hindistonda ilmfan, xususan, astronomiya va matematika sohasi yuksak darajaga erishadi. Hindlar yil hisobining 360 kundan tarkib topgan taqvimini tuzadilar. Bu davrda sanash va hisoblashning o'nlik tizimi keng tarqaladi: hindlar «nol»ni ifodalovchi maxsus belgini o'ylab topishadi, raqamlarni

Sarkarda Chandragupta.
Zamonaviy rasm

Maurya davlati podshosi – Ashoka

Hindlar ixtiro qilgan shaxmat donalari

Sanskrit yozuvi

Siddhartha Gautama.
Zamonaviy rasm

esa bugungi kunda butun dunyo qo'llaydigan bir tartibda yozadigan bo'ladilar. Biz bu raqamlarni arab raqamlari deb ataymiz, negaki hindlardan qabul qilingan bu raqamlar arab tilida yozilgan asarlar orqali dunyoga keng tarqalgan.

Hindistonda ixtiro qilingan, hindlarning o'zi «*qo'shinning to'rt turi*» deb ataydigan o'yin bugungi kunda butun jahonda «shaxmat» nomi bilan ma'lum va mashhurdir.

Hindlar birinchi bo'lib shakarqamishdan shakar olganlar. Metallarga ishlov berish sohasida ham hindlar kishini lol qoldirgulik natijalarga erishdilar.

Qadimiy hind tillari asosida yangi adabiy til bo'lmish *sanskrit* tili vujudga kelgan. «*Mahabharat*», «*Ramayana*» dostonlari hamda boshqa asarlar ana shu tilda yozilgan bo'lib, ular bugungi kunga qadar yetib kelgan.

O'zingizni sinang!

Pataliputra – ... Sanskrit – ...
«Qo'shinning to'rt turi» – ...

«Xudolarsiz din» Jamiyatdagi o'zgarishlar ta'sirida hindlarning diniy e'tiqodlari ham o'zgarib borgan. Mil. avv.

VI asrda yangi *buddaviylik* dinining yaratilishi *Budda* taxallusini olgan shahzoda *Siddhartha Gautama* nomi bilan bog'liq.

Rivoyatda naql qilinishicha, shahzoda Siddhartha Gautama 20 yoshga to'lguniga qadar hukmdor otasi saroyida betashvish kun kechirgan. U kunlardan bir kuni sayr qilib yurgan paytda munkillagan, bedavo dardga yo'liqqan bir kishiga, keyin esa dafn maro-

simiga ko'zi tushadi. Shunday qilib shahzodaga insonning azobi va ajali ma'lum bo'ldi. Bu Siddhartha Gautama hayotini tamomila o'zgartirib yubordi. U saroydagi farog'atli turmushdan voz kechdi, hayot mazmunini izlab topish maqsadida dunyo bo'ylab sayohatga otlandi.

Bir kuni ma'rifatga erishgan Buddha inson son-sanoqsiz marotaba tug'ilishi va vafot etishini tushunib yetadi. Keyingi hayotda odamning kim bo'lib tug'ilishi ham uning sa'y-harakatlari va amallariga bog'liq bo'ladi, degan xulosaga keladi.

Budda va uning izdoshlari bo'lgan *buddaviylar* inson yolg'on so'zlamasligi, moldavlat to'plamasligi, tirik mavjudotlar qonini to'kmasligi lozim, deb hisoblaydilar. Shu sababli inson har qanday xohish-istaklardan voz kechishi zarur, negaki har qanday xohish-istak azob-uqubatga olib keladi.

Avvaliga buddaviylarda xudo bo'lmagan, chunki ular xudolar inson azob-uqubatlarini yengillashtira olmaydi, deb hisoblaganlar. Biroq ko'p o'tmay, Buddaning o'zi xudoga aylanadi. Bugun ham buddaviylik ibodatxonalarida uning haykallarini ko'rish mumkin. Budda nilufar gulida teran o'ylarga cho'mganча qilt etmay, ko'zlarini yumib, chordona qurib o'tirgan holatda tasvirlanadi.

O'zingizni sinang!

***Chandragupta – ... Buddaviylik – ...
Ashoka – ... Budda – ...***

Eslab qoling!

Budda diniga **Budda** nomini olgan shahzoda **Siddhartha Gautama** asos solgan.

Budda

Tayanch konspekt

Eslab qoling!

Avvaliga buddaviylarda xudo bo'lmagan. Chunki ular xudolar inson azob-uqubatlarini yengillashtira olmaydi, deb hisoblaganlar.

Xuanxe daryosi

- mil. avv. VII–VI asrlar – Magadha, Koshala, Malla davlatlari
- mil. avv. 327-yil – Makedoniyalik Aleksandrning Hindistonga yurishlari
- Chandragupta – Maurya davlatining asoschisi, poytaxti Pataliputra bo'lgan
- mil. avv. III asr – Ashoka hukmronligi – Hindistonning gullab-yashnashi davri
- ixtirolar: raqamlar, «nol» raqami, shaxmat
- «Mahabharat», «Ramayana» – xalq dostonlari
- buddaviylik – «xudolarsiz din»

Savol va topshiriqlar

1. Mil. avv. VII–VI asrlarda Hindistonda qaysi davlatlar vujudga keldi?
2. Buyuk jahongirlardan qaysi biriga Hindiston davlatini bo'ysundirish nasib etmadi? Nima uchun?
3. Maurya davlati asoschisi kim?
4. Qaysi hukmdor davrida Maurya davlati rivojlanishda yuksak pog'onalarga erishdi?
5. Hindlarning eng ahamiyatli kashfiyot va ixtirolarini aytib bering.
6. Hindlar qaysi dini «xudolarsiz din» deyishgan?

17-§. Qadimgi Xitoy sivilizatsiyalari

Xitoyda sivilizatsiya ildizlari

Misr, Mesopotamiya va Hindistondagi kabi Xitoyda ham qadimgi sivilizatsiyalar *Xuanxe* va *Yantszi* degan katta

daryolar bo'ylarida vujudga kelgan. **Mil. avv. 3-ming yillikning** oxirlarida qadimgi Xitoy hududida ilk davlat Xuanxe daryosining o'рта oqimida paydo b'oladi. Bu davlatni Sya sulolasi hukmdorlari boshqarib turganlar. *Shan* qabilasining boshlig'i Sya sulolasi podshosini taxtdan ag'darib, davlatni o'ziga bo'ysundirgan.

Xitoy amaldori

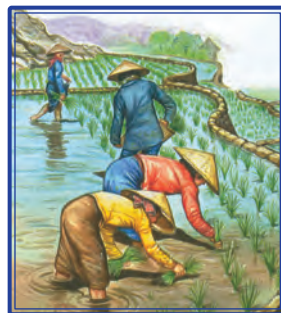

Qadimgi Xitoy

Shu tariqa davlat nomi ham uning bosh shahri nomi kabi «*Shan*» deb atalgan. **Mil. avv. 3-ming yillikning** Shangga qo'shni *chjou* qabilasi bostirib kiradi, uning hukmdori Shan yerlarini o'zinikiga

Eslab qoling!

Xitoyda qadimgi sivilizatsiyalar **Xuanxe va Yantszi** daryolari bo'ylarida vujudga kelgan.

Sholi dalasi

**Boy
amaldorning
turar joyi**

**Chjou davlati
hukmdori**

qo'shib oladi va «*Chjou*» degan katta davlatni bunyod etadi. Davlat ulkanligi bois hukmdorlar uni «*Osmon ostidagi podsholik*», o'zlarini esa «*Osmon o'g'illari*» deb atashgan. Butun Shimoliy Xitoy ana shu davlat tarkibiga kirgan.

Xitoy aholisi mashg'ulotlari Dehqonchilik Xitoyda azaldan e'tiborli va faxrli kasb hisoblab kelingan. Asosiy dehqonchilik ekinlari javdar va bug'doy bo'lgan. Keyinchalik xitoyliklar sholi yetishtira boshladilar, sholi urug'i Hindistondan keltirilgan.

Xitoy aholisi «choy» daraxtini ham yetishtirganlar, uning barglaridan shifobaxsh ichimlik bo'lmish «choy» tayyorlanadi. Choy tez orada butun jahonga tarqaldi.

O'zingizni sinang!

Xuanxe va Yantszi – ...

Shan – ... Chjou – ...

Tut daraxtini yetishtirish Xitoy aholisining asosiy mashg'ulotlaridan biri bo'lgan. Tut bargi bilan ipak qurti boqiladi. Ipak qurtlari pillalarga tolalarni o'raydi, pilladan esa nihoyatda yengil va nafis mato bo'lmish ipak shoyi tayyorlanadi.

Xitoy «ko'p podsholiklar» davrida **Miloddan avvalgi VIII–VII asrlarda** Chjou davlatining markaziy hokimiyati zaiflasha boshladi. Ayrim viloyatlar noiblari podsho hokimiyatidan ozod bo'lishga intilar edilar. Xitoyga ko'chmanchi qabilalar hujum qila boshlaganidan foydalangan chekka viloyatlar aholisi ajralib chiqib, o'z davlatilarãni tashkil

eta boshladi. Shu taxlit, **miloddan avvalgi VII–V asrlardagi** davr tarixda «*ko‘p podsholiklar*» davri nomini olgan. Xitoyda ayni mahalda «*kurashayotgan podsholiklar*» davri ham boshlanadi. «*Zafaryon*» – imperiyaning oliy hukmdorlari bilan ajralib chiqqan davlatlar hukmdorlari o‘rtasida boshlangan urushlar ikki yuz yildan uzoqroq davom etdi. Bu davr *Sin davlati* hukmdori o‘zining barcha raqiblarini yo‘q qilib yagona davlat tuzishi bilan yakunlandi.

Qog‘oz ishlab chiqarish.

Zamonaviy rasm

Tayanch konspekt

- mil. avv. 3-ming yillikning oxirlari – Xitoyda ilk davlatning vujudga kelishi
- mil. avv. 2-ming yillik – Shan, Chjou davlatlari
- dehqonchilik – sholi – choy – ipakchilik
- mil. avv. VII –V asrlar – «ko‘p podsholiklar davri»

Savol va topshiriqlar

1. Qaysi daryolar vodiysida Xitoyning ilk sivilizatsiyalari vujudga kela boshladi?
2. Xitoyda birinchi davlat qachon tashkil topdi? U qanday atalgan?
3. Xitoyning qaysi qadimgi davlati «Osmon ostidagi podsholik» degan nomni olgan edi?
4. Qadimgi Xitoy aholisining asosiy mashg‘ulotlarini sanab bering.

Sin Shixuandi – mar kazlashgan Xitoy hukmdori.

Zamonaviy rasm

18-§. Miloddan avvalgi III-milodiy II asrlarda Xitoy

**Askarlarning
sopol
haykallari.**
*Sin Shixuandi
maqbarasi*

Markazlashgan davlatning tashkil topishi

Mil. avv. 246-yilda Xitoyni o'z hokimiyati ostida birlashtirgan hukmdor *Sin Shixuandi* nomini qabul qilgan. Bu nom «*Sinning birinchi hukmdori*» degan ma'noni bildiradi. O'z davlati hududini 36 viloyatga taqsimlagan hukmdor har biriga noiblarini rahbar etib tayinladi.

Sin Shixuandi hali tirikligidayoq o'ziga atab maqbara qurishga farmon bergandi. Hashamati va bezaklari jihatidan bu maqbara Misr piramidalari bilan bellasha oladi. Maqbarani 720 ming odam 37 yil mobaynida bunyod etgan. Maqbara bir necha kvadrat kilometr maydonga joylashgan. Sin Shixuandi qabridan hukmdorni «qo'riqlash» uchun o'rnatilgan 6 mingta sopol askarlar haykallari topilgan.

Buyuk Xitoy devori

Sin Shixuandi o'z davlatini ko'chmanchi *xunlarning* hujumlaridan himoya qilish uchun Shimoliy Xitoy bo'ylab qurilgan mudofaa devorini yanada mustahkamlashni buyurgan. Devorni qurish ishlari dastlab **mil. avvalgi IV asrda** boshlangan. Bu devor tarixda Buyuk Xitoy devori deb atalgan. Uning balandligi 6-10 metr, qalinligi 5-8 metr, uzunligi esa qariyb 4000 kilometrni tashkil etadi. U qadim zamonlarda dushman qo'shinlari uchun jiddiy to'siq bo'lib xizmat qilgan: otliq qo'shinlar undan oshib o'ta olmas, qal'alarni hujum bilan zabt etishni esa ko'chmanchilar hali uddalay olishmasdi.

Eslab qoling!

Sin Shixuandi Shimoliy Xitoy bo'ylab qurilgan mudofaa devorini yanada mustahkamlashni buyurgan.

Podsho va amaldorlar devor qurilishida minglab dehqonlarni majburan ishlatganlar.

Xitoyda xalq qo'zg'olonlari

Mil. avv. 206-yilda Sin sulolasiga qarshi dehqonlar qo'zg'oloniga *Lyu Ban* boshchilik qilgan. Qo'zg'olonchilar poytaxtni egallab oladilar. Shu tariqa Sin podsholigi tugatildi va *Xan* sulolasi hukmronligida yangi davlat barpo etildi. Bu sulola davlati *U-Di* hukmronligi davrida eng qudratli davlatga aylandi.

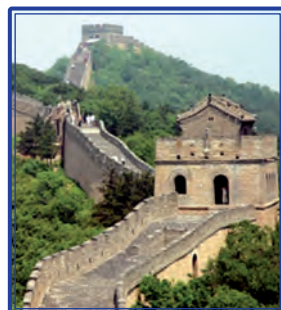
Sharqning boshqa davlatlaridagi kabi Xitoyda ham mavjud yerlar hukmdorniki hisoblangan, aholi soliqlar to'lab, turli mehnat majburiyatlarini bajarishgan. Og'ir mehnat evaziga yetishtirilgan hosil ko'pincha dehqonning o'ziga nasib etavermasdi.

Jabr-zulm hamisha xalqning noroziligini kuchaytirib yuboradi. Davlatning turli joylarida qo'zg'olonlar boshlanib ketadi. Ulardan biri milodning boshlarida «*qizil qoshlilar*» qo'zg'oloni nomini olgandi, chunki qo'zg'olon ko'targanlar o'z odamlarini chalkashtirib qo'ymaslik uchun qoshlarini qizil rangga bo'yab olgan edilar.

«*Sariq ro'mollilar*» qo'zg'oloni **II asrdagi** eng yirik isyon bo'ldi. Qo'zg'olon butun mamlakatni qamrab oldi. Faqat hukmdorning yaxshi qurollangan va harbiy ta'lim ko'rgan qo'shinlarigina uni bostirishning uddasidan chiqishdi. *Xunlar* hujumlari kuchayishi bilan davlat ham zaiflashdi. **Milodiy III asrda** Xan davlati uchta podsholikka parchalanib ketdi.

Xan sulolasining hukmdori – U-Di

Buyuk Xitoy devori

Xitoydagi xalq qo'zg'oloni

Seysmograf

Xitoy chinnisi

Xitoyda ixtiro qilingan kompas

Bambuk taxtachalardagi yozuvlar

Qadimgi Xitoy madaniyati

Qadimgi Xitoyda o'ziga xos yuksak madaniyat yaratilgan. Mahalliy aholining kundalik hayoti ziroatchilik, hunarmandchilik, binokorlik va boshqa sohalar bilan bog'liq bo'lib, ilmiy bilimlarning rivojlanishini taqozo etgan.

Shu tariqa matematika, astronomiya va geografiya fanlari rivoj topgan. Shuningdek, qadimiy xitoyliklar me'morchilik va haykaltaroshilik sohalarida katta yutuqlarga erishganlar. Qadimgi Xitoyda so'z va jummalarni ifodalagan iyeroglif yozuvi mavjud bo'lgan. Avvaliga xitoyliklar bambuk taxtachalarga yozishgan.

Bundan 2,5 ming yil muqaddam yozuv uchun bambuk o'rnida shoyidan foydalanishga o'tildi. Shoyi matolariga mo'yqalam bilan yozilgan. Endi kitob uzun shoyi parchasiga o'xshar va tayoqchaga o'ralardi. **Mil. avv. I asrda** esa qog'oz ixtiro qilindi.

O'zingizni sinang!

***Sin Shixuandi – ... Iyeroglif – ...
Buyuk Xitoy devori – ...***

Xitoyliklarning eng ajoyib ixtirolaridan biri *kompas* bo'lgan. U magnitlangan temirdan yasalgan uzun dastali katta qoshiqni eslatar edi. Bu moslamani kataklarga ajratilgan zarhallangan yog'ochga o'rnatishgan, uning dastasi esa hamma vaqt janubni ko'rsatgan.

Xitoyda zilzilani oldindan aniqlab beruvchi *seysmograf* ham ixtiro qilingan.

Tayanch konspekt

- Sin Shixuandi – Sin davlatining hukmdori
- Buyuk Xitoy devorining qurilishi
- xalq qo'zg'olonlari:
 - mil. avv. 206-yil – Lyu Ban
 - «qizil qoshlilar» qo'zg'oloni
 - milodiy II asr – «sariq ro'mollilar» qo'zg'oloni
- ixtirolar: iyerogliflar, qog'oz, kompas, seysmograf

Savol va topshiriqlar

1. Xitoyni yagona davlatga birlashtirgan hukmdor nomini ayting. Bu voqea qachon bo'lgan?
2. Hukmdor Sin Shixuandi haqida so'zlang, uning shaxsiyatiga baho bering.
3. Buyuk Xitoy devori haqida nimalarni bilasiz? Devor binokori nomidan hikoya tuzing.
4. Xitoyliklarning ixtirolarini sanab bering. Qaysilaridan hozir ham foydalanamiz?

19-§. O'zbekiston hududidagi ilk davlatlar

Qadimgi aholining etnik tarkibi va hududiy joylashuvi

Yozma manbalarning guvohlik berishicha, **mil. avv. VII-VI asrlarda** O'zbekiston hamda qo'shni hududlarda *so'g'diylar*, *baqtriyaliklar*, *xorazmliklar* hamda *sak* va *massaget* gabilalari yashaganlar.

Zarafshon va Qashqadaryo vohasida dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi ko'plab aholi istiqomat qilgan. Yunon yozma manbalarida bu hudud *So'g'diyona* deb nom-

Suyakka bitilgan Xitoy yozuvi

Qadimgi Xitoy tarixchisi Sim Shyan

Sak jangchisi. Tiklangan

O'rta Osiyo elatlari
Mil. avv. VI asr.
Tiklangan

Eslab qoling!

So'g'd – Zarafshon va Qashqadaryo vohasida,
Xorazm – Amudaryoning quyi qismida,
Baqtriya – Surxondaryo vohasi, Afg'onistonning shimoliy, Tojikistonning janubiy hududlarida joylashgan.

O'rta Osiyo va Qadimgi Sharq

langan. Mazkur hududda yashaydigan aholi so'g'diylar deb atalgan.

Amudaryoning quyi oqimida yashagan o'troq dehqon elatlari *xorazmliklar* bo'lgan. Ularning yurti yunon manbalarida *Xorasmiya* deyilgan.

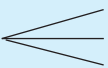
So'g'diylarning eng yaqin qo'shnilari *baqtriyaliklar* bo'lib, ular Surxon vohasi, Afg'onistonning shimoliy, Tojikistonning janubiy hududlarida joylashgan. Yunon-rim mualliflari u yerlarni *Baqtriana* yoki *Baqtriya* deb ataganlar.

Cho'llar va Amudaryo (daryoning qadimgi nomi *Oks*) bo'ylarida ko'chmanchi *massaget* qabilalari yashagan. O'rta Osiyoning tog'lik, dasht va cho'l yerlarida asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan *saklar* istiqomat qilishgan. Qadimgi yunon-rim tarixchilarining yozishlaricha, saklar uch guruhga bo'lingan. Ularning ko'pchilik qismi *saka-tigraxauda*, ya'ni o'tkir uchli kigiz qalpoq kiyib yuruvchi saklar deb atalgan. Ular hozirgi Toshkent viloyati va Janubiy Qozog'iston yerlarida yashaganlar.

Ikkinchi guruhi *saka-tiay-taradarayya*, ya'ni daryoning narigi tomonida yashovchi saklar deb atalgan. Ular Orol dengizi bo'ylarida, Sirdaryoning (qadimgi nomi *Yaksart*) quyi oqimida yashaganlar.

Pomirning tog'li tumanlarida va Farg'onada *saka-xaumovarka* deb ataluvchi ya'ni muqaddas ichimlikka sig'inuvchi saklar yashagan.

O'zingizni sinang!

Saka *tigraxauda* – ...
tiay-taradarayya – ...
xaumovarka – ...

Ko'chmanchi

**Kulolchilik
charxida sopol
idish yasash**

**Baqtriya uy-joy
qoldiqlari.
Mil. avv. VI-V
asrlar**

Mil. avv. VII–VI asrlarda xo'jalikning rivoji Bu davrlarda Xorazm, So'g'd va Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik bo'lgan. Hunarmandchilik va savdo-sotiq ham ancha rivoj topqan. Manzilgohlardan yuqori sifatli kulolchilik idishlari, temir va bronza buyumlar topilgan.

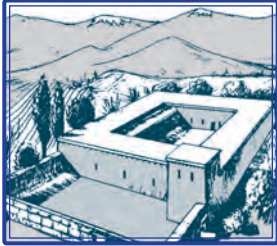
Ko'chmanchi sak va massaget qabilalarining asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lib, ular tuya, ot, qo'y va echkilarni boqqanlar.

Chorvadorlar hayvon terisidan poyabzal, kiyimlar, chodirlar tikib, g'alla va mevaga ayirboshlaganlar. Hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi natijasida **mil. avv. VII-VI asrlarda** qadimgi shaharlar rivojlangan. Ular hunarmandchilik ishlab chiqarishi va savdo markazlari edi.

Mil. avv. VII – VI asrlarda qadimgi shahar madaniyati

Qadimshunoslar *Afrosiyob* (Samarqand), *Yerqo'rg'on* va *Uzunqir* (Qashqadaryo vohasi),

Ko'zaliqir (Xorazm), *Qiziltepa* (Surxondaryo vohasi) kabi qadimiy shaharlarni o'rganishgan. O'zbekistonning bunday qadimiy shaharlari qanday ko'rinishga ega bo'lgan?

**Qadimiy
Baqtriya
uy-qo'rg'oni.
Surxondaryo
vohasi.
Mil.avv.VII–IV
asrlar**

**Qiziltepa sopol
idishlari**

Qadimgi shaharlar mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Shaharda hokim yashaydigan qal'a bo'lgan. Qal'ada xom g'ishtdan qurilgan katta saroy joylashgan. Devorning burjlari va o'q otish uchun maxsus shinaklari ham bo'lgan. Shahar ichkarisida turar joylar va hunarmandchilik ustaxonalari joylashgan.

Shaharlarning bir guruhi savdo va hunarmandchilik markazlari bo'lsa, boshqalari alohida tuman va viloyatlar markazlari hisoblangan.

Qadimgi davlatlar

Mil. avv. VII asrda tashkil topgan Qadimiy Baqtriya davlati O'rta Osiyo hududidagi qadimgi davlatlardan biri sanaladi. Marg'iyona va So'g'd Baqtriyaning siyosiy va madaniy ta'sirida bo'lgan.

Mazkur davrda Surxondaryo, Qashqadaryo, Zarafshon vohalarida qadimgi shaharlar rivojlangan. Qiziltepa, Uzunqir, Yerqo'rg'on va Afrosiyob o'rnida Baqtriya va So'g'dning markaziy shaharlari joylashgan.

Bu qadimgi shaharlarning yoshi 2700 yildan kam emas.

Yana bir qadimiy davlat Xorazm hududida tashkil topgan. Bu davlat Xorazmdan tashqarida bo'lgan yerlarni ham birlashtirgan. Qadimgi Xorazm vohasi markazlaridan biri Ko'zaliqir qal'asi edi.

U qalin va mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Vohaning aholisi dehqonchilik

va chorvachilik bilan shug'ullangan. Qadimgi Xorazmda hunarmandchilik, binokorlik va savdo-sotiq yuksak darajada rivojlangan.

Mahalliy kulolchilik, qurolsozlik, zargarlik buyumlarining dovrug'i o'zga yurtlarga ham tarqalgan edi. Xorazmliklar mohir quruvchi va hunarmand bo'lganlar.

Tayanch konspekt

- mil. avv. VII–VI asrlar – so'g'dlar, baqtriyaliklar, xorazmiylar, saklar, massagetlar
- So'g'diyona
- Xorasmiya
- Baqtriana (Baqtriya)
- Amudaryo – massagetlar, Sirdaryo – saklar
- mil.avv. VII asr – Qadimiy Baqtriya davlati
- Qiziltepa, Yerqo'rg'on, Uzunqir, Afrosiyob
- Xorazm – Ko'zaliqir

Savol va topshiriqlar

1. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda O'rta Osiyo hududida qaysi qabila va elatlar yashaganlar?
2. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda O'zbekiston hududida rivoj topgan hunarmandchilik turlarini sanab bering.
3. O'rta Osiyoning qadimgi davlatlari qaysilar?
4. O'zbekistonning ilk shaharlari qanday korinishga ega bo'lgan? Arxeologik tadqiqotlar qatnashchisi nomidan so'zlab bering.

Eslab qoling!

Afrosiyob

– hozirgi Samarqandning sharqiy chegarasi hududlarida mil. avv. VIII-VII asrlarda asos solingan qadimiy shahar xarobalaridir.

Qadimgi shahar xarobalari

20-§. Zardushtiylik

Zardushtiylik-ning vujudga kelishi tarixi Mil. avv. 1-ming yillikda O'rtasiyoda *zardushtiylik* deb atalgan din keng tarqaladi. Bu din hali odamlar ta-

Zardusht.
Zamonaviy rasm

Eslab qoling!

Zardusht – zardushtiylik dinining asoschisi.

biatni ilohiylashtirgan kezlarda kurtak yoza boshlagan edi. Zardushtiylik olov, tuproq, suv va yulduzlarga sig'inishgan, ularni muqaddas hisoblashgan.

«Zardushtiylik» so'zi ham *Zardusht* (turli tillarda *Zaratushtra*, *Zoroastr*) ismidan kelib chiqqan. U mil. avv. 1-ming yillikning birinchi yarmida yashab o'tgan tarixiy shaxs.

Keyinroq Yunonistonda Zardushtning ismi «Zoroastr» shaklida jaranglaydi (yunoncha «astron» – «yulduz»), negaki Yunonistonda uni birinchi galda donishmand, munajjim sifatida bilishgan.

Zardushtiylik paydo bo'lishi haqida shunday bir afsona bor.

Bir kuni erta tongda Zardusht suv olish uchun daryo bo'yiga boribdi. Zilol suvda u Ahuramazda elchilaridan birining siymosini ko'rib qolibdi, siymo nur bilan qaysi tomonga borishga yo'l ko'rsatibdi.

Zardusht sehrlil nur izidan ergashibdi, ko'p o'tmay oliy iloh Ahuramazda qarshisiga borib qolibdi. Ahuramazda xudosi uning ezgu amallari haqidagi bilimlarni tarqatish uchun Zardushtni tanlaganini ma'lum qilibdi.

Shu tarzda Zardusht 30 yoshida yangi diniy ta'limot payg'ambariga aylangan. «Payg'ambar» so'zining o'zi esa «ezgu amallar haqida xabar beruvchi» ma'nosini anglatadi.

Zardushtiylikning tarqalishi

Zardushtiylik tarqala boshlagan paytlarda ibodatxonalar va odamlar duo matnlarini o'rganishi uchun maxsus kitoblar ham bo'lmagan. Diniy marosimlar ochiq osmon ostida, gulxan yonida yoki uyg'dagi o'choq olovi atrofida o'tkazilgan.

Avval turli qabilalarni istilochilarga qarshi kurashga birlashtirish uchun Zardusht ularni birlikka da'vat qilgan.

Zardushtning so'nggi va'zlari din xizmatchilari – koinlar tomonidan yozib olingan. Zardushtiylik koinlari diniy matnlarni yod olib, dindorlarga o'qib berishgan.

Zardushtning vafotidan keyin bir necha asrlar o'tgach, barcha diniy marosimlar, madhiyalar va duolar zardushtiylar uchun muqaddas bo'lgan bir kitobga jamlandi. Bu kitobning nomi «Avesto» bo'lib, «qat'iy belgilangan qonun-qoidalar» degan ma'noni anglatadi.

«Avesto»ning ilk qismi **mil. avv. IX – VIII asrlarda** paydo bo'lgan. Zardusht va'zlari matnlarining hammasi **mil avv. III asrda** 21 ta kitobda jamlangan, bu kitoblar «Avesto» asosini tashkil etgan edi. «Avesto» matnlariga sharh esa «Zand» deb yuritiladi.

Olimlarning izlanishlari tufayli bugungi kunda biz zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto» matnlari bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'ldik. Fransuz olimi *A. Dyuperron* ilk marotaba «Avesto»ning alohida qismlarini tarjima qilgan.

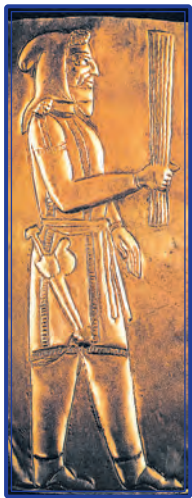
Ahuramazda

Eslab qoling!

Astrolog (munajjim) – yulduzlar joylashuviga qarab kelajakni bashorat qilish bilan shug'ullanadigan odam.

Zardushtiylar ta'zim qiladigan quyosh chiqishi

**Zardushtiylik
kohini**

Eslab qoling!

«Avesto»ning ilk qismi **mil. avv. IX – VIII asrlarda** paydo bo'lgan. Zardusht va'zlari matnlarining hammasi miloddan avvalgi III asrda 21 ta kitobga jamlangan, bu kitoblar «Avesto» asosini tashkil etgan.

**Zardushtiylik
xudolari,
ta'limoti va
marosimlari**

Zardushtiylikning ehtiromga sazovor xudolari *Ahuramazda*, *Mitra* va *Anaxitadir*. Ahuramazda zardushtiylarning ulug' va donishmand oliy xudosi hisoblanadi. Mitra – Quyosh va yorug'lik xudosisidir.

O'tli chaqmoqlar yordamida u yovuzlik va o'lim xudosi bo'lmish *Ahriman* bilan jang qiladi. Anaxita zardushtiylikda hosildorlik va suv ilohasi hisoblangan. Zardushtiylik dini ta'limoti insoniyatning Ezgulik va Yovuzlik haqidagi qarashlari takomiliga katta ta'sir ko'rsatdi.

Zardushtiylar umrining tub ma'nosi ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amaldan iborat bo'lgan. Insonning asosiy burchi eng avvalo adolatli turmush tarzi hisoblangan.

Zardushtiylar e'tiqodiga ko'ra, yolg'on so'zlamaslik, aldamaslik, va'daga vafo qilish, faqat ezgu ishlarni amalga oshirish lozim edi.

Zardushtiylarda vafot etgan odamlarni dafn etish borasida alohida marosim yuzaga kelgan. Inson vafot etganida marhumning jasadini yerga ko'mish ham, olovda kuydirish ham, suvga tashlab yuborish ham ta'qiqlangan.

Shu sababdan ham murdani yirtqich qushlar va hayvonlar yeb ketishi uchun jasadni toshli va qumli tepaliklarda qoldirishgan. Yomg'irlarda yuvilgan va oftob qoqlagan suyaklarni maxsus sopol tobutchalar – *ossuariylar* (suyakdonlar)da dafn etishgan.

Xudo Ahuramazdaning saroy devoridagi tasviri. Persepol

Tayanch konspekt

Mil. av. 1-ming yillikda
zardushtiylik

- Zardusht – yangi din asoschisi
- Zoroastr – «astrolog»
- «Avesto»
- qabilalar birlashishi zarurati
- olovga sig'inish
- Ahuramazda, Mitra, Anaxita, Ahriman
- Zand – «Avesto»ga sharh
- Ezgulik va Yovuzlik kurashi
- dafn marosimlari, ossuariylar.

Savol va topshiriqlar

1. Zardushtiylikning ilk targ'ibotchisi kim?
2. O'rta Osiyo hududida zardushtiylik tarqalgan davrni ayting.
3. O'ylab ko'ring, nima uchun ezgulikka intilish va yaratuvchanlik doim qadrlanib kelgan?
4. Zardushtiylarning qaysi marosimlarini bilasiz?
5. Zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto» ning ahamiyati nimada?

Ossuariy

Eslab qoling!

Zardushtiy-
lar umrining
tub ma'nosi
ezgu fikr, ezgu
so'z va ezgu
amaldan iborat
bo'lishi lozim.
Insonning aso-
siy burchi eng
avvalo adolatli
turмуsh tarzi
hisoblangan.

bargli o'rmonlar o'sgan. Yunonlar qadim zamonlardan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanishgan.

Sivilizatsiyaning vujudga kelishi

Mil. avv. 2-ming yil-likda Janubiy Yunoniston va Krit orolida ilk shahar-davlatlar vujudga kela boshladi (*Knoss, Miken*). Krit orolidagi sivilizatsiya afsonaviy podsho Minos nomi bilan *Minoy sivilizatsiyasi* deb atalgan. Mazkur sivilizatsiya kuchli zilzila va suv toshqiniga sabab bo'lgan vulqon otilishi oqibatida vayron bo'lgan. Ko'p o'tmay qayta tiklangan.

Qit'adagi Yunoniston hududidan jangovar qabilalar bostirib kiradi, ularni *axeylar* deyishgan. Aynan axeylar Minoy sivilizatsiyasi barbod bo'lishini nihoyasiga yetkazdilar. *Doriylar-ning* Janubiy Yunonistonga bostirib kirishi Miken davlatining tugatilishi va Sparta davlatining vujudga kelishiga olib keldi.

Yunonlarning dengiz sayohatlari

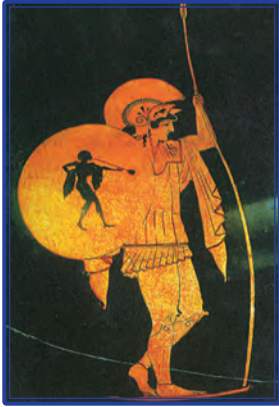
Egey dengizidagi ko'p sonli katta-kichik orollar, qulay dengiz qirg'oqlari va qo'l-tig'lari yunonlar orasida dengizchilik rivoj topishiga imkon yaratib berdi. Biroq yunonlarda katta kemalar bo'lmagan, kichik eshkakli qayiqlarda esa sohildan yiroqqa suzib borish ancha xatarli bo'lgan. Yunonlar adashib qolishdan xavfsirab, ko'z ilg'aydigan qisqa masofalarga – oroldan orolga yoki sohil yaqinida suzishgan. Tajribali dengizchilar esa yelkanlardan foydalanib, olis sayohatlarga – Misrga hamda O'rtayer va Qora dengiz sohillaridagi shaharlarga suzib borishgan. Yunonlar odamlar yashaydigan hududlarni *Oykumena* deb atashgan.

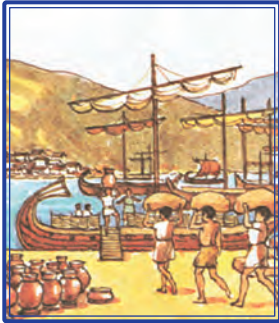
Yunonlar dengizda.
Zamonaviy rasm

Minoy sivilizatsiyasi imoratlarining xarobalari

Yunon gopliti

Afina bandargohida

Eslab qoling!

Afina va Sparta davlatlari Qadimgi Yunonistonning eng yirik shahar-davlatlari bo'lgan.

Tayanch konspekt

Bolqon yarimoroli, Peloponnes yarimoroli

mil. avv. 2-ming yillikda – Miken, Krit davlatlari

mil. avv. 1200-yil – doriylar Miken davlatini vayronaga aylantirdilar

Savol va topshiriqlar

1. Xaritadan Qadimgi Yunoniston va Krit oroli hududlarini ko'rsating. Mamlakatning geografik o'rnini tavsiflang.
2. Qadimgi Yunonistonda ilk sivilizatsiya qayerda vujudga keldi? Nima uchun u zavolga yuz tutdi?
3. Yunonlarning dengiz sayohatlari haqida so'zlab bering.

22-§. Qadimgi Yunonistonning yuksalishi

Yunon shaharlari

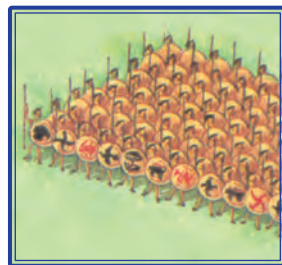
Yunonistonda dehqonchilik va hunarmandchilik rivoj topishi bilan shaharlar soni ham ortib boradi. Yunon shaharlarining ko'pchiligi bir qancha manzilgohlar birlashishi yo'li bilan tashkil topadi. Bunday shaharlar yunoncha «polis», ya'ni «shahar» deb atalgan. Ular shahar-davlatlarni tashkil etgan. Barcha shahar-davlatlar o'z qo'shinlariga ega bo'lgan. Polislar bir-birlari bilan tez-tez urushib turganlar. Shu sababli yunonlar askarlarga ta'lim-tarbiya berishga va durust qurollantirishga intilar edilar. Qo'shinlarning asosini og'ir qurollangan askarlar – *goplitlar* tashkil etgan. Ular to'rtbur-

chak shaklini yuzaga keltiruvchi bir-biriga zich joylashgan qatorlar bilan jang qilishgan. Bunday jangovar safga tizilish *falanga* deb atalgan.

O'zingizni sinang!

Shahar-davlatlar – ... Goplitlar – ...

Polislar – ... Falanga – ...

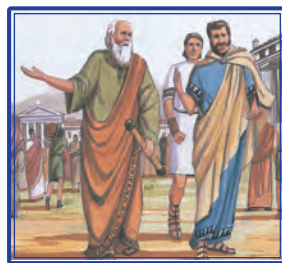
**Yunon
piyodalarining
safga zich
tizilishi
(falanga)**

Afina davlati O'rta Yunonistonning janubi-sharqiy qismida tog'lik *Attika* viloyati joylashgan yarimorol mavjud edi. **Mil. avv. 2-ming yillikda** Attikaning g'arbiy qismida yunonlar «*Akropol*», ya'ni «*Yuqori shahar*» deb atalgan qal'a quradilar. Bora-bora Akropol tevaragiga odamlar ko'chib kelib o'rnasha boshladilar. Shu tariqa Afina shahri vujudga keldi.

Attika aholisi uchta katta guruhga bo'lingan, jumladan: *fuqarolar, chet elliklar – meteklar va qullar*. Otasi va onasi ozod afinalik bo'lgan erkaklarga Afina fuqarosi bo'la olgan. Afina davlati fuqarosi bo'lish faxrli edi.

Faqat fuqarolarga barcha huquqlardan foydalana olardilar. Ular og'ir mehnat va salomatlikka zarar yetkazuvchi ishlardan ozod qilingan edilar.

Afina davlatiga kumush konlarining mahsuloti va tuz qazib olish katta daromad keltirgan. Bundan tashqari, Afina dengiz ittifoqi mustahkamlanishi bilan dengiz savdosi ham rivoj topadi. Afinaning asosiy portiga aylangan *Pirey* bandargohidan mamlakatga xilma-xil tovarlar bilan qullar ham keltirilgan.

**Afina
fuqarolari**

Eslab qoling!

Attika aholisi
uch katta
guruhga
bo'lingan edi,
jumladan:
**fuqarolar,
meteklar va
qullar.**

Eslab qoling!

Yunon haykaltaroshlari haykallar orqali har bir o'spirin – kuchli, jismonan baquvvat va o'z vatanini himoya qilishga tayyor bo'lishi lozimligini ifodalaganlar.

**Disk
uloqtiruvchi.**
*Haykaltarosh
Miron*

Afinada ta'lim

Afinada davlat maktablari bo'lmagan. Ota-onalar o'z bolalarini pedagogga (yunonchada «*pedagog*» so'zi «*bolani yo'lda kuzatib boruvchi*» ma'nosini anglatadi) haq to'lab o'qitishgan. Qonun bo'yicha faqat o'g'il bolalar uchun ta'lim olish majburiy bo'lgan.

Yetti yoshdan boshlab bolalarga yozuv va hisob o'rgatilgan. *Stil* bilan mum surkalgan taxtachalarga harflarni metall tayoqcha bilan yozishgan. Aksariyat fuqarolar uchun ta'lim shundagina iborat bo'lgan. Puldor ota-onalarning farzandlari esa *palestra* – xususiy gimnastika maktablarida tahsilni davom ettirishgan. Palestrada adabiyot o'qitilar, she'r yozish va musiqa ham o'rgatilar edi.

O'g'il bolalar 14 yoshdan gimnastika bilan shug'ullanardilar. Ayni paytda ularga kurash, nayza otish va disk uloqtirish, uzunlikka va balandlikka sakrash hamda yugurish ham o'rgatildirdi. O'spirinlar, shuningdek, qo'l jangi, harbiy ishlar va otga minib yurishni o'rganishgan.

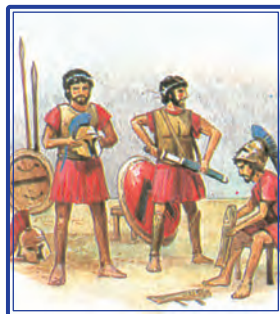
Palestralarda mashhur haykaltaroshlar ishlagan haykallar turgan. Masalan, palestralardan birida Mironning «*Diskobol*» («*Disk uloqtiruvchi*») degan haykali o'rnatilgan. Haykal vositasida yigit kishi qanday bo'lishi – kuchli, jismonan barkamol va o'z vatani himoyasiga shay turishi kerakligi uqtirilgan.

Afinada oliy ma'lumot beradigan o'quv yurtlari ham bo'lgan. Ammo ularda faqat o'ta boy ota-onalarning farzandlarigina o'qish imkoniyatiga ega bo'lishgan. Bunday ta'lim muassasalarida astronomiya, geometriya, geografiya, tarix o'qitildirdi.

Ta'lim olish muddati 3-4 yil davom etgan. Ana shundan keyin davlat ishlarida ma'lum bir lavozimni egallash imkoniyati vujudga kelgan.

O'zingizni sinang!

***Pedagog – Palestra – ...
Stil – ... Miron – ...***

Sparta fuqarolari (spartaliklar)

Mil. avv. XII asrda Janubiy Yunoniston (*Lakonika*) hududiga *doriylar* qabilasi bostirib kirdi. Ular Sparta shahar-davlatiga asos soldilar. Sparta eng yirik yunon davlatlaridan biriga aylandi. Spartaliklar qulga aylantirgan mahalliy aholi – *ilotlar* ham aslida yunonlar bo'lib, ular bilan bir tilda so'zlashgan.

Spartaliklar jangda

Ilotlar spartaliklardan qattiq nafratlanar edi. Bunday sharoitda o'z hukmronligini faqat kuch bilan saqlab qolish mumkin bo'lgan. Shuning uchun ham spartaliklar o'z davlatlarida alohida shart-sharoitlar yaratdilar, jumladan, hamma qat'iy intizomga amal qilar, yengilganlar shafqatsiz jazolanardi.

Sparta urushga tayyorgarlik ko'rayotgan bir shaharga o'xshab qolgan. Chet elliklar Sparta kiritilmagan. Savdo-sotiq sust rivojlangan, san'at asarlari, chiroyli ibodatxonalar ham bo'lmagan. Hamma uylar bir-biriga o'xshatib qurilgan.

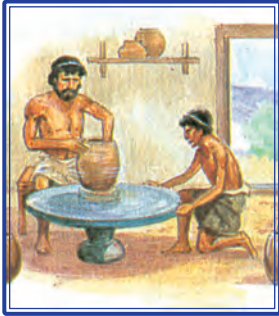
Ilotlar kichik-kichik qishloqlarda yashaganlar. Ular butun boshli davlatning mulki hisoblanardilar. Ilotlar alohida spartaliklar oilasi yeriga ishlov berib, chorvani boqishgan va boshqa majburiyatlarni bajarishgan. Spartaliklar esa faqat jangchi edilar. Ular dehqonchilik bilan ham, chorvachilik bilan ham shug'ullanmaganlar.

Spartalik jangchi

Ilotlardan tashqari Spartada to'la-to'kis huquqlarga ega bo'lmagan, shaxsan ozod kishilar – *perieklar* ham yashagan.

Qadimgi Spartada kuchli va chidamli jangchilar nihoyatda qadrlangan. Bolalar ancha qattiq sharoitda voyaga yetishgan. Sparta maktablarida bolalarni harbiy ishlarga o'rgatib bo'lajak jangchilar va Spartaning so-diq himoyachilari etib tarbiyalashardi. Spartalik o'smirlar ota-onalaridan alohida yashaganlar. Yigirma yoshga to'lgan hamma yigitlar jangchi qo'shinlariga qabul qilinib, qo'shinda keksa yoshga qadar xizmat qilganlar.

Periek kulollar ish ustida

Tayanch konspekt

- manzilgohlarning shahar-davlat (polis) larga aylanishi
- goplit → falanga
- Akropol → «yuqori shahar»
- fuqarolar → meteklar → qullar
- pedagog – «bolani yo'lda kuzatib boruvchi»
- stil → metall tayoqcha → palestra
- Miron – «Disk uloqtiruvchi»
- mil. avv. XII asr – doriylar Sparta asos soldilar
- periyeklar → ilotlar

Savol va topshiriqlar

1. Yunon shaharlari qay tariqa tashkil topdi?
2. Polis nima? Polisning o'ziga xosligi nimada?
3. Attika aholisi qaysi guruhlarga ajratilgan?
- 4 «Olis zamonlarda, men palestra – gimnastika maktabida ta'lim olganimda...». Hikoyani davom eting.
5. Sparta maktabida bolalarga nimalar o'rgatilgan?

Ilotlar hosil yig'imida

23-§. Yunon koloniyalari

Yangi hududlarni o'zlashtirish sabablari

Qadimgi Yunonistonda zodagonlardan qarzdor bo'lib qolgan, o'z yer va mulkiga ega bo'lmagan ko'plab kishilar o'z vatanini tark etishga, begona yurtlarda omadini sinab ko'rishga majbur bo'lganlar.

Yersiz, nochor yunonlar safarga chiqishga hozirlana boshlaydilar. Jo'nab ketish oldidan ular xudolarga qurbonliklar bag'ishlashgan. O'zlari bilan birga loy surtilgan qamishdan to'qilgan savatchalarda olov ham olishgan. Olov ayni mahalda ular umrbod tark etgan vatanning bir parchasi edi.

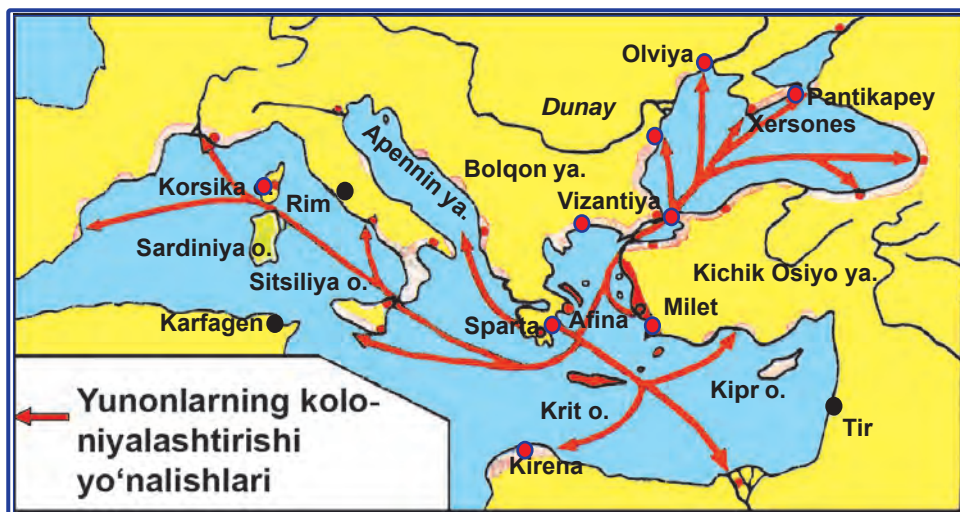
Yunon koloniyalarining tashkil topishi

Yunonistondan ko'chib kelganlar *Sitsiliya* oroli sohili va *Apennin* yarimoroli janubiga o'rnashdilar.

Yunon tangalari

Yunonlarning Qora dengiz sohillariga joylashishi

Yunon koloniyalari

Xersones shahridagi ibodatxona ustunlari

Eslab qoling!

Mil. avv. VIII – VI asrlarda ko'pdan ko'p yunon koloniyalari tashkil topdi.

Pantikapeydagi Xalq majlisi

Ularning manzilgohlari O'rtayer va Qora dengiz bo'ylarida ham vujudga keldi.

Yunonlarning koloniyalari sekin-asta shahar-davlatlarga aylana bordi. Bu shaharlarining o'z hokimlari, qo'shinlari, qonunlari va tangalari bo'lgan. Ularda savdo-sotiq va hunarmandchilik rivojlangan.

Koloniyalarning aholisi Yunoniston shaharlari – polislari bilan doimiy aloqada bo'lgan.

Yunonlar o'zini yagona xalq – *ellinlar* deb, o'z vatanini esa Ellada deb atashgan. Yunonlar o'zlashtirilgan yerlar tevaragida yashovchi yunon bo'lmagan xalqlarni «*varvarlar*» deb atashgan.

Mil. avv. VIII – VI asrlarda ko'pdan-ko'p yunon koloniyalari tashkil topdi. Bu davr tarixda *Buyuk Yunon koloniyalashtirishi* nomini olgan. Qora dengiz sohillarida *Olviya*, *Xersones*, *Pantikapey* va boshqa yirik koloniyalar vujudga keldi.

Yangi mamlakatlar bilan tanishuv yunon madaniyatini boyitdi. Masalan, miloddan avvalgi VIII asrda Yunonistonda Finikiya alifbosiga asoslangan yangi yozuv vujudga keldi. Alifbo 24 ta harfdan iborat bo'lgan. Ular orasida unli harflar paydo bo'ldi. Koloniyalar va yunon shaharlari o'rtasida mahsulot ayirboshlanishi savdo-sotiq va hunarmandchilik ravnaq topishiga asos yaratdi. Koloniyalardan Elladaga g'alla, metallar va qullar keltirilardi.

Tayanch konspekt

- mil. avv. VIII-VII asrlar – yunon koloniyalarining tashkil topishi
- mil. avv. VIII – VI asrlar – Olviya, Xersones, Pantikapey koloniyalari

- ↳ Ellada – ellinlar – «varvarlar»
- ↳ Mil. avv. VIII asr – 24 ta harfdan iborat alifbo

Savol va topshiriqlar

1. Yunon koloniyalari qachon tashkil topgan?
2. Qora dengiz sohillarida qaysi shaharlar vujudga keldi?
3. Yunonlar o'zlarini va o'z vatanini qanday atashgan?
4. Yunonistondan ko'chib kelgan kishi nomidan hikoya tuzing. Nima uchun siz Yunonistonni tark etishga majbur bo'ldingiz? Yangi yurtlarda nimalarni ko'rdingiz?

Afina. Akropol

24-§. Afinada demokratiya

Demokratiyaning shakllanishi

Afina shahrida markaziy maydon bo'lib, uning tevaragini turli-tuman imoratlar qurshab turgan. Maydon esa *agora* deb yuritilgan. U xalq yig'ini maydoni bo'lgan. Shahar aholisining ko'pchiligini hunarmandlar va savdogarlar tashkil etgan.

Afina shahrida barcha erkak fuqarolar davlatni qanday boshqarish kerakligi xususida o'z fikr-mulohazalarini bayon eta olar edilar. Ular yuzaga kelgan muammolar va yangi qonunlarni muhokama qilish uchun har oyda to'rt marta agorada yig'ilardilar.

Barcha qarorlar ovoz berish yo'li bilan qabul qilingan. Boshqaruvning bu shakli *demokratiya* deb ataladi, ya'ni bu atama «*xalq hokimiyati*» degan ma'noni anglatadi («*demos*» – xalq + «*kratos*» – hokimiyat).

Notiqning Afinada fuqarolari huzuridagi nutqi

Drakont qonunlariga binoan qatl jazosi

Eslab qoling!
Afinaning aholisi *aristokratiya* va *demos* nomli ikki qismga bo'lingan.

Qarzdor yunonlarning Solon islohotlaridan keyin qullikdan qaytishlari

Drakont qonunlari

Afinani idora qilishda Oq-soqollar kengashi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Shu kengash hokimlar va sudyalarni saylagan. Ular kengash a'zolari singari faqat Afina aslzodalaridan iborat bo'lgan. Afinada aholining bir qismini zodagonlar (*aristokratlar*) tashkil etib, boshqa bir qismi oddiy xalq – «*demos*» ularning foydasiga ishlashga majbur edi. Shu bois Afina davlati aholisi o'rtasida kelishmovchilik va nizolar vujudga kelgan.

Adolat qaror topishini xohlagan har ikkala tomon *Drakont* ismli hukmdorga murojaat etadi. Ular Drakontdan huquq va majburiyatlar borasida hammani tenglashtiruvchi qonunlar yozishni iltimos qilishadi.

Mil. avv. 621-yilda Drakont xalq boshqaruvini bekor qilgan qonunlarni yozdi va amalga kiritdi. Bu qonunlar shu qadar qattiq va ayovsiz ediki, afinaliklar ularga «siyoh qolib, qon bilan yozilgan», deya ta'rif berishgan. Qonunlarni arzimas darajada buzganlik uchun ham Drakont bitta jazo – o'lim jazosi belgilagan.

Avvaliga afinaliklar bu qonunlarga itoat etishgan, so'ngra norozi bo'la boshlashgan va Drakontni shahardan haydab yuborishgan.

Solon islohotlari

Afina davlatida xalq aslzodalar hukmronligidan norozi edi.

Xalqning ahvoli tobora yomonlashaverdi, shunda odamlar o'z haq-huquqlari uchun kurashga bel bog'ladilar. Ular zodagonlarning uy-qo'rg'onlariga hujum qila boshladilar. O'z yeri va jonidan xavotirlangan zodagonlar yon berishga va xalq talablarining bir qismini bajarishga majbur bo'lishadi.

O'ta bilimdon va tajribali *Solon* degan zodagon, xalqqa yon berishning qattiq tarafdori bo'lgan.

Zodagonlar Solonga ishonishdi va uni Afina hukmdori etib saylashdi. **Mil. avv. 594-yilda** Solon davlatni idora qilishning oldingi tizimini o'zgartirdi. Avvalgi boshqaruv tizimi – *aristokratiya* (aslzodalar hokimiyati)ni *demokratiya* (xalq hokimiyati)ga almashtirdi. Davlatni boshqarishda faqat erkak fuqarolar ishtirok eta olardi. Ayollar va chet elliklar (ularni *meteklar* deyishgan) qabul qilinayotgan qonunlar muhokamasida va ovoz berishda ishtirok eta olmasdilar.

Solonning taklifi bilan dehqonlarning qarzlari va qarzdorlarni qul qilish bekor qilinadi. Davlat boshqaruvidagi islohotlar Xalq majlisi faoliyati tiklanishi va nasl-nasabidan qat'iy nazar afinaliklar uchun ham davlat mansablarini egallash imkoniyatini ko'zda tutar edi.

O'zingizni sinang!

Aristokratiya – ...

Meteklar – ... Islohotlar – ...

Afinada demokratiya ravnaqi

Erkak jinsiga mansub barcha fuqarolar 20 yoshdan boshlab *Xalq majlisida* ishtirok etardilar. Xalq majlisining katta qismi badavlat bo'lmagan hunarmandlar, savdogarlar va dehqonlardan iborat bo'lgan. Xalq majlisida omma uchun foydali qarorlar qabul qilingan.

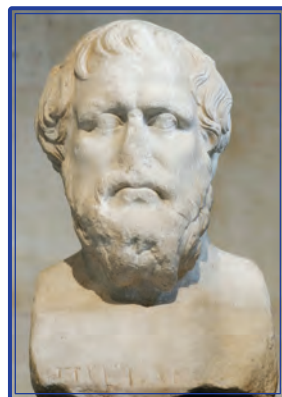
Navbatdagi majlis bo'ladigan kun oldindan e'lon qilinardi. Majlis ertalab barvaqt tayinla-

Eslab qoling!

Mil. avv.

594-yilda

Solon davlatni idora qilishning oldingi aristokratiya tizimini demokratiyaga almashtirdi.

Solon – Afina hukmdori

Xalq majlisi

Strateg

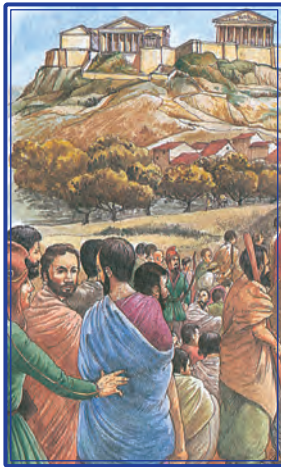
Beshyuzlar kengashi

Xalq sudi

**Beshyuzlar
kengashining
yig'ilishi**

Xalq majlisi

nar, chunki mehnatkash odamlar kunduz kuni majlisga kela olishmasdi.

Afinada mansabdor shaxslar Xalq majlisi tomonidan muayyan muddatga saylanib, majlisga hisobot berishgan. Mabodo mansabdor shaxs o'z majburiyatlari ijrosini uddalay olmasa, Xalq majlisi bu odamni muddatidan oldin lavozimidan bo'shatgan.

Xalq majlisi yangi qonunlarni tasdiqlar, boshqa qarorlar, masalan, yangi inshootlar qurilishiga, armiyaga va boshqalarga mablag' ajratish to'g'risida ham qaror qabul qilar edi.

Har yili saylanadigan *Beshyuzlar kengashi* kundalik joriy masalalarni hal qilardi. Beshyuzlar kengashiga *strateg* rahbarlik qilgan. Kengash qarorlari Xalq majlisida tasdiqlangan.

Xalq sudi ham Afinada muhim davlat organi bo'lgan.

30 yoshga to'lgan fuqarolar uning faoliyatida ishtirok etardilar. Sudda ayblanuvchi shaxs o'zini-o'zi himoya qila bilishi yoki chiroyli so'zlay oladigan va qonunlarni biladigan odamni yollashi kerak bo'lgan.

Mil. avv. 443–429-yillarda
Perikli asri 15 marotaba strateg lavozimiga saylangan *Perikli* hukmronligi davrida Afina eng qudratli davlatga aylandi va mamlakatda demokratiya ravnaq topdi. Bu davr shuning uchun ham «Perikli asri» deb atalgan. Ajoyib yunon yozuvchilari, olimlari va rassomlari Periklning do'stlari bo'lishgan. Perikli tarixchi Gerodot, haykaltarosh Fidiy bilan do'st tutingan edi. Perikli Xalq majlisidagi lavozimlarga ish haqi to'lashni joriy qildi. Perikli hukmronligi davrida Afinada katta qurilish ishlari amalga oshirildi. U Akropolda qurilgan

mashhur inshoot *Parfenon* – iloha Afina ibodatxonasining tashabbuskori bo'lgan.

Periklning faoliyati badavlat shaharliklarga yoqmasdi. U zodagonlarning hamlalarini qaytarib turgan. Perikl vafot etganidan keyin u joriy etgan ko'pgina qonunlar bekor qilingan.

O'zingizni sinang!

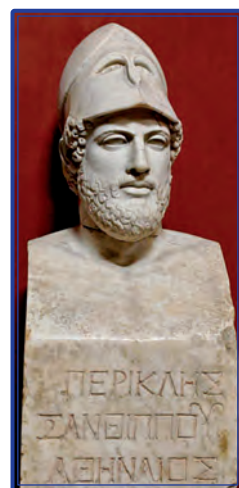
Beshyuzlar kengashi – ... Perikl – ...
Strateg – ... Parfenon – ...

Tayanch konspekt

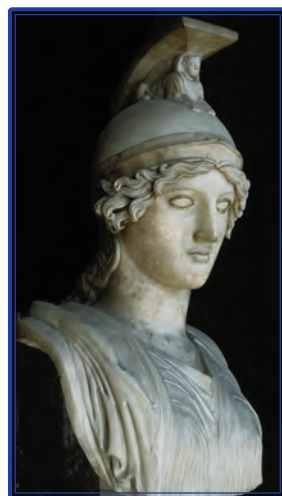
- agora – xalq yig'ilishlari uchun maydon
- demokratiya – xalq hokimiyati
- zodagonlar → oddiy xalq
- mil. avv. 621-yil – Drakont qonunlari
- mil. avv. 594-yil – Solon islohotlari
- mil. avv. 443–429-yillar – Perikl 15 marta strateg lavozimiga qayta saylangan
- Parfenon – iloha Afina ibodatxonasi

Savol va topshiriqlar

1. Xaritadan Afina davlatini ko'rsating va uni tasvirlab bering.
2. Demokratiya nima? Afinada demokratiya qaysi shaklda namoyon bo'ldi?
3. Solon islohotlari o'tkazilgandan keyin aholi turmushida qanday o'zgarishlar bo'ldi?
4. Solon islohotlari bo'yicha Afina davlat boshqaruvining asosiy organlarini sanab bering.

Perikl – Afina strateg

Afinaliklar homiysi – iloha Afina

25-§. Yunon-fors urushlari

Yunon-fors urushlarining sabablari

Yunoniston qirg'oqlaridagi fors kemalari

Fors jangchilari

Mil. avv. V asr boshlarida Yunonistonga forslar tahdid sola boshladi. Doro I hukmronlik qilayotgan

Fors davlati yangi-yangi mamlakatlarni bosib olishga intilgan.

Yunonistonning barcha shaharlarida fors elchilari paydo bo'lib, ular: «*Bizning hukmdorimiz, buyuk shahanshoh Doro, kunchiqardan kunbotargacha barcha mamlakatlarning birdan-bir egasi sizdan yer va suv talab qilmoqdadir*», deb baralla aytishardi.

Yunonistondagi ayrim shaharlar aholisi forslarga qarshilik ko'rsatishning sira iloji yo'q deb hisoblab, shoh Doro I ning shartlarini qabul qilishga rozi edilar.

Afina va Sparta bosqinchilarga itoat etmaslikka ahd qildi. Fors elchilari Afinaga kelganda, shahar aholisi g'azabdan ularni o'ldirib, qoyadan tashlab yubordilar. Elchilarni chuqur quduqqa tashlab yuborgan spartaliklar esa zaharxandalik bilan: «*Suvni ham, yerni ham quduq tubidan yetarlicha olasizlar*» deyishgan ekan.

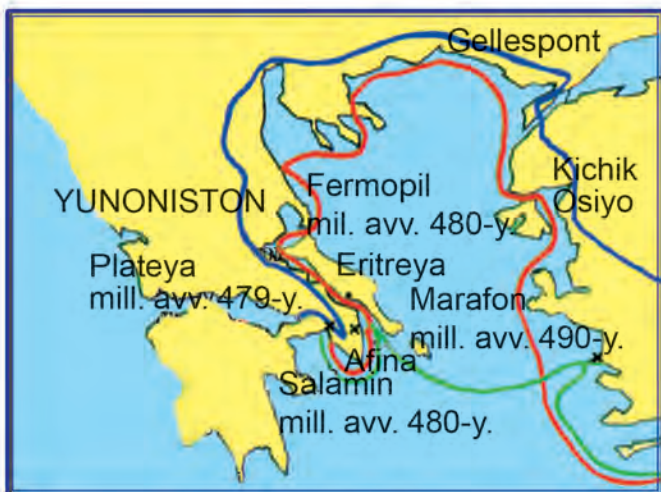
Fors shohi dastlab Kichik Osiyodagi yunon shaharlarini bosib olib.

Marafon jangi

Mil. avv. 490-yil fors harbiy floti Egey dengizini kesib o'tdi va Attika sohiliga langar tashladi.

Marafon tekisligiga nayza, xanjar va o'q-yoylar bilan qurollangan fors suvoriylari va piyoda jangchilari kemadan tushadilar.

Yunonlar forslarga qaraganda kam sonli edi. Shuning uchun ular fors suvoriylari

Yunon-fors urushlari

uchun noqulay bo'lgan qoyali balandliklarga o'rnashib oldilar.

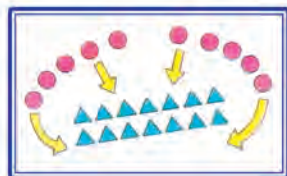
Yunon lashkari forslarni Attika ichkarisiga boradigan yo'llardan to'sib qo'ydi. Biroq ular ochiq jangga kirishdan cho'chir edilar.

Bir hafta o'tdi. Sarkarda *Miltiad* boshchiligida jangovar falanga tartibida saflangan yunonlar Marafon tekisligida fors qo'shinlariga qarshi hujum boshladilar. Qattiq jangda yunon qo'shinlari forslarni qochishga majbur qildi. Forslar o'z kemalariga qarab chekinishga majbur bo'ldilar. Yunonlar forslarning yettita kemasini egallab olganlar, boshqa kemalar qochib qolgan.

Marafon jangidagi g'alabani Afinaga yetkazish uchun bir jangchi shaharga qarab yugurdi. Naq 42 kilometr yo'lni chopib o'tgan jangchi «G'alaba! G'alaba!», deb shu zahotiyoyoq yuragi yorilib, jon bergan. Keyinchalik olis masofaga yugurish *Marafon yugurishi* deb atala boshlandi.

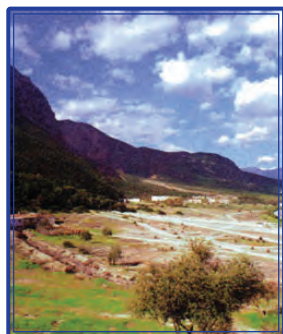
Fors jangchilari.
Tekis yuzaga ishlangan bo'rtma haykallar

Marafon tekisligidagi jang sxemasi

Eslab qoling!

Forslar va yunonlarning Marafon jangi **mil. avv. 490-yilda** bo'lib, yunonlar g'alabasi bilan tugagan.

**Fermopil
darasi**

Eslab qoling!

Fermopil
jangi mil. avv.
480-yilda
bo'lib o'tgan.

**Fermopil
jangi**

**Fermopil
jangi**

Yangi urushga tayyorgarlik keta-yotgan paytda Doro I vafot etdi. Yunonistonga qarshi uning o'g'li Kserks yurish boshladi.

Mil. avv. 480 - yilda Kserks qo'shini shimoliy Yunonistonni ishg'ol giladi.

Tog'lardagi *Fermopil darasi* Yunoniston shimolidan janubiga olib boradigan birdan-bir yo'l edi. Yunonlar o'sha joyda pistirma qo'yishga qaror qilishdi. Yunonlar qo'shiniga Sparta podshosi *Leonid* boshchilik qilgan. U forslarning hujumlarini qaytarib turgan. Biroq bir sotqin forslarga tog'lar orqali o'tgan boshqa yo'lni ko'rsatib bergan.

Bundan xabar topdan Leonid 300 spartalikdan boshqa barcha yunon jangchilariga chekinishni buyurgan. Spartaliklarning barchasi jang maydonida qahramonlarcha halok bo'ldi. Ushbu voqea «*Uch yuz spartalik jasorati*», deb tarixda mashhur bo'lib qolgan. Fermopil jangidan keyin Kserks qo'shinlari O'rta Yunonistonga yetib borib, Afinani ishg'ol qilganlar.

**Salamin
jangi**

Yunonlar va forslar o'rtasidagi hal qiluvchi dengiz jangi **mil. avv. 480-yilda** tor *Salamin*

bo'g'ozida bo'lib o'tdi. Yunonlarda 200 ta harbiy kema – *triyeralar* mavjud edi. Bu kemalar qoyalar orasidan va sayoz joylardan oson suzib o'tar, o'sha davr uchun katta tezlikda – soatiga 18 kilometr tezlikda suza olgan.

Yunon shahar-davlatlarining birlashgan floti forslarning harbiy flotidan kuchli bo'lgan. Yengilganidan keyin Kserks Yunonistonni tark etishga majbur bo'ldi.

Mil. avv. 479-yilda forslar Afinani bosib olishga yana bir marta urinib ko'radilar. Bi-

roq yunonlarning birlashgan lashkari *Plateya* shahri yaqinida fors qo‘shinlarini tor-mor etdi.

Bu yunon-fors urushlaridagi eng yirik jang bo‘lgan. Yunon-fors urushlari yunonlarning to‘liq g‘alabasi bilan, **mil. avv. 449 yildagi** sulh natijasida yakunlandi.

O‘zingizni sinang!

Mil. avv. 490-yil – ...

Mil. avv. 480-yil – ...

Mil. avv. 479-yil – ...

Tayanch konspekt

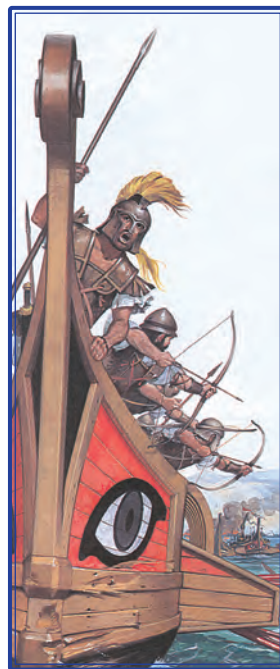
- mil. avv. 490-yil – Marafon jangi
- mil. avv. 480-yil – Fermopil jangi – uch yuz spartalik jasorati
- mil. avv. 480-yil – Salamin jangi
- mil. avv. 479-yil – Plateya jangi – yunonlar g‘alabasi

Savol va topshiriqlar

1. Forslarning Yunonistonga bostirib kirishi sabablarini aytib bering.
2. Xaritadan forslar Yunoniston ustiga yurishlarining asosiy yo‘nalishlarini ko‘rsating.
3. Marafon jangi qatnashchisi (forslar yoki yunonlar armiyasi jangchisi) nomidan hikoya tuzing.
4. Salamin jangining borishi va yakuni haqida gapirib bering?
5. Salamin orolida Fors davlati floti mag‘lubiyatining asosiy sabablarini ayting.

Eslab qoling!

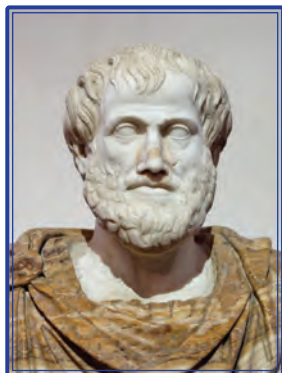
Salamin
bo‘g‘ozidagi
jang **mil. avv.**
480-yilda
bo‘lib o‘tdi.

Salamin jangidagi yunonlar kemasi

26-§. Yunonistonning Makedoniya tomonidan bosib olinishi

Yunonistonning gulashi sabablari

**Makedoniyalik
Filipp II**

Yunoniston shaharlari bir-birlari bilan urushayotgan paytda Makedoniya podshosi *Filipp II* Yunonistonni

bosib olishni ko'zlaydi. Uning qo'shinlari suvoriylar va piyodalardan tashkil topgandi. Piyoda qo'shinlar 16 qatordan iborat *falangada* saflanardi. Falanganing oltinchi qatoridagi nayza birinchi qatordagi jangchini muhofaza etardi. Jang paytida butun falanga zirhlangan temir maxluqotga o'xshab qolar edi. Falanga qanotlarini otliqlar himoya qilardilar.

Filipp II Yunonistonga qarshi harbiy yurish qilishga jiddiy tayyorgarlik ko'rdi. Mashhur notiq *Demosfen* Ellada shaharlarini kezib, ularning aholisini birlashish va makedonlarga qarshi kurashishga da'vat etadi. Fiva va ayrim boshqa shaharlar aholisi Filipp II qo'shinlariga qarshi Afina ittifoqiga qo'shiladi.

Eslab qoling!

Falanga – piyodalarning 16 qator bo'lib zich joylashuvi.

Xeroniya ostonasidagi jang

Mil. avv. 338- yilda yunonlar va makedonlarning asosiy kuchlari *Beotiyadagi Xeroniya* shahri yaqinida to'qnashadilar. Qattiq jang uzoq davom etadi. Harbiy hiyla qo'llagan yunonlar ustunlikni qo'lga oladilar. Makedonlar chekina boshlaydilar. G'alaba qilayotganiga ishona boshlagan yunonlar ularni quvishga tushadilar.

Yunonlarning qo'shinlari shunda ikki bo'lakka ajraladi. Ana shu bo'laklardan biriga Filipp II ning o'g'li *Aleksandr* qo'mondonlik qilayotgan suvoriy qo'shinlar qaqqshatqich

zarba beradi. Yunon qo'shinlari chekina boshlaydi va tor-mor etiladi. Jangda yunonlarning aksariyati halok bo'ldi. Xeroniya ostonasidagi jangdan so'ng mag'lubiyat oqibatida Yunoniston Makedoniyaga qaram bo'lib qoldi.

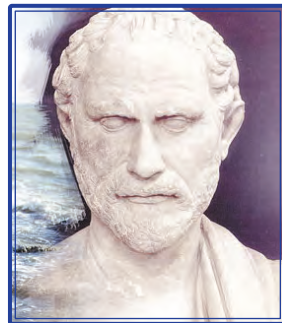
Yunoniston Makedoniya tarkibida

«Yunonlar ozodligi Xeroniya ostonasida halok bo'lganlar bilan birgalikda dafn qilindi», degan edi Demosfen.

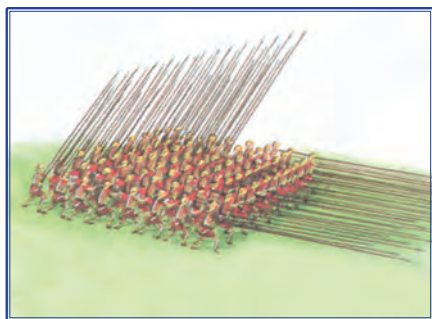
Bu mag'lubiyatdan keyin Yunoniston aholisi o'z qismatini qo'rquv bilan kutib turishdi. Biroq Filipp II o'zini yunonlar podshosi deb e'lon qilmaydi. Filipp II yunonlar bilan birlashib, forslarga qarshi ittifoq tuzadi.

Mil. avv. 337-yilda Spartadan tashqari barcha yunon shahar-davlatlarining vakillari Korinfga yig'ildilar va Makedoniya hokimiyati ostida forslarga qarshi yurish maqsadida yunon shaharlari ittifoqini tuzdilar. Ular murosada tinch-totuv yashash, o'zaro urushlar olib bormaslik va bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik to'g'risida bir qarorga keldilar.

Biroq Filipp II forslarga qarshi yurishini amalga oshira olmasdan vafot etdi. Uning o'g'li Makedoniyalik Aleksandr hukmdor bo'ldi.

Demosfen o'smirligidanoq notiq bo'lishni orzu qilardi. Lekin u juda past ovozda gapirar va duduqlanardi. Ovozi balandligini oshirishni mashq qilarkan, u dengiz shovqinidan balandroq baqirishga harakat qilardi.

**Filipp II
piyodalarining
falangasi**

Eslab qoling!

Makedoniya Yunonistonni **mil.avv. 338-yili** Xeroniya yaqinidagi jangdan so'ng bosib oldi.

Tayanch konspekt

Ta'lim jarayoni

- Makedoniya podshosi Filipp II
- mil. avv. 338-yil – Xeroniya jangi
- mil. avv. 337-yil – Korinf ittifoqining vujudga kelishi
- barcha kelishmovchilik va nizolarni yunon shahar-davlatlari kengashi hal qilishi

Savol va topshiriqlar

1. Sizningcha, nima uchun yunonlar o'z mamlakati mustaqilligini saqlab qola olmadilar?
2. Demosfenning Ellada aholisi oldidagi xizmatlari nimada?
3. Xaritadan Filipp II ning yurishlari yo'nalishlarini ko'rsating.
4. Makedonlar qo'shinlari yunonlarnikidan nimasi bilan farqlangan?
5. Yunonistonning bosib olinishi qachon va qaysi jangda ro'y berdi?
6. Filipp II Yunonistonni bosib olganidan keyin yunon shaharlarining boshqaruvida qanday o'zgarishlar bo'ldi?

Geraklning sher bilan jangi

27-§. Fuqaro tarbiyasi

Fuqaro tarbiyasi

Yunonlar maktablarida faol fuqarolar, davlat himoyachilarini tarbiyalanishi lozim edi. Sportni rivojlantirish va Olimpiya o'yinlariga qiziqish ham shunga xizmat qilgan. Bolalikdanoq o'g'il bolalarga she'riyat va musiqaga muhabbat hissi singdirilardi.

Arslonni yenggan *Gerakl* haykaliga nazar tashlaymiz. Qadimgi yunon haykaltaroshi Gerakl ni barvasta pahlavon sifatida tasvirlagan. Orqa oyoqlarida turib olgan bahaybat arslon esa Geraklning yelkasidan ham kelmaydi.

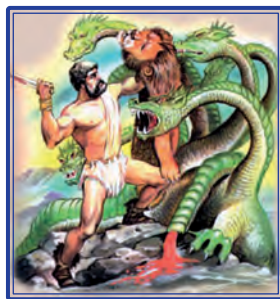
Ammo nega Gerakl libossiz tasvirlangan? Bu qadimgi yunon tasviriy san'atining o'ziga xos jihatlaridan biridir. Haykaltarosh nazarda Geraklning kuch-qudratini ko'rsatish muhim bo'lgan. Haykaltarosh bahodirni kiyimda tasvirlasa, uning arslonni yengayotgan qudratli mushak va changallari, mashq ko'rgan tanasining go'zalligini his etmagan bo'lardik.

Umumiy ta'limdan tashqari, yigitlar ikki yil harbiy ta'lim ham olishgan. Birinchi yili ular uylarida yashar va safda yurish, qurol taqib yurish, ochlik va sovuqqa chidamli bo'lishni o'rganishardi. Ikkinchi yili esa ayrimlari Attika chegara qal'alarida harbiy xizmatni o'tashar, boshqalari Pirey bandargohida dengizchilik san'ati asoslarini o'rganishar edi.

Mamlakatni mudofaa qilish zarurati yuzaga kelgan taqdirda 30 yoshga to'lmagan erkaklarning barchasi qurol-yarog'lari va harbiy kiyim-kechaklari bilan ko'rikka yetib kelishi shart bo'lgan. So'ngra ular o'z xudolari, jonajon kulbasi va mamlakati uchun janglarga kirishgan. Vatanga muhabbat har bir fuqaroning fidoyiligi va jasorati hisoblangan.

Olimpiya o'yinlari

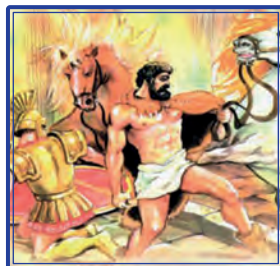
Sport barcha yunonlar uchun sevimli mashg'ulot bo'lgan edi. **Mil. avv. 776-yilda** ilk bor Olimpiya o'yinlari o'tkazilgan. Ana shu sanadan boshlab har to'rt yilda bir marta Olimp tog'ida muqaddas olov Quyosh nurlaridan yondirilib, Yunonistonning to'rt ta-

Geraklning to'qqiz boshli ajdar bilan jangi

Olimpiya o'yingohiga kirish

Gerakl Frakiya podshosi Diomedning yovvoyi otlarini bo'ysundirmoqda

**Olimpiya
o'yinlaridagi
yugurish
musobaqasi.**
*Idishga chizilgan
rasm*

Eslab qoling!

Ilk Olimpiya
o'yinlari
**mil. avv.
776-yildan
mil. 394-yil-
ga** qadar
o'tkazilgan.
1896-yilda
Olimpiya
o'yinlari qayta
tiklanib, hozirgi
kunga qadar
davom etib
kelmoqda.

rafidan kelgan sportchilar beshkurashda bel-
lashar edi

Beshkurash esa uzunlikka sakrash, disk
uloqtirish, nayza uloqtirish, yugurish va ku-
rashdan iborat bo'lgan. Otchoparda aravalarda
va otlarda poyga uyushtirilar edi. Odamlar
va sportchilar Olimpiyaga eson-omon yetib
kelishlari uchun o'yinlar o'tkazilayotgan payt-
da urushlar to'xtatilgan.

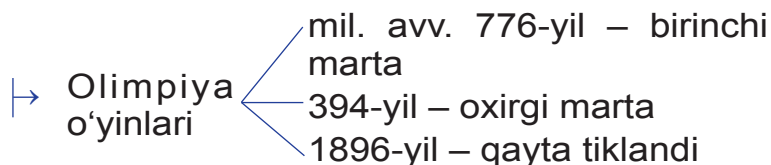
Yunonistondagi Olimpiya o'yinlari Olimp
xudosi Zevs sharafiga bag'ishlab o'tkazilgan.
Afsonalarga ko'ra, Olimpiya o'yinlari asoschi-
si Gerakl hisoblangan. Olimpiya o'yinlarida
faqat jinoyat sodir etmagan, sha'niga dog'
tushirmagan ozod yunon ishtirok etishi mum-
kin bo'lgan.

Musobaqalarda uch karra g'alaba qo-
zongan sportchi Olimp tog'ida o'z hayka-
lini o'rnattirishga haqli bo'lgan. Yunonlar
yil hisobini ham Olimpiya o'yinlariga qarab
yuritganlar. G'oliblar muqaddas zaytun da-
raxti novdalaridan to'qilgan gulchambar bilan
taqdirlanganlar.

Xristian dini tarqalishi natijasida xudo Zevs
sharafiga bag'ishlangan Olimpiya o'yinlari
man qilinadi. **Mil. 394-yilda** sodir bo'lgan zil-
zila oqibatida Olimpiya o'yin maydoni vayron
bo'lib, qadimgi Olimpiya o'yinlarini o'tkazish
butunlay to'xtab qoladi.

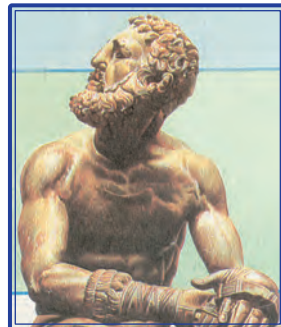
Nihoyat, **1896-yilda** Olimpiya o'yinlari
qayta tiklandi. Olimpiya o'yinlari ochiladigan
kunda qadimgi mash'ala yoqish odati hozir-
gacha saqlanib qolgan. Quyosh nurlaridan
yondirilgan mash'ala Olimpiya musobaqalari
o'tkaziladigan joyga keltiriladi.

Tayanch konspekt

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi Yunoniston o'qituvchilari oldiga qanday maqsad qo'yilgan? Yunon maktablari hozirgi maktablardan nimasi bilan farqlanadi?
2. Olimpiya ishtirokchisi nomidan hikoya tuzing. Siz u yerda nimalarni ko'rganingizni so'zlab bering.

**Bokschi
haykali.
Olimpiya
o'yinlari g'olibi**

28-§. Qadimgi Yunoniston madaniyati

Gomerning «Iliada» va «Odissey» dostonlari

Yunonlar Kichik Osiyoda joylashgan *Troyaga* mo'l-ko'l o'lja ilinjida urush boshlaganlar.

Biroq yunon rivoyatlari boshqa bir sababni ham bayon qiladi. *Eng chiroyli ayol Sparta podshosining rafiqasi Sohibjamol Yelena edi. Troya podshosining o'g'li Paris Sparta podshosinikiga keladi va Sohibjamol Yelenani Troyaga o'g'irlab ketadi. Voqeadan xabar topgan Sparta podshosi Parisdan qasos olishga ahd qiladi va barcha yunonlarni Troya bilan urushga chaqiradi. Yunonlar to'qqiz yil Troyani behuda qamal qiladilar.*

Qadimgi yunon shoiri *Gomer* «Iliada» va «Odissey» poemalarini yozdi. «Iliada» ana shu urushning oxirgi, o'ninchi yili haqida hikoya qiladi. *Odisseyning maslahati bilan yunonlar*

**Gomer – qa-
dimgi yunon
shoiri**

Troya oti

ayyorlikni ishga soladilar: ichi bo‘m-bo‘sh ulkan yog‘och ot yasashadi. Ana shu yog‘och ot ichiga yunon qo‘shinlarining bir qismi yashiringan, qo‘shinning boshqa bir qismi esa yaqindagi orollardan biriga o‘rnashib olgan edi. Troyaliklar yunonlar qamal qilishni to‘xtatishdi va Troya homiysi Afina Palladaga xush kelishi uchun bizga ot sovg‘a qilibdi, degan xulosaga kelib, yo‘g‘och otni shaharga olib kiradilar.

Kechasi otning ichidan chiqqan jangchilar darvozalarni ochadilar va Troya bosib olinadi. Hozirgi tillarda «Troya oti» iborasi xosiyatsiz sovg‘a-salom ma‘nosini anglatadi.

«Axilles tovonii»

«Iliada» dostonining bosh qahramoni *Axilles*dir. O‘g‘lining mangu barhayot bo‘lishini istagan ona chaqalog‘ini Stiks daryosiga botirib oladi. Ayni paytda Axillesning onasi ushlagan tovoniga suv tegmasdan qoladi. Janglardan birida Axilles tovoniga tekkan o‘qdan halok bo‘lgan. O‘sha kezlardan beri «*Axilles tovonii*» iborasi nozik joyni anglatadi.

Troya urushi nihoyasiga yetdi. Yunonlar Troyani taladilar va mo‘l-ko‘l o‘ljalar bilan uyga qaytmoqchi bo‘lishdi. Ular Egey dengizi orqali uzoq va xatarli yo‘llardan o‘tishlari kerak edi.

Troya urushi

XIX asrning oxirida nemis olimi Genrix Shlimann Gomer hikoyalarini tadqiq qilib, Troya joylashgan yerni aniqladi. Olim Turkiyadagi Hisorlik tepaligi xarobalari hududida qazishma ishlarini boshlab yubordi va chindan ham Troya qoldiqlarini topdi.

O'zingizni sinang!

Troya – ... Gomer – ... Shliman – ...
«Axilles tovoni» iborasi ...

Yunonistonda teatr

Bundan ikki yarim ming yil muqaddam Yunonistonda teatr dunyoga keldi. «Teatr» so'zi yunonchadan tarjima qilganda «*tomoshalar joyi*», «*tomoshaxona*» degan ma'nomani anglatadi. Tomoshalar faqat bayramlarda uyushtirilgan. Erta tongdan boshlangan tomoshalar kun bo'yi davom etardi. Tomoshabinlarga bir necha pyesalar namoyish etilardi.

Teatrga kirish uchun arzimagan tomosha haqi yig'ilgan. Qashshoq fuqarolarga teatrga borishi uchun pul berilar edi.

Sahnada barcha rollarni faqat erkaklar ijro etishgan. Namoyish ishtirokchilari quvnoq, qayg'uli va yovuz qiyofadagi turli niqoblardan foydalanganlar. Teatrlarda o'zaro kurash namoyish etilgan, odatda qatnashuvchi kishilar halok bo'lishi bilan tugaydigan pyesalar *tragediya* deyilgan. «*Shoh Edip*» va «*Antigona*» singari eng mashhur tragediyalarni *Sofokl* yozgan.

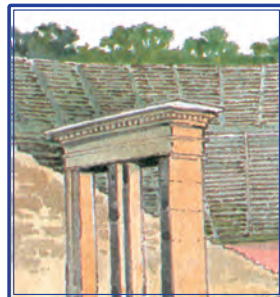
Ajoyib qochiriqlar, quvnoq sahnalar, nozik yumorga boy *komediyalar* esa inson nuqsonlari ustidan kuladi. *Aristofan* komediyalar ustadisi edi.

O'zingizni sinang!

«Teatr» yunon tilidan tarjima qilinganda ...
Tragediya – ... Komediya – ...

Eslab qoling!

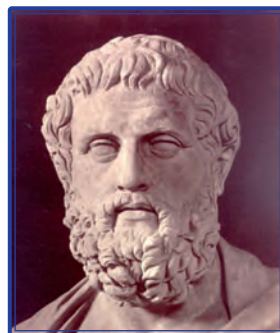
Mashhur tragediyalarni **Sofokl** yozgan. **Aristofan** esa komediyalar ustasi bo'lgan.

Yunon teatri

Teatr niqoblari

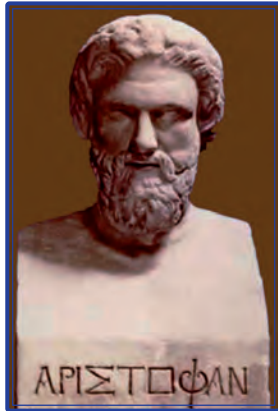
Sofokl

**Zevs va
Apollon**

Parfenon
Afina shahri

**Aristofan –
komediyalar
muallifi**

Haykaltaroshlik va me'morchilik Yunonlar nafaqat podsholar va zodagonlar uchun saroylar, balki hamma odamlar foydalanadigan jamoat binolarini ham barpo etishgan. Haykallar va boshqa haykaltaroshlik asarlari faqat saroy a'yonlari uylarini bezamasdan, ayni paytda shahar maydonlari, ibodatxonalar, hammaga ochiq tomoshabog'lar va stadionlarni ham bezab turgan.

Ibodatxonalar va boshqa jamoat binolari toshdan barpo etilgan. Xususiy uylar esa g'ishtdan va paxsadan qurilgan.

Yunon haykaltaroshlari o'z xudolari hamda mashhur olimlari, Olimpiya o'yinlari g'oliblari yoki jangda zafar quchgan qahramonlar sharafiga haykallar tiklashgan.

Eng buyuk yunon haykaltaroshlaridan biri *Fidiy* edi. U Afinada *Parfenon* barpo etilishi va Akropolning qayta qurilishiga boshchilik qilgan. Uning mashhur asari, Yer yuzidagi yetti mo'jizaning biri hisoblangan olimpiyalik Zevs haykalidir. Arxitektor va haykaltarosh *Dedal* Minos degan podsho uchun mashhur *Labirint saroyini* barpo etgan.

Akropol markazida bunyod etilgan *Parfenon* Yunonistondagi eng a'lo marmar toshlardan qurilgan. Yorug'lik tushishiga qarab u o'z rangini oltin rangidan havorang yoki kulrang-gacha o'zgartirib, tuslanib turgan.

O'zingizni sinang!

***Parfenon – ... Fidiy – ...
Dedal – ...***

Tayanch konspekt

- Gomer — «Iliada» – Troya urushi haqida
«Odissey» – Odissey sarguzashtlari haqida
- Genrix Shlimann – Troya shahri joylashuv o'рни
- teatr — tragediyalar → Sofokl
komediyaalar → Aristofan
- Fidiy → Parfenon → Zevs haykali

Savol va topshiriqlar

1. Qaysi dostonida Gomer Troya oti haqidagi afsonani tasvirlaydi? Sizningcha, shunday voqea chindan ham ro'y berishi mumkin-midi?
2. Qadimgi Yunonistonda teatr qanday ko'rinishda bo'lgan?
3. Yunon me'morchiligining o'ziga xosligi haqida so'zlab bering.
4. Qaysi yunon haykaltaroshlari va ularning asarlarini bilasiz?

29-§. Qadimgi Yunoniston olimlari va mutafakkirlari

Fan

Qadimgi Yunonistonda faylasuflarni donishmandlar, hayot murabiyolari sifatida bilishgan.

Yunon faylasuflari olam tuzilishi va inson hayoti ma'nosini tushuntirishga harakat qilishgan. Ular o'simliklar, hayvonlar, inson tanasi, Quyosh va yulduzlarni o'rganishga harakat qilganlar.

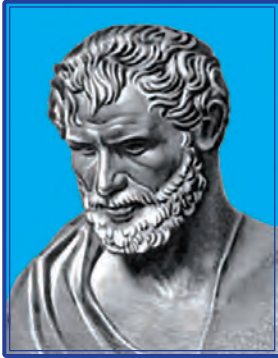
Mashhur yunon faylasufi *Geraklit* Yer yuzidagi hamma narsa, olovdan kelib chiqqan,

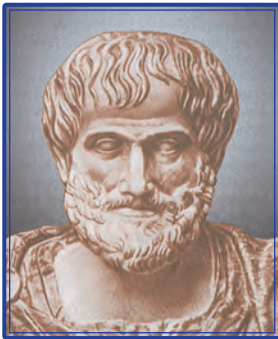
Diogen

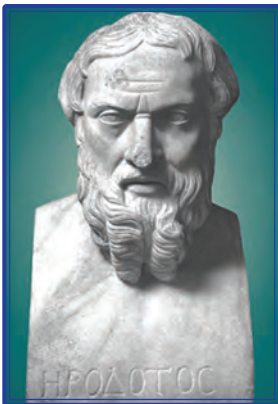
Diogen bir bochkada kun kechirgan.
Zamonaviy rasm

**Faylasuf
Geraklit**

**Arastu
(Aristotel)**

Gerodot

deb uqtirgan. «*Bir daryoga ikki marta tushish mumkin emas*», «*Hamma narsa oqadi, hamma narsa o'zgaruvchandir*» degan mashhur hikmatlar unga teqishlidir.

Frakiyalik *Demokrit* degan faylasuf Geraklit fikriga e'tiroz bildirib, u bizni qurshab turgan hamma narsa ko'zga ko'rinmaydigan maydamayda zarralar – atomlardan tashkil topgan degan ma'nodagi fikrni bayon etgan.

Yunon faylasufi *Diogen* «*Insonda hech qanday ehtiyojlar bo'lmasligi shart*» degan fikrni o'z ta'limotiga asos qilib oldi. Hayotdagi barcha qulayliklardan voz kechgan Diogen bir bochkada kun kechirgan. Afsonalarga ko'ra, Makedoniyalik Aleksandr undan: «*Senga qanday yordam berishim mumkin?*» deb so'raganida, Diogen: «*Nariroq tursang-chi, quyoshni to'sma!*» deya kinoya qilgan ekan.

Mil. avv. V asrda yashagan *Gerodot* «*Tarix*» deb nomlangan kitob yozgan. Qadimda Gerodotga «*tarixning otasi*» degan nom berilgan.

Qadimgi yunon olimi *Aristotel* to'plangan bilimlarni alohida tarmoqlarga ajratdi va ularni mustaqil fanlar sifatida ta'riflab berdi. Aristotelni Sharqda «*Arastu*» deya aytish keyinchalik odatga aylangan.

Barcha zamonlarda olimlar ilmiy masala yechimini topgan yunon fizigi va matematigi *Arximedning* «*Evrika!*» («*Topdim, topdim!*») qiyqirig'ini takrorlab yurishadi.

Arximedning yorug'likni ko'zgu orqali jamlab, Sirakuza ustiga hujum qilib kelayotgan rimliklarning kemalarini yondirib yuborgani haqida hikoya mavjud. Arximed richag (dastak) qonunini ishlab chiqdi va mashhur bo'lib ket-

gan bir iborani aytdi: «*Menga tayanch nuqtasini topib bersangiz, Yerni ag‘darib yuboraman!*».

Rimliklar uning jonajon shahri Sirakuzani bosib olganlarida, Arximed matematikaga oid bir masalani yechishga urinib qumda chizmalar chizgayotgan bo‘lgan. Rimlik askar uni qilich bilan urganida «*Mening chizmalarimga tegma!*» deyishga ulgurgan, xolos.

O‘zingizni sinang!

Geraklit deydi...

Demokrit deydi...

Diogen – ...

Falsafa – ...

Gerodot – ...

Arximed – ...

Afinalik donishmandlar

Afinalik mashhur faylasuf Sokrat (Sharqda keyinchalik «*Suqrot*» tarzida aytilgan) o‘zining dono hikmatlari tufayli shaharning eng aqlli kishisi deb e‘lon qilingan edi. Bunga javoban Suqrot shunday debdi: «*Hech narsani bilmasligimni bilganim uchun ham meni donishmand deb hisoblashsa kerak*».

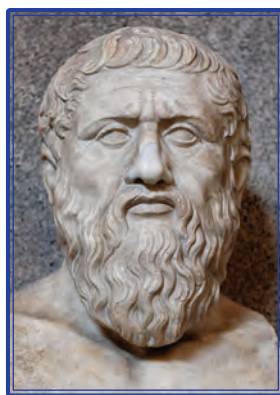
Suqrot o‘z fikrlarini og‘zaki bayon qilgan. Uning g‘oyalari Platon degan boshqa bir yunon faylasufi orqali bizgacha yetib kelgan. Platanni biz «*Aflotun*» sifatida bilamiz.

Suqrot fuqarolarning axloqiy-ma‘naviy tarbiyasiga katta ahamiyat bergan. Delfiya ibodatxonasidagi bitik uning sevimli hikmati bo‘lgan: «*O‘z-o‘zingni angla!*»

Suqrot, ayniqsa, ochko‘zlik va molparastlik singari nuqsonlarni qattiq tanqid qilgan. Bozor bo‘ylab sayr qilib yurganida shunday degan

Arximed va rimlik askar

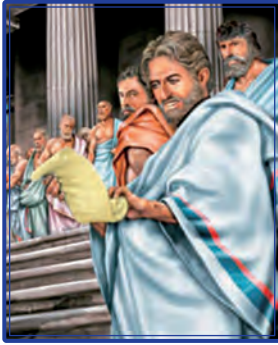
Faylasuf Aflotun

Arximed tomonidan rimliklar kemalarining yondirib yuborilishi

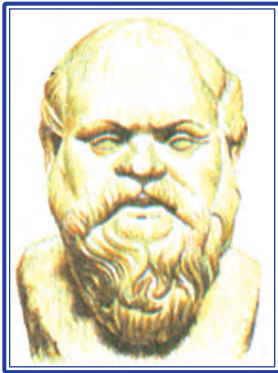
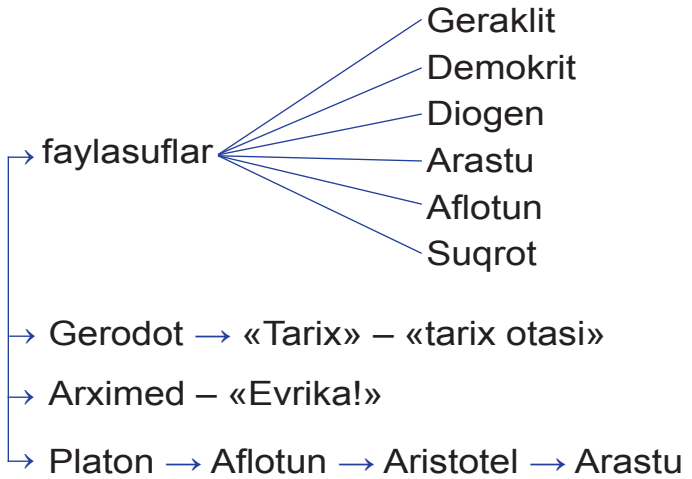
ekan: «*Shuncha narsadan bemalol voz kechib ham yashash mumkinligi naqadar ajoyib!*»

Suqrot Afinadagi ba'zi tartiblarni qo'rqmasdan tanqid qilgani uchun o'limga mahkum etilgan. Olimning boshqa bir davlatga qochib ketish imkoniyati bo'lsa-da, uni rad etgan. Suqrot tarixda odamgarchilik, sabr-matonat va jasurlik timsoli bo'lib qolgan.

Qo'lyozmani o'qiyotgan olimning tasviri

Tayanch konspekt

Suqrot

Savol va topshiriqlar

1. Yunon olimlarining kashfiyotlari va yutuqlari haqida so'zlab bering.
2. Arximedning «Menga tayanch nuqtasini topib bersangiz, Yerni ag'darib yuboraman!» degan iborasi ma'nosini tushuntirib bering.
3. Sizningcha, Suqrotning «O'z-o'zingni angla!» hikmati nimani anglatadi?
4. Suqrot haqida nimalarni bilasiz? Suqrotning g'oyalari sizga ma'qulmi?

30-§. Qadimgi Yunoniston afsonalari

Afsonalar: Yunon afsonalari – xudolar va bahodirlar haqidagi rivoyatlar va uydirma dir.

Ularning qahramonlari turli xil *titanlar*, yovuz maxluqotlar, *sirenalar* (yarim qush, yarim ayollar), *kentavrlar* (yarim otlar, yarim odamlar), *sikloplar* – peshanasida bitta ko‘zi bo‘lgan afsonaviy mavjudotlar va boshqalardir.

Afsonalar (yunon tilida «*mif*») mamlakat tarixidagi qadimgi davr haqida ko‘p narsalarni bilishga imkon beradi. Ular Olamning yaratilishi, Yer yuzida hayot va odamning paydo bo‘lishi, qahramonlar jasorati va dengiz sayohatlari haqida hikoya qiladi.

O‘zingizni sinang!

***Titanlar* – ...**

***Sirenalar* – ...**

***Kentavrlar* – ...**

***Sikloplar* – ...**

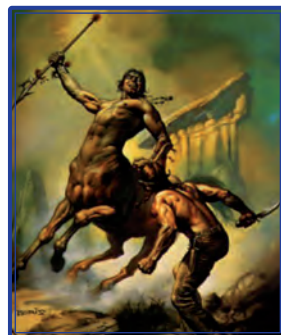
Yunon afsonalari rang-barang va qiziqarli-dir. Olam va xudolarning kelib chiqishi haqidagi afsona ham maroqli. Eng avvalo (Yer va Osmon) *Geya* va *Uran* paydo bo‘ldi. Ularning farzandlari – titanlar *Olimp tog‘ida* yashovchi xudolar ularni taxtdan ag‘darmaguncha olamga hukmronlik qilganlar.

Afsonalarda aytilishicha, azalda Yer hamma tomondan dengizlar bilan o‘ralgan. Dastlab ularning hukmdori *Okean* degan titan bo‘lgan. *Atlas* degan titan ulkan osmon gumbazini yelkalisida suyb turgan.

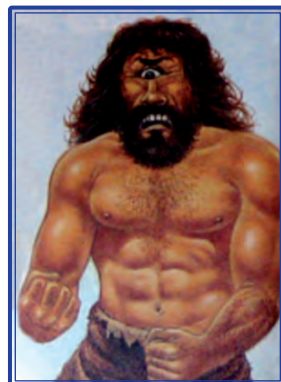
Yunonlarning rivoyatlari *Gerakl*, *Axilles* va *boshqa* bahodir qahramonlar jasorati haqida ham hikoya qiladi. O‘n ikki jasorati tufayli Ge-

Sirenalar tasviri

Kentavr va jangchi

Siklop

**Gefest – te-
mirchilik va
hunarmand-
chilik xudosi**

**Artemida – ov
xudosi**

**Ares – urush
xudosi**

rakl Olimp tog'idagi xudolar saltanatida faxrli o'ringa ega bo'lgan ekan.

Qadimgi yunonlarning xudolari

Qadimgi yunonlar ham ularning hayoti va te- varak olam ko'zga ko' rinmas sirli kuchlarga tobe ekanligiga ishonganlar. Bu ko'rinmas kuchlarni yunonlar xudolar deb atadilar. Xudolar ularning Yer yuzi va marhumlar saltanatidagi hayotida hukmron edi. Qadimgi yunonlarning uch xudosi Olamni boshqarar edi: *Zevs* osmon- da, *Poseydon* dengizda, *Aid* marhumlar sal- tanatida oliy xudo, deb hisoblangan. Qolgan xudolar esa dehqonchilik va hunarmandchi- lik, san'at va she'riyat, muhabbat va go'zallik homiylari bo'lishgan. Urush va g'alaba, adliya, uyqu va tonggi shafaq xudolari, shuningdek, past tabaqali ma'budlar *satirlar* va *nimfalar* ham mavjud bo'lgan. Ular o'rmonlar, daryolar va tog'larda yashaydilar, deb tasavvur etilgan.

Qadimgi yunonlarning xudolari

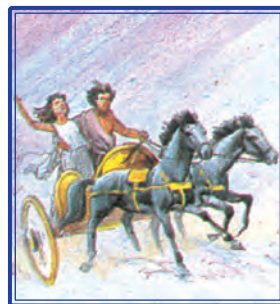
Zevs	oliy xudo va qolgan barcha xudolarning rahnamosi
Poseydon	Zevsning inisi, dengiz hukmdori
Aid	Zevsning inisi, marhumlar saltanati xudosi
Afina	Zevsning qizi, jangari ayol, donishmandlik ilohasi
Apollon	Zevsning o'g'li, yorug'lik, musiqa va she'riyat xudosi
Gelios	Quyosh xudosi
Demetra	dehqonchilik va hosildorlik ilohasi

Geya	Yer ilohasi
Femida	adliya ilohasi
Gefest	temirchilar va hunarmandlar xudosi

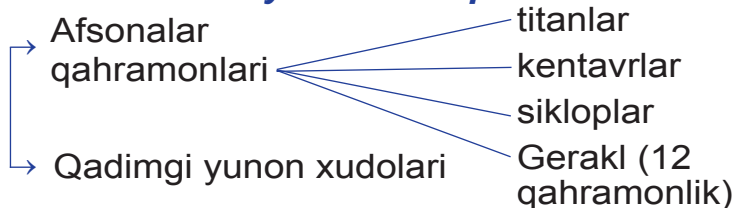
**Demetra –
dehqonchilik
va hosildorlik
xudosi**

Qadimgi yunonlarning xudolari va ilohalari ham odamlarga ancha o'xshaydi. Yunonlar Olimp tog'i xudolari timsolini tasvirlar ekanlar, ularni qizg'anchiq va shafqatsiz, kunni bazmi jamshid va ermakbozlikda o'tkazadi, bir-biri bilan tortishadi, deb hisoblashgan. Xudolar qattiqqo'l va qasoskor. Yunonlarning xudolari xohish-irodasiga qarshi borganlarni shafqatsiz jazolaydi. Shuning uchun ham yunonlar o'zlari yaratgan xudolardan qo'rqishar, ular sharafiga ko'plab ibodatxonalar barpo etib, qurbonliklar qilganlar.

**Aid – mar-
humlar saltana-
ting xudosi**

Tayanch konspekt

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi Yunoniston tarixini o'rganishda afsonalar qanday ahamiyatga ega?
2. Yunonlar xudolar to'g'risidagi afsonalarda, Qadimgi Yunoniston asotirlarida tabiatning har xil hodisalarini qay tarzda tushuntirishgan?
3. Sizningcha, nima sababdan yunonlar xudolarni qizg'anchiq va shafqatsiz, kunni bazmi jamshid va ermakbozlikda o'tkazadi, bir-biri bilan tortishadi, deb hisoblashgan?

**Dionis –
uzumchilik
xudosi**

IV – BO‘LIM

MILODDAN AVVALGI VI – MILODIY III ASRLARDA O‘RTA OSIYO

**To‘maris –
massagetlar
malikasi.**
Zamonaviy rasm

Eslab qoling!

Ko‘plab davlatlarni bosib olgan ahamoniylar sulolasi vakili Kir II – mil. avv. **530-yildagi** massagetlar bilan bo‘lgan jangda halok bo‘lgan.

31-§. O‘rta Osiyoda ahamoniylar hukmronligi

Kir II va uning bosqinchilik yurishlari

Kir II O‘rta Osiyo hududini bosib olishga harakat qilib ko‘rgan dastlabki fors podshosi bo‘lgan. U Parfiya, Marg‘iyona va Baqtriyani bosib oldi. **Mil. avv. 530-yilda** Kir II ulkan lashkar bilan massagetlar ustiga yurish qildi.

Bu yurish to‘g‘risida «tarix otasi» Gerodot hikoya qilib bergan. Forslar massagetlar hududiga bostirib kirganlarida ularning malikasi *To‘maris* bosqinchilarga tinch-omon qaytib ketishni taklif qiladi. Ammo fors shohi bu taklifni rad etadi va Amudaryodan kechib o‘tishni boshlash to‘g‘risida farmon beradi.

Gerodot massagetlarning asosiy kuchlari bilan forslarning jangi to‘g‘risida shunday hikoya qiladi: «*Bu jang... barcha janglardan ham dahshatliroq edi. Avval har ikki dushman kuchlar bir-biriga qarshi jangovar saf tizishib, kamondan o‘q yog‘dirishdi. O‘qlari tugagach, qo‘llariga xanjar va nayzalar olib, dushmanga qarshi tashlandilar. Jang uzoq davom etdi. Hech kim chekinishni xayoliga keltirmasdi. Ko‘p qon to‘kildi. Nihoyat, massagetlarning qo‘li baland keldi. Fors qo‘shinlarining ko‘pchiligi qirildi. Jang maydonida Kir II ning o‘zi ham halok bo‘ldi.*»

O'рта Osiyo Ahamoniylar davlati tarkibida

Doro I ning saklarga qarshi yurishi

Doro I hukmronligining birinchi yili Marg'iyonada fors istilochilariga qarshi yirik xalq qo'zg'oloni ko'tarildi.

Qo'zg'olonga *Frada* rahbarlik qiladi. Qo'zg'olonchilar bilan fors qo'shinlari o'rtasida hal qiluvchi jang **mil. avv. 522-yilda** bo'ladi. Fradaning o'zi asirlikka olinadi va qatl etiladi. Bu voqea haqidagi ma'lumotlar Behistun qoyatosh yozuvlarida qayd etilgan.

Doro I hukmronligining uchinchi yilida saklar ustiga yurish qiladi. Bu yurish haqida ham Behistun bitiklarida shunday deyilgan: «*Shoh Doro ayturki: keyin qo'shin bilan saklar mamlakatiga yurish qildim. Keyin uchi o'tkir kuloh kiyib yuruvchi saklar jangga kirdilar. Men daryodan o'tgach, saklarni tamoman tor-mor keltirdim, qolgan qismini asirga oldim... Ularning Skunxa degan sardorini qo'lga tushirib, huzurimga keltirdilar. Shunda men ularga boshqa bir sardor tayinladim. Men shunday bo'lishini xohladim. So'ngra bu mamlakat menga tobe bo'ldi.*»

Fors shohi.
Zamonaviy rasm

Shiroq.
Zamonaviy rasm

Shiroq forslarni boshlab bormoqda

O'rta Osiyolik jangchining bronzadan yasalgan dubulg'asi

Ayni paytda bu yurish haqida tarixchi *Poliyen (miloddan avvalgi II asr)* keltirgan boshqa bir rivoyat ham mavjud. *Saklar rivoyatiga asoslanib, unda hikoya qilinishicha, forslarning qoshiga sak qabilasidan bo'lgan cho'pon Shiroq keladi, u fors qo'shinlarini o'zidan boshqa hech kim bilmaydigan so'qmoq bilan saklarning orqa tomoniga boshlab borishini aytadi. Suvsiz cho'lu-biyobon bo'ylab yetti kun yo'l bosishgach, tashnalikdan do'zax azobini chekayotgan forslar o'zlarining aldanganliklarini sezib qoladilar. Forslar jasur cho'ponni o'ldiradilar, Doro I ning saklar ustiga yurishi muvaffaqiyatsiz tugaydi.*

O'zingizni sinang!

Doro I – ... Frada – ...

Shiroq – ...

Ahamoniylar hukmronligi davrida davlat boshqaruvi

Bosib olingan mamlakatlarni itoatda tutmoq uchun ahamoniylar yagona davlatni alohida viloyat – *satrapliklarga* bo'lib tashladilar. Bu so'z forsha «xshatra» – «viloyat» so'zidan kelib chiqqan. Viloyat boshlig'i – *satrapga* cheklanmagan hokimiyat berilgan edi. Satraplarning ko'pchiligi ahamoniylar sulolasining vakillari bo'lgan.

O'rta Osiyoning forslar bosib olgan viloyatlari uch satraplikka bo'linadi. Har bir satraplik yillik soliq to'lagan. Bundan tashqari, qaram xalqlar saroy va ibodatxonalar qurilishiga ham safarbar etilgan. Soliqni kumush, chorva mollari (otlar, tuyalar, qo'ylar), hunarmandchilik buyumlari (sopol idishlar, qurol-

yarog‘, zeb-ziynatlar), kiyim-kechak va hayvonlar terisi bilan to‘lashgan.

Doro I va uning vorisi Kserks hukmronligi davrida bosib olingan viloyatlardagi O‘rta Osiyo xalqlari yunon-fors urushlarida ham qatnashganlar. Mashhur Marafon jangida (mil. avv. 490-yil) fors qo‘shinlari markazida bo‘lgan saklar muvaffaqiyatli urushgan.

Gerodot Kserks boshchiligida yunonlar ustiga yurish qilgan o‘rtaosiyolik jangchilar qurol-yarog‘larini mufassal tasvirlagan. Baqtriyaliklar kamon va nayzalar bilan, saklar xanjar va jangovar boltalar bilan, xorazmiylar va so‘g‘diylar baqtriyaliklarniki kabi qurol-aslahalari bilan jangga kirishgan. Sak va baqtriya suvoriylari Kserks qo‘shinidagi eng yaxshi jangchilardan hisoblangan.

**Massagetlar
kiyimi va
qurollari.**
Tiklangan

Madaniyatning rivojlanishi Mil. avv. VI – IV asrlarda

madaniyatning rivojlanishi yozma va arxeologik manbalar asosida o‘rganilgan. Ular O‘rta Osiyo xalqlarining hunarmandchilik, zargarlik, tikuvchilik, kulolchilik va binokorlik sohalarida yuksak darajaga erishganligidan dalolat beradi.

O‘lkamizda Qiziltepa, Uzunqir, Yerqo‘rg‘on, Afrosiyob va boshqa shu kabi yirik qadimiy shahar-qal‘alar rivojlangan.

Yozma manbalarda oltin, kumush, la‘l, firuza ma‘danlari qazib olingani, hunarmandchilik rivojlangani, O‘rta Osiyoning Sharq mamlakatlari bilan bog‘langan qadimiy karvon yo‘llarida olib borilgan savdo-sotiq ishlari to‘g‘risida xabar beriladi.

**O‘rta Osiyolik
jangchilar**

**Oltin bilaguzuk.
Amudaryo
xazinasidan**

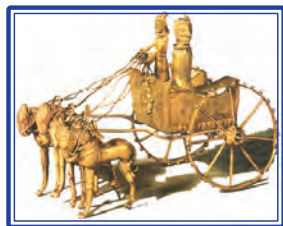
Mil. avv. V-IV asrlarda Oʻrta Osiyo hududida dastlabki tanga pullar tarqalgan. Zargarlik sanʼatining yuksak darajada rivoj topganiga bugungi kunda Britaniya muzeyida saqlanayotgan, 1877-yilda *Amudaryo xazinasidan* topilgan oltin va kumush buyumlar yorqin misol boʻla oladi.

Har bir shaharda ichki qalʼa boʻlgan. Shaharlarning atrofini egallagan dehqon xoʻjaliklarida ota urugʻiga mansub katta-katta oilalar kun kechirishgan. Dehqonlar qoʻrgʻonlari uy-joy va xoʻjalik xonalaridan iborat boʻlgan.

Arxeologlar shahar va uy – qoʻrgʻonlar atrofida dalalarga suv olib kelgan anhorlar va ariqlar izlarini topganlar.

Tayanch konspekt

- mil. avv. 530-yil – Kir II massagetlar bilan jangda halok boʻldi (Toʻmaris)
- mil. avv. 522-yil – Frada qoʻzgʻoloni
- mil. avv. 519-yil – Doro I → saklar (Polien Shiroq jasorati haqida)
- satrapliklar → Oʻrta Osiyo – uchta satraplik
- qadimiy shahar-qalʼalar – Qiziltepa, Yerqoʻrgʻon, Uzunqir, Afrosiyob

**Oltindan yasalgan
ot-arava
nusxasi.
Mil. avv. V-IV
asrlar**

Savol va topshiriqlar

1. Kir II massagetlar yurtiga qachon bostirib kirdi?
2. Kir II qoʻshinlari va Toʻmaris boshchiligida massagetlar oʻrtasidagi jangni tafsiflab bering.
3. Shiroq tutgan yoʻlni qanday baholaysiz? Shiroq jasorati haqida hikoya qiling.

32-§. O'рта Osiyo xalqlarining yunon-makedon istilochilariga qarshi kurashi

O'рта Osiyo xalqlarining qurol-yarog'i va harbiy san'ati

Mil. avv. VII-IV asrlarda

O'рта Osiyo jangchilari nima bilan qurollangan edi? Jangchilar jangga sovut kiyib kirganlar, boshlarida dubulg'a bo'lgan. Xanjar, jangovar oybolta va nayzalar bilan qurollanganlar. Kamon o'qi va xanjar temir va bronzadan yasalgan. Jangchilar otda ham, piyoda ham jang qila olganlar.

Xanjar – «*akinak*», jangovar oybolta esa «*sagaris*» deb nomlangan. Uzoq masofadan turib jang qilish quroli sifatida kamondan foydalanilgan. Jangovar otlar ustiga va ko'kragiga temirdan yasalgan bargustvon yopilgan.

Dushmanga qarshi hujumni suvoriylar boshlab berganlar. Ular ot choptirib kelayotib o'q-yoy, nayza yoki xanjar bilan dushmanga hamla qilganlar.

Qal'a va shaharlarni himoya qilishda o'q-yoy va palaxmondan foydalanganlar. Mudofaa maqsadida tosh va pishirilgan loy to'p o'qlari ham qo'llanilgan.

Shaharlar burjlar va shinaklari bo'lgan mustahkam devorlar bilan o'rab olingan edi. Devorlar tepasida kamonchilar uchun yo'laklar qurilgan. Tashqi devorlar bo'ylab joylashgan dumaloq burjlar ichida ham kamonchilar joylashganlar. Suv to'latilgan chuqur va keng xandaq qal'aga kiradigan yo'lni to'sib turgan.

O'zingizni sinang!

Akinak – ...

Sagaris – ...

Makedoniyalik Aleksandr

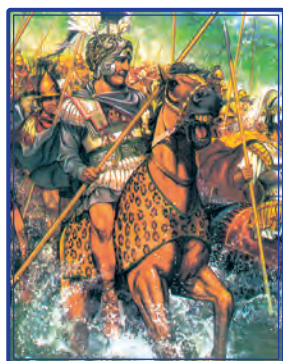
O'рта Osiyo aholisi vakillari.
Mil. avv. VI asr

Sagaris – jangovar oybolta

Akinak

Makedoniyalik Aleksandr jangchilari

Makedoniyalik Aleksandrning istilochiligi

Aleksandr **miloddan avvalgi 336-yilda** Makedoniya podshosi bo'ladi. Shu yili u 20 yoshga to'lgan edi. *Makedoniyalik Aleksandr* g'ayrioddiy kuch-g'ayrat va jasurlik sohibi bo'lgan. Safdoshlari va qo'shinlari unga nihoyatda sadoqatli edi.

Mil. avv. 334-yilda u Sharqqa yurish boshladi, bu yurish 10 yil davom etdi. Ana shu yurish davomida u Kichik Osiyo, Suriya, Misr, Eron va Hindistonda katta-katta hududlarni bosib oladi. Makedoniyalik Aleksandr ulkan hududda o'z hukmronligini mustahkamlash maqsadida bosib olingan shaharlarga yunonlarni joylashtirdi.

Mil. avv. 330-yilda Makedoniyalik Aleksandr Qadimgi Fors davlatining Ahamoniylar sulolasidan bo'lgan oxirgi shoh *Doro III ning* qo'shinlarini tor-mor keltirdi. U Hindistonga yurish qilishdan oldin qo'shinlarining orqa tomonini xavfsizlantirish maqsadida Amudaryoning narigi tomonida yashovchi elatlarni bo'ysundirishga qaror qildi.

Birinchi bo'lib uning yo'lini to'sgan shahar Baqtriya poytaxti *Baqtra* (Zariasp) bo'ldi. Bu vaqtda ahamoniylar sulolasining vakili *Bess* Baqtriyaning satrapi bo'lgan. U Baqtra shahrini dushmanga qoldirib, Amudaryoning narigi tarafiga qochib ketadi. Makedoniyalik Aleksandr o'z ustozini, qadimgi yunon faylasufi Aristotelning Amudaryodan ikki podsho – Kir II va Doro I kechib o'tgani, ikkalasi ham mag'lubiyatga uchrangani, shu bois u yurishga yaxshi tayyorgarlik ko'rishini lozimligi to'g'risidagi maslahatini yodda tutar edi.

Makedoniyalik Aleksandrning yurishlari

Maroqandaning bosib olinishi

Mil. avv. 329-yilda Makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari Oks – Amudaryodan o'tib oldilar. Qo'shinlar yurishlari yo'nalishida esa *Nautaka* (Qashqadaryo vohasining sharqiy qismi) va *Maroqanda* shahri (Samarqand) turar edi.

Miloddan avvalgi 329-yilda yunon-makedonlar Maroqandani egalladi. Aleksandr qo'shinlarning bir qismini shu yerda qoldirib, o'zi *Kurushkat* (Kiropolis) shahrini bosib olish uchun asosiy kuchlar bilan Sirdaryo qirg'oqlari sari yurdi. Rivoyatga ko'ra, bu shaharga fors shohi Kir II asos solgan ekan.

So'g'diyona xalqi bosqinchilarga qarshi kurashga chiqadi. Tez orada so'g'diyolarga baqtriyaliklar va saklar qo'shiladilar. Qo'z-g'olonga iste'dodli tashkilotchi va harbiy yo'lboshchi *Spitaman* boshchilik qiladi.

Baqtriyalik tuyakash

Spitaman.
Zamonaviy rasm

Eslab qoling!

Mil. avv.
329-yilda
yunon-make-
don qo'shinlari
Maroqandani
egalladilar.
Ularga qarshi
qo'zg'olonga
Spitaman
boshchilik
qildi.

Pistirma

Ancha qo'shin to'plagan Spitaman Maroqandani qamal qildi. Aleksandr qamalda qolganlarga yordamga uch mingga yaqin jangchidan iborat qo'shin jo'natadi. Qadimda «*Politimet*» deb atalgan Zarafshon daryosi bo'yida makedonlarga pistirma qo'ygan Spitaman dushman guruhini tamomila qirib tashlaydi.

Shunda Aleksandrning o'zi qo'zg'olonni bostirishga o'tlanadi. Yunonlarning katta kuchlari yaqinlashib kelayotganidan xabar topgan Spitaman qamalni to'xtatadi va o'z qo'shinlarini sahro sari boshlab ketadi.

Saklarga qarshi kurash uchun Aleksandr Sirdaryo bo'yida, Xo'jand yaqinida qal'a barpo etish to'g'risida buyruq beradi. Bu qal'a *Aleksandriya Esxata* (Chekka Aleksandriya) deb ataldi.

Aleksandr Maroqandada maxsus harbiy qo'shin qoldirib, asosiy qo'shinlari bilan qishlash uchun *Zariasp* (Baqtra)ga jo'nadi.

O'sha yilning bahorida Aleksandr qo'zg'olonni bostirish chorasini ko'radi. O'z lashkarlarini uch qismga bo'lib, So'g'diyonani u boshidan bu boshigacha kezib chiqadi va tinch aholini qirib tashlaydi.

Mil. avv. 328-yil kuzida Spitamanning Aleksandr bilan hal qiluvchi jangi bo'lib o'tadi. Kuchlar teng bo'lmaganidan Spitaman yengilib, yana cho'lga chekinadi. O'sha yerda u xoinlarcha o'ldiriladi.

O'zingizni sinang!

Oks – ...

Nautaka – ...

Maroqanda – ...

Kurushkat – ...

Spitaman – ...

Baqtriya – ...

Kurashning davomi

Spitamanning o'limi so'g'diylar va baqtriyaliklar irodasini buka olmadi. Aleksandr so'g'd zodagonlari – *Xoriyen* va *Oksiartning* Hisor tog'larida joylashgan qal'alarini qo'lga kiritib, Oksiartning qizi *Ravshanakka* uylanadi. Shunday qilib, Makedoniyalik Aleksandr e'tiborli so'g'd zodagonlaridan biri bilan qarindosh tutinadi.

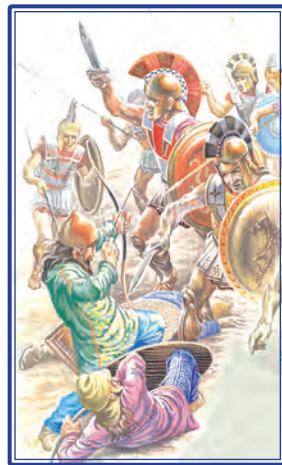
O'rta Osiyo yerlarini bosib olish uchun Aleksandr deyarli uch yil urindi, biroq uncha katta bo'lmagan hududni: Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona, hozirgi Bekobod va Xo'jand orasida Sirdaryo bo'ylarini bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi, xolos. Xorazm, Toshkent vohasi va Farg'ona mustaqilligicha qoldi.

Bosqin oqibatlari

Yunon-makedon qo'shinlarining bosqinchlik yurishlari O'rta Osiyo yerlarini xarobazorga aylantirdi, aholining katta qismi qirilib ketdi, ko'plab shaharlar vayron etildi.

Yunon tarixchilarining yozishicha, Makedoniyalik Aleksandr O'rta Osiyoda bir nechta shaharlar qurdirgan. Bu shaharlar uning nomi bilan *Oksdagi Aleksandriya*, *Aleksandriya Esxata*, *Marg'iyona Aleksandriyasi* va hokazo tarzida atalgan.

Ularning ba'zilari vayron etilgan So'g'diyona va Baqtriya shaharlari o'rnida, boshqalari esa tayanch qal'alar sifatida yangidan qurilgan. Bu shaharlarda yunon-makedonlarning piyoda va otliq askarlari joylashtirilgan. Bu askarlarning siyraklashgan saflari Makedoniya tartibida qurollantirilgan Baqtriya va So'g'diyona yoshlari hisobiga to'ldiriladi.

Jang ko'rinishi

Eslab qoling!

Aleksandr O'rta Osiyo yerlarini bosib olish uchun uch yil harakat qildi. Lekin u uncha ham katta bo'lmagan hududnigina o'ziga bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi.

**Aleksandr
tangasi**

Eslab qoling!

**Mil. avv.
323- yilda**
Makedoniyalik Aleksandr vafot etdi. U tuzgan davlat uch qismga bo'linib ketdi: Makedoniya, Misr, Suriya. O'rta Osiyo hududi Suriya davlati tarkibida bo'lgan.

Bora-bora hunarmandchilik va savdo qayta tiklandi. Mahalliy va yunon madaniyatlari an'analarining qo'shilishi yuz berdi. Shu asosda Salavkiylar, Yunon-Baqtriya va Parfiya singari antik davlatlar vujudga keldi.

Tayanch konspekt

- mil. avv. 334-yil. – Aleksandrning Sharqqa yurishi
- Aleksandr – Makedoniya podshosi
- qurol-yarog': akinak, sagaris
- Baqtra – Naytaka – Maroqanda
- Bess – Baqtriya satrapi
- mil. avv. 329-yil – Maroqandaning bosib olinishi → Spitaman, Politimet (Zarafshon daryosi) bo'yidagi jang
- Aleksandriya Esxata
- mil. avv. 328-yil – Spitamanning halok bo'lishi.

Savol va topshiriqlar

1. O'rtaosiyolik jangchining qurollarini tavsiflab bering.
2. Makedoniyalik Aleksandr So'g'diyonaga qachon yurish boshladi?
3. Makedoniyalik Aleksandr bosib olingan hududlarda o'z hokimiyatini qaysi yo'llar bilan joriy etgan?
4. Spitaman qo'zg'oloni qachon bo'lib o'tdi? Qo'zg'olon qanday yakunlandi?
5. Yunon-makedon qo'shinlarining O'rta Osiyoga bostirib kirishining salbiy oqibatlarini sanang.

33-§. Salavkiylar davlati va Yunon-Baqtriya podsholigi

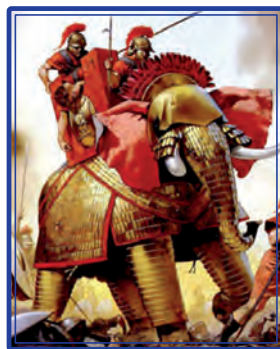
O'рта Osiyo Salavkiylar davlati tarkibida **Mil. avv. 323-yil** Makedoniyalik Aleksandr vafot etdi. U barpo etgan davlat uch qismga: Makedoniya, Misr va Suriyaga bo'linib ketdi. Bu davlatlar Aleksandrning eng yaqin lashkarboshilari tomonidan boshqarildi.

Uzoq davom etgan o'zaro urushlardan keyin, **mil. avv. 312-yilda kichik** Makedoniyalik Aleksandrning lashkarboshilaridan biri *Salavk* Bobil (Suriya davlati) hukmdori bo'ldi. Salavka davlatining tarkibiga Mesopotamiya, Eron, Parfiya, Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona kirar edi.

Salavk o'z davlati tarkibiga kirgan O'рта Osiyoni alohida viloyatlar – satrapliklarga ajratdi. Ularning har biriga boshliq satrap hukmronlik qilar edi. Davlat mudofaasi va qo'shinlarni tashkil etish bilan sobiq lashkarboshilardan tayinlangan *strateglar* shug'ullanar edi.

Salavk o'z o'g'li Antioxni Sharqiy viloyatlar – Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyonaga noib etib tayinladi. Antiox ulkan davlat boshida turib, uni 20 yilga yaqin boshqardi.

Asta-sekinlik bilan So'g'diyona, Baqtriya va Marg'iyonada tinch hayot tiklana boshlandi. Bu yerlarda yangi manzilgohlar, shaharlar bunyod etildi, savdo-sotiq, dehqonchilik va hunarmandchilik rivojlandi. Baqtra, Maroqanda, Marg'iyona Antioxiysi (Marv), Termiz yirik shahar va madaniyat markazlariga aylandi.

**Salavkiylarning
qoshinlari**

**Salavkiylarning
jangchilari**

Yunon-makedon istilolaridan keyin O'rtasiy tarixida *antik* davr boshlandi. Bu yurishlar oqibatida G'arb va Sharq o'rtasida madaniy munosabatlar kengayishi sodir bo'ladi.

Qadimgi Baqtriya tog'lari

Baqtriyada yunon yozuvi, yunon og'irlik o'lchov birliklari, pul munosabatlari, hunarmandchilik va san'at buyumlari tarqaldi. O'z navbatida yunonlar ham Baqtriyaning binokorlik va hunarmandchilik an'alarini o'zlashtirdilar.

Yunon-Baqtriya davlati

Mil. avv. 250-yilda Baqtriya Salavkiylar davlati tarkibidan ajralib chiqadi. Antik davr tarixchilari-

ning xabar berishicha, mingta Baqtriya shahri hukmdori bo'lmish *Diodot* o'zini podsho deb e'lon qiladi. Shu voqeadan boshlab Yunon-Baqtriya davlati tarixi boshlanadi. **Mil. avv. 250-yilda** Salavkiylar davlati tarkibidan ajralib chiqqan Parfiya Baqtriyaning raqibiga aylanadi.

Baqtriyadan tashqari, Yunon-Baqtriya podsholigi tarkibiga So'g'diyona va Marg'iyona ham kirgan.

Diodotdan keyin Yunon-Baqtriyada hukmronlik davlat tarixida sezilarli iz qoldirmagan *Yevtidemga* o'tadi. Yevtidemning o'g'li *Demetriy* hukmronligi davrida Yunon-Baqtriya podsholigi eng katta sarhadlarga ega bo'ldi. Hindistonning bir qismi bu davlatga qo'shib olindi.

Salavk

Mil.avv. II asr boshlaridagi Yunon-Baqtriya davlati

Eslab qoling!
Mil. avv.
140–130-yil-
larda Yunon
Baqtriya dav-
lati yuechji
qabilalari to-
monidan bosib
olindi.

Parfiyada hokimiyat *Mitridat I* qo'liga o'tishi bilan u Baqtriyaga harbiy tazyiqni kuchaytiradi. Yunon-Baqtriya davlati tinimsiz urushlar olib borishga majbur bo'ladiki, bu hol uning kuchsizlanishiga sabab bo'ldi. Bundan foydalanган ko'chmanchi *yuechji* qabilalari **mil. avv. 140–130-yillar** oralig'ida Yunon-Baqtriya davlatini bosib oladilar.

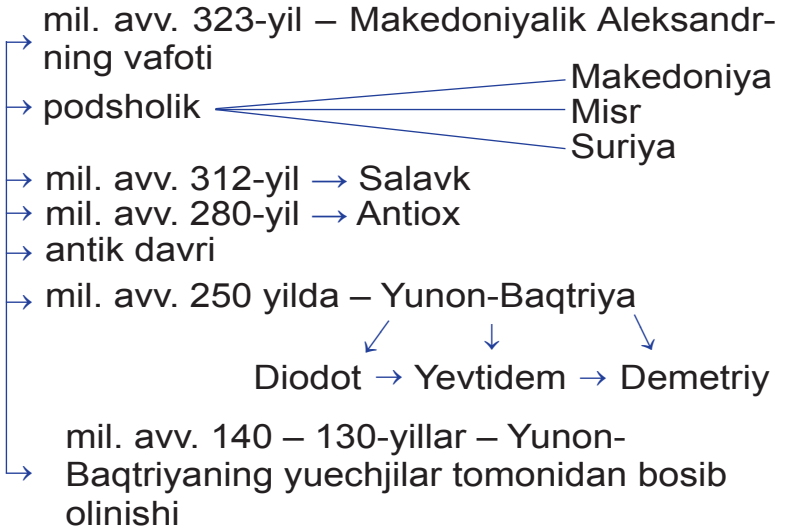
Yunon-Baqtriya davlatining tangalari

Tayanch konspekt

Eslab qoling!

Baqtra, Maroqanda, Marg'iyona Antioxiysi (Marv) va Termiz – Salavkiylar davlatining yirik shaharlari hisoblangan.

Qadimgi xorazmliklarning qiyofalari.
Tiklangan

Savol va topshiriqlar

1. Makedoniyalik Aleksandr davlati qaysi mustaqil davlatlarga bo'linib ketdi?
2. Salavk va Antiox haqida nimalarni bilasiz?
3. Parfiya va Baqtriya qachon Salavkiylar davlatidan mustaqil bo'ldi?
4. Yunon-Baqtriya podsholigi qachon tashkil topdi?
5. Yunon-Baqtriya davlati tarixida ko'chmanchi yuechjilarning o'rnini qanday bo'lgan?
6. Yozuvsiz xaritada Salavkiylar davlati va Yunon-Baqtriya podsholigi hududlarining chegarasini belgilang.

34-§. Qadimgi Xorazm, Qang' va Davan davlati

Qadimgi Xorazm

Mil. avv. IV asrda Xorazm Ahamoniylar davlatidan ajralib chiqib, mustaqil davlatga aylandi. Makedoniyalik Aleksandr va salavkiylar hukmronligi davrida ham Xorazm davlati mustaqil edi. Bu o'lka aholisi xo'jaligining asosini dehqonchilik tashkil etgan.

Xorazmda shaharsozlikning boshlanishi miloddan avvalgi VII asrga borib taqaladi (Ko'zaliqir shahri xarobalari). Bu yerda mahalliy hukmdorning qarorgohi bo'lgan ulkan qal'a bunyod etilgan edi (*Qal'aliqir* shahri xarobalari).

Miloddan avvalgi III–II asrlarda *Jonbosqal'a* Xorazmning qadimgi shahri bo'lgan. *Qo'yqirilganqal'a* xarobalaridan aylana shaklda qurilgan mustahkam ibodatxona qoldiqlari topilgan.

Milodiy II–III asrlarda *Tuproqqal'a* shahrida bundan ham ulug'vor va muhtasham qurilish ishlari amalga oshirilgan edi. Shahar qudratli mudofaa devorlari bilan o'ralib, devor burchaklarida burjlar qurilgan. Markazdan o'tgan ko'cha shaharni ikki qismga bo'lgan, undan esa, yon-atrofga ko'chalar ketgan, mahallalar bir-biridan ajralib turgan. Markaziy maydonda muhtasham saroy va ibodatxonalar joylashgan.

Qasrdagi saroy devorlari shohlar, lashkarlar, sozandalar, shuningdek, hayvonlar va qushlar tasviri bilan bezatilgan. 20 dan ortiq bo'yalgan loy haykallar zallardan biridagi tokchalarda devor bo'ylab o'rnatilgan.

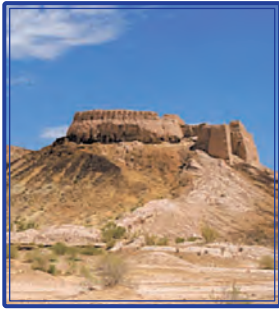
Mudofaa devori xarobalari

Qo'yqirilganqal'a.
Tiklangan

Qadimgi Xorazm jangchisi.
Tiklangan

**Qadimgi
Xorazm qal'asi**

Eslab qoling!

Mil. avv. I asrda Xorazmda mahalliy taqvim ishlab chiqilgan.

Eslab qoling!

Qang' davlati **mil. avv. III asrda** vujudga kelgan.

Xorazmda ayniqsa hunarmandchilik yuksak darajada rivoj topgan. Kulolchilik, temir, mis asboblar, qurollar, zargarlik buyumlariga talab katta bo'lgan. Xorazm aholisi So'g'diyona, Marg'iyona, Baqtriya va dasht ko'chmanchilari bilan yaqindan savdo munosabatlarini o'rnatgan. Bu o'lkadan muhim karvon yo'llari o'tgan. **Mil. avv. I asrda** va milodiy dastlabki asrlarda Xorazmda kumush va mis tangalar zarb qilingan.

O'rta Osiyodagi eng qadimgi yozuv Xorazm hududidan topilgan. Bular *Oybo'yirqal'a* (miloddan avvalgi V–IV asrlar) yodgorligidan xum sirtiga bitilgan yozuv va Qo'yqirilganqal'adan topilgan ayrim mahalliy yozuvlardir (miloddan avvalgi III–II asrlar). Milodiy I asrda Xorazmda ishlab chiqilgan mahalliy taqvimdan xorazmliklar VIII asrga qadar foydalanishgan.

Qang' davlati Xitoy manbalaridan bu davlatning *Qang'yuy* deb atalgani ma'lum. **Mil. avv. III asrda** unga saklar asos solishgan. Qadimshunoslarning aniqlashicha, Toshkent vohasida miloddan avvalgi III asrda asos solingan, Qanqa – Qang'xa shahar-qal'asi saklarning o'sha kezlardagi poytaxti *Qang'dez* bo'lgan. Xitoy manbalarida bu shahar *Bityan* deb atalgan.

Qang' davlatining asosiy shaharlari Sirdaryo sohillari bo'ylab joylashgan.

Miloddan avvalgi II asr oxirida Qang' qudratli davlat birlashmasiga aylanadi. Uning hukmdorlari o'z nomidan tangalar zarb qildirganlar. Qang' davlatida istehkomlar, ibodatxonalar, savdo va hunarmandchilik mahallalari barpo etilgan.

Davlatning madaniy markazlaridan biri Toshkent vohasi edi. Ayni shu hududda o'troq ziroatchilik va hunarmandchilik madaniyati vujudga kelgan.

Uning hududidan Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'i o'tganligi davlat iqtisodining gullab-yashnashiga imkon yaratdi. Lekin ayni shu hol ko'chmanchi qabilalar bilan urushlarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Bu urushlarda qang'arlar (Qang' davlati aholisini shunday atashgan) ko'pincha g'olib chiqar edilar.

Milodiy III asrda Qang' davlati parchalanib ketdi.

O'zingizni sinang!

Qang'xa – ... Qang'dez – ...
Qangyuy – ... Qang' – ...

Davan davlati Davan davlati (Xitoy manbalarida bu o'lka shu nom bilan tilga olinadi) taxminan, **mil. avv. III asrda** paydo bo'lib, Farg'ona vodiysida joylashgan.

Xitoy hukmdorlari bir necha bor bu davlatni bosib olmoqchi bo'ldilar, biroq ularning harakatlari behuda ketdi. Harbiy yurishlarning birida ular Davan davlatining poytaxti Ershini qo'lga kiritdilar, biroq aholisining tovon to'lashi evaziga uni tashlab chiqishgan.

Davan davlati Xitoy va Sharqning boshqa mamlakatlari bilan bo'lgan xalqaro savdo da muhim o'rin tutgan. Xitoy hukmdorlarini ko'proq Farg'onaning zotli otlari qiziqtirardi. Otlar naslining biriga hatto ular «Samoviy» deb nom berganlar. «*Samoviy otlar*» baquvat va chopqir bo'lgan.

Jang manzarasi.
Zamonaviy rasm

Ot haykalchasi

«Samoviy ot»

Qadimshunoslar topgan dalillar Xitoy solnomalaridagi ma'lumotlarni tasdiqladi. Ko'psonli aholiga, yaxshi qurollangan va mashq ko'rgan qurolli kuchlariga ega bo'lgan Davan **mil. avv. II-I asrlarda** yuksak taraqqiy etgan davlatga aylangan. Davan davlatining *Sho'rabashat*, *Uchqo'rg'on* singari shaharlari atrofidagi aholi yerni ishlash, sholi va bug'doy yetishtirish, bog'dorchilik va uzum yetishtirishda katta yutuqlarga erishgan.

Olimlarning aniqlashicha, milodiy III asrda Davan davlati barham topgan.

Tayanch konspekt

Eslab qoling!
Davan **mil. avv. II – I asrlarda** yuksak taraqqiy etgan davlat bo'lgan.

Qadimgi Xorazm
(mil. avv. IV asr –
milodiy III asr)	→ sug'orish tarmoqlari → hunarmandchilik va savdo → shahar va qal'alar → qurilishning yuqori darajasi → haykaltaroshlik va devoriy sur'at → Qadimgi Xorazm yozuvi → Jonbosqal'a, Qo'yqirilganqal'a, Tuproqqal'a
Qang' davlati
(mil. avv. III asr
– mil. III asr)	→ Qangyuy (Qang'xa) → qang'arlar → Qanqa – Qangxa – Qang'dez (Bityan) → ko'chmanchilar bilan urushlar → parchalanib ketishi
Davan davlati
(mil. avv. III asr
– mil. III asr)	→ Davan → Xitoy bilan urushlar → Ershi – poytaxt → «samoviy otlar» → Sho'rabashat, Uchqo'rg'on → barham topishi

Savol va topshiriqlar

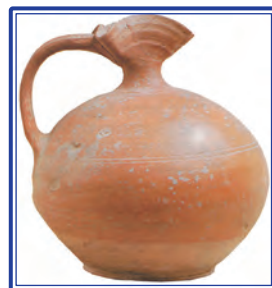
1. Qadimgi Xorazm shaharlari haqida nimalarni bilasiz?
2. Xorazmning o'ziga xos madaniyati haqida so'zlang.
3. Qang' davlati gachon tashkil topdi va manbalarda qanday nomlangan?
4. Davon davlati va uning madaniyati to'g'risida nimalarni bilib oldingiz?

35-§. Kushon davlati

Kushon davlatining tashkil topishi Mil. avv. 140–130-yillar oralig'ida ko'chmanchi *yuechji* qabilalari Yunon-Baqtriya davlatini bosib oladilar. Yuechjilar Baqtriya yerlariga kelib o'rnashadilar va **milodiy I asrda** *Guyshuan* (Kushon) xonadonining boshlig'i barcha yuechji mulklarini o'z hokimiyati ostida birlashtirib, Kushon davlatiga asos soladi.

Kushon podsholigi

Mil.avv. II–I asrlarga oid ko'za

O'smirning tasviri.
Devoriy sur'at

Kushon hukmdori

**Kushon
podsholigi
tangalari**

**Chang
chalayotgan
ayol tasviri**

Birlashgan yuechji qabilalarining birinchi hukmdori *Kudzula Kadfiz* bo'lgan. Kudzula Kadfiz hukmronligi davrida Afg'oniston va Kashmir Kushon davlatiga qo'shib olingan.

Uning vorisi *Vima Kadfiz* hukmronligi davrida Kushon davlati hududi yanada kengaydi. Podsho *Kanishka* hukmronligi zamnida poytaxt Baqtriyadan Peshovar (hozirgi Pokiston)ga ko'chiriladi, Kushon podsholigi esa ulkan davlatga aylanadi.

O'zingizni sinang!

***Kudzula Kadfiz – ... Kanishka – ...
Vima Kadfiz – ...***

Uning hududiga Hindiston, Xo'tan, Afg'oniston va O'zbekistonning janubigacha bo'lgan yerlar kirgan. Rim, Parfiya, Xitoy davlatlari qatorida Kushon davlati ham ulkan podsholiklardan biriga aylangan. To'xtovsiz urushlar oqibatida Kushon davlati inqirozga yuz tutdi va parchalanib ketdi.

Xo'jalikning rivojlanishi Vima Kadfiz hukmronligi davridan Kushon podsholigida hukmdor nomi ko'rsatilgan tanga zarb qilish boshlandi. Hukmdor pul ishlohoti o'tkazadi, zarb qilingan tangalar qadri ortadi. Tangalar oltin, kumush va misdan zarb qilingan.

Kanishka hukmronligi davrida Kushon podsholigi o'z taraqqiyotining cho'qqisiga erishadi. Yangi-yangi shaharlar bunyod etildi, Hindiston, Xitoy va Rim imperiyasi bilan savdo va elchilik munosabatlari yo'lga qo'yildi.

Hunarmandchilik ham yuksak darajada taraqqiy etgan. Surxon vohasidaqi Kushon davlati yodgorliklari *Xolchayon, Dalvarzintepa, Ayritom, Zartepa, Qoratepa* va boshqalarni o'rganish jarayonida aniqlangan topilmalar ham buni tasdiqlaydi.

Kushon davlati iqtisodiyotining asosini sug'orma dehqonchilik, savdo-sotiq va hunarmandchilik tashkil qilgan.

Kushon davlati davrida suv tegirmoni, *chig'ir* turlaridan keng foydalanildi, yerga ishlov berish qurollari takomillashtirildi.

Kushon davlati yozuvi Kushon davlatida yashagan xalqlarning o'zaro madaniy va savdo-sotiq aloqalari tufayli O'rta Osiyoda qadimgi **oromiy yozuvi** keng tarqaladi. Bu yozuv G'arbiy Osiyoda paydo bo'lib, alifboga asoslangani tufayli o'zlashtirish ancha oson bo'lgan.

Qadimgi Termiz yodgorliklarini o'rganish natijasida oromiy yozuvi asosidagi kushonbaqtriya alifbosidagi yozuv namunalari topilgan. Kushon mamlakatida yana kushon shaklli yozuvi mavjud bo'lgan, bunda harflar burchakli, to'rtburchak va aylana shaklida yozilgan.

Kushon podshohligida yozuv qadimdan mavjudligini *Surxko'tal* (Afg'onistondagi Qunduz shahri yaqinida) yodgorligidan topilgan yunon alifbosidagi kushon bitiklari ham tasdiqlaydi.

Amudaryoning quyi oqimida, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida oromiy alifbosi asosidagi xorazmiy va so'g'diy yozuvlari ham keng tarqalgan edi.

Chig'ir – suv chiqaradigan moslama.

Ayol kishi bosh tuzilishining haykali.
I-II asr

**Kushon
shahzodasining
tasviri**

**Budda
boshining
tasviri.**
*Dalvarzintepa.
II–III asr boshlari*

Yozuvning turli ko‘rinishlariga oid topilmalar Kushon podshohligining jahondagi ko‘plab davlatlar bilan keng ko‘lamdagi aloqalaridan guvohlik beradi.

Kushon davlati tashkil topa-
Diniy e‘tiqod yotganda Baqtriya, So‘g‘di-
yonaning asosiy aholisi zar-
dushtiylik dinida edi. Kanishka hukmronligi
davrida Hindistonning bir qismi qo‘shib olinib,
yaqindan aloqalar o‘rnatilgach, Kushon dav-
lati hududiga kirib kelgan buddaviylik dini zar-
dushtiylik bilan birga milodiy VIII asrgacha
O‘rta Osiyoda saqlanib qoldi.

Aynan Surxon vohasi orgali buddaviylik O‘rta
Osiyo bo‘ylab tarqala boshladi.

O‘zingizni sinang!

Chig‘ir – ... Kushon yozuvi – ...
Buddaviylik – ... Oromiy yozuvi – ...

Me‘morchilik va san‘at

Kushonlar davrida binokor-
lik va me‘morchilik yuksak
darajada taraqqiy etgan.
Dalvarzintepa va Eski Termiz singari shahar-
lar xom g‘ishtdan qurilgan mustahkam isteh-
kom devorlari bilan o‘ralgan edi. Shaharlar-
ning o‘zi hunarmandlar mahallalariga va turar
joy mavzellariga ajratilgan.

Xolchayondagi kushon hukmdorlari saroyi,
Eski Termiz (*Qoratepa, Fayoztepa*) va Dalvar-
zintepadagi buddaviylik ibodatxonalarida o‘sha
davr devoriy tasvirlari va haykaltaroshlikning
yuksak san‘at namunalari o‘rganilgan.

Shahzodalar, saroy a‘yonlari, jangchilar
tasviri, Budda haykali va Ayritomda topilgan

do'mbirachi hamda ud cholg'u asbobini chalayotgan musiqachilar tasvirlari shular jumlasidandir.

Kandakorlik yuqori rivojlangan. Dalvarzintepadan fil suyagidan yasalgan shaxmat donalari topilgan. Kushon san'atida mahalliy an'analar, Qadimgi Sharq va Qadimgi Yunoniston ellinistik san'ati uslublari muvofiqlashgan.

Tayanch konspekt

Kushon davlati
(mil. I asr. – mil. III asr)

- mil. avv. 140–130- yillar – yuechjilar bosqini
- yuechjilar → kushonlar
- Baqtriyaga joylashuvi
- Dalvarzintepa, Ayritom, Xolchayon
- Kudzula Kadfiz
- Vima Kadfiz
- Kanishka
- yozuvlar
- zardushtiylik, buddaviylik

Savol va topshiriqlar

1. Yuechjilar Baqtriyaga qachon bostirib keldilar?
2. Kanishka davrida Kushon podsholigida qanday o'zgarishlar bo'lgan?
3. Qaysi podsho davrida hukmdor nomi yozilgan tangalar zarb qilina boshlandi?
4. Kushon davri yozuvi, san'ati va diniy e'tiqodi haqida gapirib bering.

**Do'mbirachi.
Ayritom
yodgorligidan
namuna**

**Tuyadagi
chavandoz
haykalchasi**

36-§. Buyuk Ipak yo'li

Eslab qoling!

Buyuk Ipak yo'li mil. avv. II asrda vujudga kelgan. U «Buyuk meridianal yo'l» deb atalgan. Bu yo'lga «Ipak yo'li» degan nom 1877-yilda nemis geografi **F. Rixtgo-fen** tomonidan berilgan.

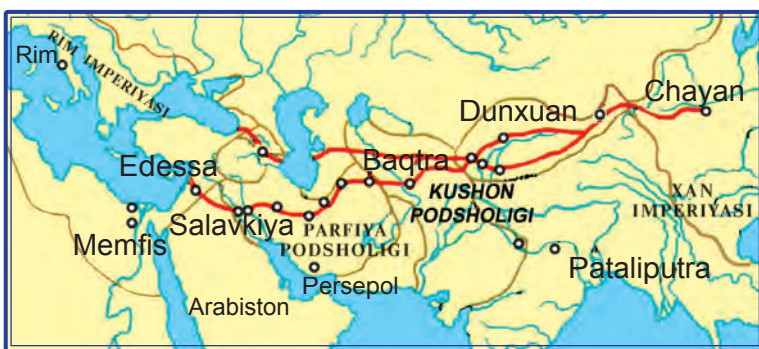
Fil suyagidan ishlangan shaxmat donalari

Sopol idishlar

Vujudga kelishi va tarmoqlari

Milodiy XVI asrga qadar Sharq bilan G'arb xalqlari o'rtasidagi tarixiy-madaniy va savdo munosabatlari taraqqiyotida qadimgi dunyoda mashhur bo'lgan Buyuk Ipak yo'li muhim o'rin tutgan edi. Bu yo'l **miloddan avvalgi II asrda** vujudga kelgan va «*Buyuk meridianal yo'l*» deb atalgan. Bu yo'lga «Ipak yo'li» degan nom 1877-yilda nemis geografi F. Rixtgo-fen tomonidan berilgan.

Buyuk Ipak yo'li

Buyuk Ipak yo'li tashkil topmasdan avval O'rta Osiyo va Qadimgi Sharq hududida savdo va madaniy ayirboshlash uchun turli-tuman yo'llar mavjud bo'lgan.

Buyuk Ipak yo'li 12 ming kilometrgacha uzunlikda bo'lgan. U Sariq dengiz sohilidan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rtayer dengizi sohillarigacha borgan. Bu yo'lda Sian, Dunxuan, Yorkent, Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv va boshqa bir qancha shaharlar joylashgan.

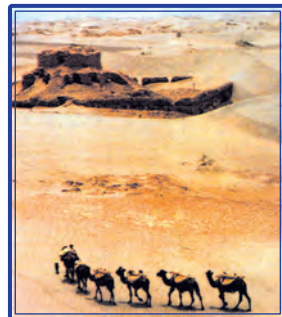
So'g'diyonadan Xitoyga jun gazlama, gilam, zeb-ziynat buyumlari va qimmatbaho toshlar olib borilgan; Baqtriyadan tuyalar, Farg'onadan zotli otlar, Badaxshondan la'l; O'rta Osiyo viloyatlaridan Xitoyga uzum, yong'oq, anor va boshqa dehqonchilik mahsulotlari yetkazilgan. Hindistondan O'rta Osiyo viloyatlariga ip-gazlama va paxta chigiti o'tilgan karvonlar kelgan; Xitoydan guruch va ipak matolar keltirilgan.

Buyuk Ipak yo'li Chjan Syan tavsifida

Xitoy imperatori U-Di elchi Chjan Syanni ko'chmanchi xunn qabilalariga qarshi kurashda ittifoqchi va hamkorlar topish uchun jo'natadi. Xunnlar Xitoyning shimoliy tumanlarini talon-taroj qiladilar. Elchi xunnlar qo'liga asir tushadi va o'n yilcha hibsdan bo'ladi. U asirlikdan qochib Farg'ona vodiysiga keladi. Bu yerda o'zi uchun vodiydagi shaharlarni kashf qiladi. Bu shaharlar Farg'ona davlatiga qarashli ekanligini bilib oladi.

Chjan Syan Oloy vodiysidan o'tib vataniga qaytadi. Elchi Xitoy imperatoriga ko'rgan-bilganlarini so'zlab beradi. U Xitoyga Farg'ona otlaridan birini va beda urug'idan olib kelgan edi. Bu otni xitoyliklar «*samoviy*» deb ataganlar. Imperator U-Di o'z saroyi yaqinida beda ektiradi. Keyinchalik u Xitoyning butun shimoli bo'ylab ekiladigan bo'ldi.

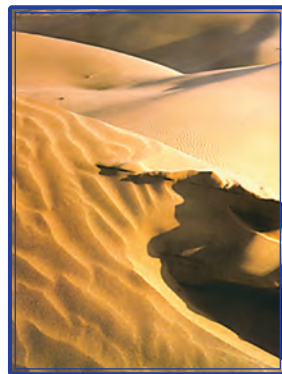
Chjan Syan yurgan yo'l bo'ylab Xitoy mamlakatini Markaziy va G'arbiy Osiyo bilan bog'lovchi jahon ahamiyatiga ega «Buyuk Ipak yo'li» deb ataluvchi karvon yo'li o'tadigan bo'ldi.

Buyuk Ipak yo'li bo'ylab

Eslab qoling!

Chjan Syanning yurgan yo'li Buyuk Ipak yo'liga asos bo'ldi.

Cho'ldagi qum tepaliklar

Eslab qoling!

Buyuk Ipak yo'li Sharq va G'arb mamlakatlari xalqlarini o'zaro madaniy aloqalaridan bahramand bo'lish imkonini berdi.

Ipak qurti pillasi

Buyuk Ipak yo'li

Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati

Buyuk Ipak yo'lining tarixi Sharq va G'arb xalqlarining keng miqyosdagi madaniy aloqalari va savdo ayirboshlashi tarixidir. Bu o'zaro hamkorlik va madaniyatlar boyitilishi tarixi bo'lib, tinchlik va taraqqiyot asosini tashkil etgan.

O'rta Osiyo bu yo'lining asosiy yo'nalishlari kesib o'tadigan markazida joylashgan. Bu yerga turli mamlakatlardan savdogarlar, hunarmandlar, olimlar va musiqachilar tashrif buyuradilar.

Tayanch konspekt

Buyuk Ipak yo'li (mil. avv. II asr - XVI asr)	→ 1877 – F. Rixtgofer
	→ 12 ming km.
	→ Xitoy, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya, Old Osiyo
	→ o'zaro aloqalar: madaniy va savdo

Savol va topshiriqlar

1. Jahonning ko'plab mamlakatlarini bog'lab turuvchi karvon yo'llari tarmog'ini birinchi bo'lib kim «Ipak yo'li» deb atadi?
2. Buyuk Ipak yo'lining uzunligi qancha?
3. O'zbekistonning qaysi shaharlari Buyuk Ipak yo'lida joylashgan edi?
4. Buyuk Ipak yo'li bo'ylab sayohat qiling. O'lis yurtlar va shaharlar haqida qisqacha hikoya tuzing.
5. Savdogarlar Buyuk Ipak yo'li bo'ylab qaysi mamlakatlardan nimalarni keltirishgan?

V - BO'LIM QADIMGI RIM

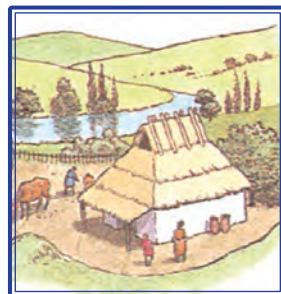
37-§. Qadimgi Italiya

Tabiiy sharoiti va qadimgi aholisi

Apennin yarimorolida iqlim iliq bo'lib, yil bo'yi o'rtacha yomg'ir yog'ardi. Yarimorolni to'liq egallagan *Italiya* zaminida qurg'oqchilik ham, qattiq sovuq ham bo'lmasdi. Yegulik mahsulotlar mo'l-ko'lligi va tuproq unumdorligi tufayli ko'p asrlar davomida qadimgi Italiya aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan. Qadim zamonlardan boshlab *Apennin* yarimorolida turli xil qabilalar yashagan. *Lig'urlar* Italiyaning qadimgi qabilalaridan biri bo'lib, chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

«Italiya» so'zi (yunoncha «vitulus» so'zidan) *buqa*, *buzoqcha* ma'nosini bildiradi. **Mil. avv. VIII-VI asrlarda** Italiya sohillarida koloniyalarga asos solgan yunonlar bu mamlakatda sigirlarni o'tlatish uchun ajoyib o'tloqlarni topganlar.

Apennin yarimorolidagi eng katta daryo *Po* daryosidir. Yarimorolning qabilalari *italiklar* deb nomlangan. Italiyaning shimoli-g'arbiy qismida *etrusklar* yashagan. Ularning asosiy mashg'uloti dehqonchilik bo'lgan. **Mil. avv. VIII asrda** etrusklar Italiyada 12 ta shahar-davlatning ittifoqini tuzishadi. Etrusklar Sharq mamlakatlari bilan erkin savdo-sotiq qilish uchun yunon koloniyalariga qarshi kurash boshladilar. Afri-

Rimliklarning qadimiy manzilgohi

Qadimgi Italiya

Qadimgi Rim aholisi.
Pompeya shahridagi devorga ishlangan tasvir

Eslab qoling!

Mil. avv.
753-yil Rimga asos solingan sana deb qabul qilingan.

Rem va Romulni topib olgan Ona bo'ri tasviri

kaning shimoliy sohilida joylashgan Finikiya koloniyasi *Karfagen* shahar-davlati ham ularga qo'shildi. Avvaliga karfagenliklar va etrusklar g'alaba qozonishdi, ammo ko'p o'tmay yunon qo'shini ularni quruqlik va dengizda tormor qildi.

O'zingizni sinang!

***Italiklar – ... Etrusklar – ...
«Italiya»ning ma'nosi – ...***

Rimga asos solinishi

Rim shahri *Tibr daryosi* bo'yidagi dehqonchilik manzilgohlaridan boshlangan. Tibr bo'ylab joylashgan kichik manzilgohlar birlashib, katta shaharga aylandi. Rim yettita tepalikda joylashgan. Tibr toshgan kezlarda tepaliklar o'rtasidagi yerlar odam o'tolmaydigan botqoqlikka aylanib qolar edi. Shahar joylashishi harbiy nuqtai nazardan juda ham qulay bo'lgan. Daryo va botqoqlik lotinlarni qo'shni qabilalar hujumlaridan himoya qilar edi.

Rivoyatga qaraganda, **mil. avv. 753-yilda** Rim shahriga aka-uka *Romul* va *Rem* tomondan asos solingan. *Dunyoga kelganlaridan so'ng chaqaloqlarni savatga solib, Tibr daryosi bo'yiga tashlab ketadilar. Daryo bo'yida ularni Ona bo'ri topib olib, emizadi va boqadi. Keyin aka-ukalarni bir cho'pon topib olib tarbiyalaydi.*

Voyaga yetganlarida esa ular Tibr bo'yida shahar barpo etishga ahd qilishadi. Aka-ukalar janjallashib qolib, Romul o'z inisini o'ldirib qo'yadi, shaharga esa o'z nomini beradi. Bugungi kunda, afsonada aytilganidek, egizaklarni emizgan Ona bo'ri Rimning timsoli

hisoblanadi. Rim katta shaharga aylanadi. *Kapitoliy* tepaligida dushmanlardan himo-
yalanish uchun qal'a bunyod etiladi.

Qadimgi Rimda boshqaruv

Ilgari rimliklar o'z hukm-
dorlarini saylashardi.
Hukmdorlar ham harbiy
boshliq, ham sudya, ham kohin bo'lishgan.
Laqabi *Mag'rur Tarkviniy* degan kishi mam-
lakatga saylab qo'yilgan hukmdorni o'ldirib,
hokimiyatni egallab oldi.

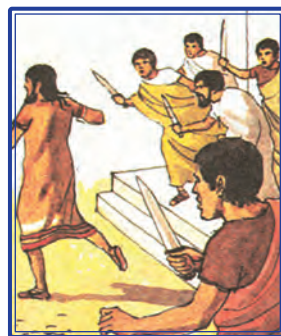
Bundan darg'azab bo'lgan aholi qo'zg'olon
ko'tarib, Tarkviniyni shahardan haydab yu-
bordi. Shahar ahli butun hokimiyat bir ki-
shi qo'lida jamlanishiga yo'l qo'ymaydigan
boshqaruv shakliga o'tishga qaror qiladi.
Podsho hokimiyatining ag'darilishi Rim res-
publikasi asosini yaratdi.

Tayanch konspekt

- Apennin yarimoroli
- Italiya – «buzoqchalar o'lkasi»
- ligurlar, italiklar
- mil. avv. VIII asr – 12 shahar-davlat ittifoqi
- mil. avv. 753-yil – Tibr daryosi bo'yida Rim shahriga asos solinishi

Savol va topshiriqlar

1. Xaritadan Italiya hududini ko'rsating va uning geografik xususiyatlarini so'zlab bering.
2. Italiyaning aholisi qanday atalgan?
3. «Italiya» so'zi qay tariqa vujudga kelgan?
4. Nima uchun Ona bo'ri Rimning timsoli hisoblanadi?

Tarkviniyning shahardan quvg'in qilinishi

Eslab qoling!

Mag'rur Tark-
viniy quvg'in
qilinganidan
keyin, **mil.**
avv. 509-yilda
Rim respub-
lika deb e'lon
qilindi.

Rim ibodatxonasi. Tiklangan

38-§. Rim respublikasi

Respublikani boshqarish

Rimning markaziy qismi

Rim hukmdorlari muhim masalalarni muhokama qilish uchun *Xalq majlisini* chaqirganlar. Xalq majlisi urush e’lon qilar, sulh tuzar, qonunlarni tasdiqlar va bekor qilar, barcha muhim mansabdor shaxslarni tayinlar edi. Bu majlisning qarorini *Senat* tasdiqlagan, lotinchadan tarjima qilinganda «senat» so’zi «*oqsoqollar kengashi*» degan ma’noni anglatadi. Rimning tub aholisi *patritsiylar*, Rimga ko’chib kelgan odamlar va ularning avlodlari *plebeylar* deb atalgan. Rim boshqaruvida faqat patritsiylar ishtirok eta olar edi. **Mil. avv. VI asr oxiridan** Rim davlati *respublika* deb yuritila boshlangan.

Lotinchadan tarjima qilinganda «respublika» so’zi «*xalq ishi, umumiy ish*» degan ma’nolarni anglatadi («res» – ish, «publika» – xalq). Xalq majlisi patritsiylardan ikki kishini bir yil muddatga hokim qilib saylagan. Ular *konsullar* deb atalgan.

Badavlat odam turli yo’llar bilan saylovchilarni o’z tarafiga og’dirib, bepul tushlik uyushtirishgan, sovg’a-salom tarqatishgan va shunga o’xshash ishlarni amalga oshirishgan.

Saylov kuni konsullikka o’z nomzodini qo’ygan badavlat kishilar «*kandida*» deb ataluvchi oq-harir libos kiyib olishgan. Hozirgi «*kandidat*», ya’ni qandaydir lavozimni egallashga harakat qiluvchi nomzod shaxs ma’nosini beruvchi so’z ham «*kandida*»dan kelib chiqqan. Oq rang nomzodning vijdoni ham uning libosidek beg’ubor va pokiza bo’lishi kerakligini bildirgan.

Eslab qoling!

Mil. avv. VI asrning oxiridan boshlab Rim davlati **respublika** deb atala boshlangan.

O'zingizni sinang!

Senat – ... Patritsiylar – ...
Plebeylar – ... Respublika – ...

Konsullar

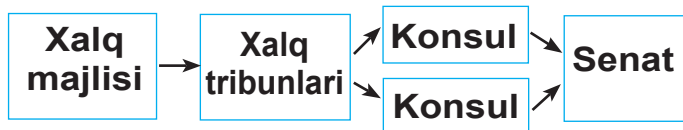
Eslab qoling!

Senat 300 kishidan iborat bo'lgan. Birorta ham qonun Senatda muhokama etilmasdan turib, **Xalq majlisi** tomonidan qabul qilinmadi.

Senat mamlakatda katta hokimiyatga ega bo'lgan. Birorta ham qonun Senatda muhokama etilmasdan turib, Xalq majlisi tomonidan qabul qilinmasdi. Asosiy mansabdor shaxslar – konsullar esa bevosita davlatni boshqarar edilar. Qadimda eng tajribali va hurmatli kishilar Senatda o'rin egallagan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan konsullar hech bir saylovsiz Senatda o'rin egallab oladigan va uning umrbod a'zosiga – *senatorga* aylanadigan mavqega erishdilar.

Urush boshlangan taqdirda yoki xalq qo'zg'oloni ro'y berganda *diktator* va uning o'rinbosari – qo'shinlar boshlig'i etib tayinlanardi. Diktator cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan. Ammo u hokimiyatda olti oydan ko'p tura olmas edi.

Rim respublikasi boshqaruvi

Har bir konsulni 12 kishidan iborat faxriy qorovul – *liktorlar* qo'riqlab yurardi. Konsul jinoyatchilarni jazolash imkoniyatiga egaligi alomati sifatida liktorlar yelkalariga o'rtasiga boltacha sanchilgan qayishqoq arqonchalaridan bog'lama taqib yurishardi.

Plebeylar qo'zg'oloni

**Qonunbu-
zarlarga
nisbatan
tan jazosi
qo'llanilar edi**

Eslab qoling!
**Mil. avvalgi III
asr** boshlariga
kelib Rimning
barcha
fuqarolari,
mavqeidan
qat'iy nazar
qonun oldida
teng deb
hisoblanadigan
qonunlar qabul
qilindi.

Konsullar ikki nafar bo'lib, ular muhim masalalarni hal etayotganda bir-birlari bilan maslahatlashib olishi kerak bo'lgan. Konsullar yil davomida Rim respublikasini boshqarib, rimliklarni sud qilar edilar. Harbiy davrlarda esa ular qo'shinlarga qo'mondonlik qilishgan. Har yili ular Xalq majlisiga hisobot berar edilar. Rim respublikasida *xalq tribuni* lavozimi ham ta'sis etilgan. Xalq tribunlari qashshoq rimliklar manfaatlarini ifoda etgan. Ular majlislarda barcha fuqarolarning teng va yashirin ovozi bilan saylanar edi. Xalq tribuni «veto» (taqiqlayman) so'zini aytishi mumkin bo'lgan, bunday holda qonun qabul qilinmas edi.

O'zingizni sinang!

Diktator –...

Liktorlar – ...

Konsullar – ...

Xalq tribuni – ...

**«12 jadval
qonunlari»**

Qadimgi Rim qonunchiligi og'zaki qonunlarga asoslangan edi. Sudlarda ko'pincha adolatsiz qarorlar chiqaruvchi patriitsylar majlis tuzar edilar. Plebeylar talabiga ko'ra, o'nta patriitsiydan iborat hay'at tuzilib, ular qonunlarning yozma majmuasini tuzishlari kerak bo'lgan. Ammo hay'at bu ishni oxiriga yetkaza olmagan.

O'shanda asosan plebeylardan iborat bo'lgan Rim qo'shinlari isyon ko'taradi. Ular Rim atrofidagi Muqaddas tog'ga ketib qoladilar va o'z qonunlariga ega bo'lgan yangi shahar tashkil qilamiz, deb ogohlantiradilar. Shu tariqa 12 ta mis lavhaga o'yib yozilgan qonunlarni hamma ko'rishi uchun Rimning markaziy

maydoni – Forumga joylashtiradilar. Patriitsiy- lar 12 jadvaldan tashkil topgan yangi qonun- larni qabul qilishga majbur bo‘ladilar.

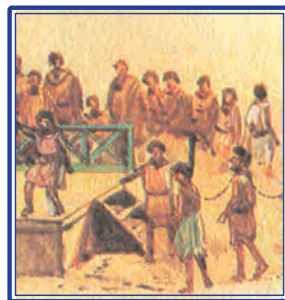
Mazkur qonunlar xususiy mulkni daxlsiz deb e‘lon qildi, ammo ular asosan plebeylar va patriitsiyalar tengsizligini qonunlashtirgan. Faqat **miloddan avvalgi III asr boshlariga** kelib Rimning barcha fuqarolari mavqeidan qat‘iy nazar qonun oldida teng, deb hisobla- nadigan qonunlar qabul qilindi.

Tayanch konspekt

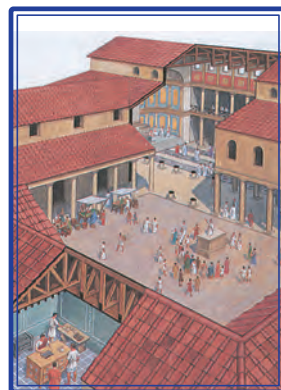
- respublika oliy hokimiyati – Xalq majlisi
- Senat – «oqsoqollar kengashi»
- patriitsiyalar
- plebeylar
- respublika – «xalq ishi»
- konsullar – respublikaning bosh man- sabdor shaxslari
- diktator – urush davrida Rim hukmdori
- xalq tribuni – Senatda Rim qashshoq aholisi vakillari
- veto – «taqiqlayman»
- «12 jadval qonunlari»

Savol va topshiriqlar

1. Rimda respublika boshqaruvi qay tarzda amalga oshirilgan?
2. «Respublika» so‘zi qanday ma‘noni ang- latadi?
3. Diktator kim? Qaysi hollarda u Rim hukm- doriga aylangan?
4. Rim qonunchiligi haqida so‘zlab bering. Uning o‘ziga xosligi nimada?
5. «12 jadval qonunlari» kimlarning manfaatla- rini himoya qilgan?

**Qonunlar
qullarga
taalluqli emas
edi. Ularni
bozorlarda
bemalol
sotardilar**

**Forum – Rim-
ning markaziy
maydoni.
*Tiklangan***

39-§. Rim respublikasining hayoti

**Akveduk (osma
suv quvurlari)**

**Rimliklar
kiyimi – toga**

**Merkuriy –
savdo-sotiq
xudosi**

Shaharlardagi hayot

Davlatning hududi kengayib borgani sayin shaharlar ham ko'paydi. Rim shaharlari oldindan puxta ishlangan reja asosida barpo etilgan. Shaharlarda ko'plab chiroyli jamoat va turar joy binolari, ibodatxonalar, hammomlar, savdo rastalari va dorixonalar bo'lgan.

Ko'pchilik odamlar 2–3 qavatli binolarda istiqomat qilgan. Badavlat odamlar esa o'zlariga koshona qurib olar edilar. Bunday uylarda markaziy isitish tizimi bo'lgan: pollar isitilar, quvurlar orqali uylarga suv oqib kelar edi. Uy *mozaikalar* – shisha yoki tosh parchalaridan ishlangan suratlar bilan bezatilgan. Shohona bo'lgan uy-joylar – *villalar* devorlarini *freskalar* – xom suvoqqa ishlangan rasmlar bezatib turgan. Har bir shahar markazidagi *Forumda* bozor maydoni, xalq yig'ilishlari uchun joy va markaziy ibodatxona bo'lgan. Suv shaharga bir necha qavatli ko'prikkaga o'xshab ketuvchi *akveduk* orqali oqib kelgan.

Rim bozorlarida katta tovar bo'lmish qullarga talab ko'p edi. Har bir shaharning qullar sotiladigan bozorlari bo'lgan.

Odamlar kiyib yuradigan liboslari ularning jamiyatdagi mavqeini bildirgan. Masalan, o'g'il bolalar 14 yoshga to'lgunga qadar pushti yo'llik *toga* kiyishgan. 14 yoshga kirganlarida ular voyaga yetgan shaxs hisoblanar va oppoq toga kiya boshlar edilar. Xuddi shunday harir togani senatorlar ham kiyishgan. Rimlik ayollar turli rangdagi ko'ylaklar kiyib, bosh va yelkalariga ro'mol tashlab yurganlar.

O'zingizni sinang!

Mozaika – ... Akveduk – ...
Freska – ... Toga – ...

Qadimgi rimliklarning xudolari

Kundalik hayotda rimliklar o'z xudolariga madad va homiylik istab murojaat etishardi. Xudolar uchun ulug'vor ibodatxonalar barpo etilgan. Rimliklar xudolarining ko'pchiligi yunonlar xudolarini esga soladi. Muhim ishni boshlashdan oldin rimliklar xudolarga qurbonliklar bag'ishlar edilar.

Turfa xudolar hayotning turli jihatlarini boshqarar edi. Masalan, jangda mag'lubiyatga uchragudek bo'lishsa, demak, qaysidir ish bilan urush xudosi *Marsning* jahlini chiqardik, degan xayolga borishgan.

Rimning bosh xudosi, osmon, momaqal-diroq va yashin podshosi *Yupiter* Rim davlatining homiysi bo'lgan. Rimda xudolarga sig'inish keng tarqalgan. *Neptun* dengiz xudosi, uyqu xudosi *Morfey*, ov xudosi *Diana*, olov va temirchilik xudosi *Vulqon*, bahor va sevgi xudosi *Venera*, may xudosi *Baxus*, sudlov ilohasi *Yustitsiya*, taqdir ilohasi esa *Fortuna* hisoblangan.

Ibodatxonada Rimning bosh xudosi *Yupiterning* ulkan haykali o'rnatilgan. Ibodatxona yonida *altar* – qurbonlik baxshida etiladigan ko'tarma joy bo'lgan. Odatda ho'kizlar, qo'ylar, cho'chqalar yoki echkilar qurbonlik qilingan.

O'zingizni sinang!

Qadimgi rimliklarning xudolari – ...
Altar – ... Ibodatxona – ...

Neptun – dengiz xudosi

Yupiter – chaqmoq va momaqaldiraq xudosi

Vulqon – olov va temirchilar xudosi

Diniy marosimlar

Diniy marosimlar qat'iy belgilangan qoidalar bo'yicha o'tkazilgan.

**Yustitsiya –
odil sudlov
ilohasi**

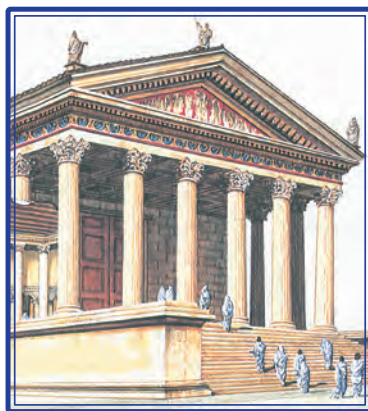
Marosimlar o'tkazilishi ustidan koinlar – *pontifiklar* – Rim ruhoniylari nazorat qilishgan. Ular bayramlar taqvimini, marosimlar tantanalari tartibini tuzishardi. 5 nafardan 15 nafargacha ruhoniylardan jamlangan pontifiklar hay'atiga *Buyuk pontifik* rahbarlik qilgan. Buyuk pontifik xudolar bilan maslahatlashib, xulosa beradi, deb hisoblashgan.

Rimliklar barcha muhim ishlarni fol ochishdan boshlashgan. Fol ochish koinlar – *avgurlar* yordamida amalga oshirilgan. Avgurlar qushlar parvozigina, momaqaldiroq, chaqmoq, muqaddas qushlarga sepilgan donlar, aksadoga va hokazolarga qarab fol ochar, alomatlar ko'ngildagidek bo'lmasa, ishlar ma'lum muddatga kechiktiriladi edi.

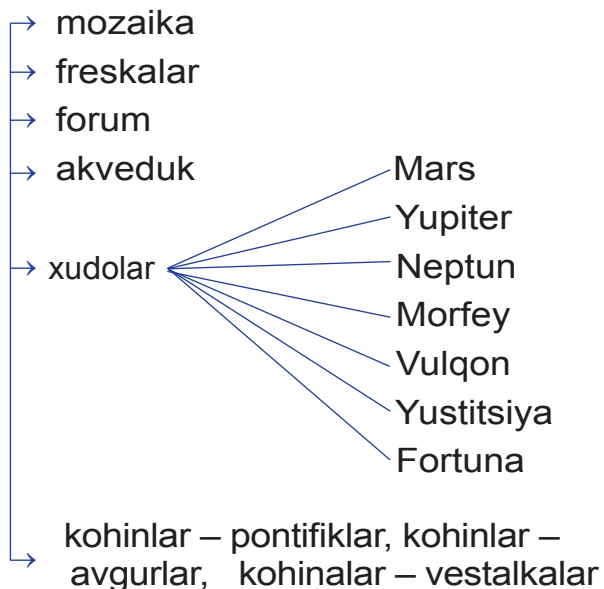
**Fortuna – taqdir
ilohasi**

Xonadon o'chog'i ilohasi *Vesta* ibodatxonasida muqaddas olov saqlangan. Muqaddas olovni saqlash ayol koinalar *vestalkalar* majburiyatlari sirasiga kirardi. Olov yonib turar ekan, hayot mavjuddir, deya hisoblashgan.

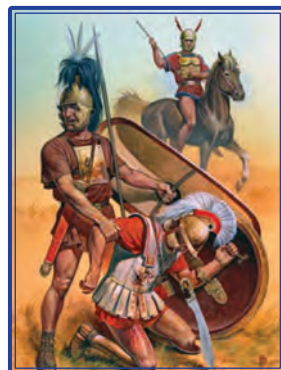

**Rim
ibodatxonasi**

Tayanch konspekt

**Rim askarlari
jangda**

**Yarador Rim
askari**

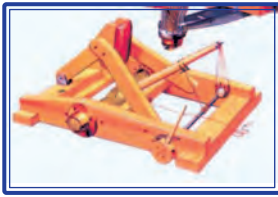
**Rimdagi
G'alaba –
triumf arkasi**

Savol va topshiriqlar

1. Rim shahri aholisi hayoti haqida so'zlab bering.
2. Rimliklar liboslari nimasi bilan ajralib turar edi?
3. Rim xudolarini sanab bering. Ular yunon xudolaridan nimasi bilan farqlanar edi?
4. Pontifik kohinlar va avgur kohinlar kim?
5. Vestalka kohinalarning asosiy majburiyati nimalardan iborat bo'lgan?

40-§. O'rtayer dengizida hukmronlik uchun kurash

Rim armiyasi Rimning kuchli go'shini tashqi dushmanlardan himoyalash va qo'shni mamlakatlarning yerlarini bosib olish uchun zarur edi. Dastlab qo'shinga yer-mulkka ega bo'lgan rimliklar olingan. Keyin-

**O‘q otish qu-
roli – katapulta**

**Rim
harbiylarining
himoya
ashyolari**

Gannibal

chalik qo‘shin doimiy harbiy kuchga aylangan. Armiyada 17 yoshga yetgan erkak fuqarolar xizmat qila olgan. 80 kishidan iborat jangchilar guruhi senturiyalar deb yuritilgan. Bir necha senturiyalar kogortani, 10 ta kogorta legionni tashkil etgan. Jangchilarning ko‘pchiligi yaxshi ta‘lim olgan askarlar bo‘lib, ular maosh olishlaridan tashqari kiyim va yarog‘-aslahalar bilan ta‘minlangan. Xizmat muddati 25 yil bo‘lgan. Shuncha muddatdagi xizmati evaziga legioner uy-joy, durustgina oylik maosh olish va Rim tarkibidagi turli o‘lkalarda xizmat qilish imkoniyatlariga ham ega bo‘lar edi.

Rimliklar o‘ziga xos jang olib borish taktikasini ishlab chiqishgan: avvaliga shahar qurshab olinar, so‘ngra esa katapulta degan qamal quroli bilan devorlarni teshishar va shaharga bostirib kirishar edi. Pishiq metal taxtachalardan tiklangan uzun ko‘tarma minoralar yordamida baland devorlardan oshib o‘tardilar.

Harbiy guruhlar davlat hududi bo‘ylab tezroq harakatlanishi uchun mamlakatda soz (tekis) yo‘llar tarmog‘i barpo etilgan, bu yo‘llar bilan mamlakatning har qanday o‘lkasiga borish mumkin bo‘lgan. Davlat chegaralarida tosh qal‘alar qurilgan.

Janglardagi zafardan so‘ng Senat qaroriga ko‘ra, Rim qo‘shinlari g‘alaba (triumf)ni nishonlaganlar. Tantanada qo‘shinlar boshida lavr gulchambari taqib olgan g‘olib sarkarda to‘rtta oq arg‘umoq qo‘shilgan aravada kirib kelgan. Uning ortidan o‘ljalar ham keltirilgan.

O'zingizni sinang!

Senturiyalar – ... Legion – ...
Kogorta – ... Triumf – ...

Puni urushlari Mil. avv. III asr o'rtalariga kelib, Rim butun Italiyani zabt etishga erishdi. Shu tariqa Rim davlatining hududi kengayib bordi.

Bu paytda *Shimoliy Afrikaning* sohillarini, *Sardiniya*, *Korsika* orollarini o'z ichiga olgan qudratli davlat – *Karfagen* quldorlari Sitsiliya orolining g'arbiy qismini egallab olgan edilar. Aynan Sitsiliya masalasi Rim va Karfagen o'rtasidagi urush boshlanishiga sabab bo'ladi.

Rimliklar Karfagen bilan uch marotaba urushdilar. Bu urushlar tarixga *Puni urushlari* nomi bilan kirgan edi, negaki, rimliklar Karfagenni Puna deb atashardi. Birinchi urushda rimliklar g'alaba qozondilar va Sitsiliyani bosib olib, karfagenliklarni o'zlariga o'lpon to'lashga majbur qildilar.

Karfagen quldorlari Ispaniyaning katta qismini bosib oldilar. Karfagen armiyasiga tajribali sarkarda *Gannibal* boshchilik qilardi.

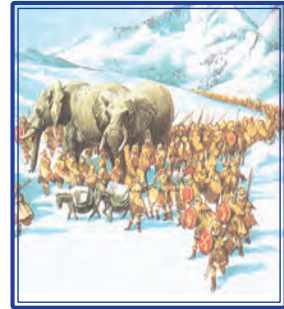
O'zingizni sinang!

Karfagen – ... Gannibal – ...
Puna – ...

Karfagenning vayron etilishi Gannibal qo'shinlarining Ispaniyadan Italiyaga qarshi yurishlari tufayli ikkinchi Puni urushi boshlandi. Karfagen armiyasi *Alp* tog'lari etaklariga yetib bordi. O'tib bo'lmasdek tuyulgan tog'lardan oshgan Gan-

Eslab qoling!

Karfagen armiyasiga tajribali sarkarda **Gannibal** boshchilik qilar edi. Rim armiyasini esa – sarkarda **Ssipion** boshqargan.

Gannibal jangchilari

Rim piyodalari jangda

Eslab qoling!

Mil. avv. 202-yili Zama shahri yaqinida Gannibal armiyasi rimliklar tomonidan yakson qilingan.

Karfagenning vayron qilinishi

Rim armiyasining «Toshbaqa» deb nomlangan himoya qalqoni

nibal Shimoliy Italiya hududiga bostirib kirdi va **mil. avv. 216-yilda** *Kann* yaqinidagi jangda rimliklar armiyasini tor-mor etdi. Bu jangda 70 ming rimlik legioner halok bo'lgan.

Mag'lubiyatdan keyin rimliklar hal qiluvchi janglarga botina olmaganlar. Italiya aholisi Gannibalni qo'llab-quvvatlamadi, chunki Karfagen yollanma qo'shinlari mamlakatni talon-taroj qilib tashlagan edi. Rimlik sarkarda *Ssionning* kutilmaganda o'z qo'shinlari bilan Afrika qirg'og'iga kelib tushganidan xabar topgan Gannibal Karfagenni himoya qilishga otlanadi, ammo **mil. avv. 202-yilda** uning lashkari *Zama* shahri yaqinida (Shimoliy Afrika) rimliklar tomonidan tor-mor etildi.

Karfagen Rimga taslim bo'lib, katta miqdordagi boylik bilan tovon to'lashi kerak edi. Biroq vaqt o'tib, Karfagen o'z qudratini tiklashga harakat qiladi.

Uchinchi Puni urushida rimliklar Karfagenni qamal qildilar. Shahar aholisi ikki yil Karfageni mudofaa qildi, shaharda ochlik boshlandi. Rimlik legionerlar shaharga hujum qilib, o't qo'yishar edi.

Shunday qilib, **mil. avv. 146-yilda** Karfagen butunlay vayronaga aylantirildi. Rim qo'shinlari esa g'alaba sururi, talangan o'lja va minglab qullar bilan Italiyaga qaytib keldilar.

Rim tomonidan bosib olingan hududlar Puni urushlaridan keyin Italiya sarhadidan ancha uzoqda bo'lgan katta-katta hududlar ham Rim hokimiyati tasarrufiga o'tdi. Bosib olingan yerlarni rimliklar *provinsiya* deyishgan. *Sitsiliya, Korsika, Sardiniya, Ispaniya*

va boshqa hududlar ana shular sirasiga kirar edi. Provinsiyalarni boshqarish uchun noiblar – *prokonsullar* tayinlangan.

Ular cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lishgan. Prokonsullar odatda bir yilga saylanardi. Provinsiyalar Rimga qarshi kurashga birlashmasliklari uchun rimliklar «*Bo'lib tashlab, hukmronlik qil!*» tamoyilida ish ko'rishgan.

Tayanch konspekt

- senturiy → kogorta → legion
- Triumf
- Puni urushlari
 - ← Karfagen → Gannibal
 - ← Rim → Ssipion
- mil. avv. 216-yil – Rim armiyasining tor-mor qilinishi – Kann jangi
- mil. avv. 146-yil – Karfagenning vayron etilishi
- provinsiyalar
- prokonsullar
- «Bo'lib tashlab, hukmronlik qil!»

Savol va topshiriqlar

1. Triumf nima? Qaysi hollarda triumf nishonlangan?
2. Rim qo'shinlari kimlardan tashkil topgan edi?
3. Puni urushlarining asosiy sababini ayting.
4. Xaritadan Gannibal yurishi yo'nalishini ko'rsating.

Eslab qoling!

Bosib olgan yerlarini rimliklar **provinsiya** deyishgan. Provinsiyalarni boshqarishga noiblar – **prokonsullar** tayinlanar edi.

Rim suvoriylari

41-§. Qullar va gladiatorlar

Rimda quldorlik

Zafarli yurishlar natijasida Rimda qullar soni nihoyatda ko'payib ketdi.

Erkin rimliklar tasavvuricha, qul butunlay quldorning ixtiyorida bo'lgan bir buyumdek edi. Qullarning qadri bo'lmagan, chunki ular judayam arzon turardi.

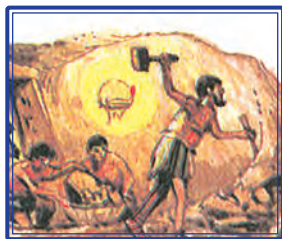
Rim davlatidagi qullarda mehnatdan manfaatdorlik hissi mutlaqo bo'lmagan. Ularga haq to'lanmas edi. Shuning uchun qullar mumkin qadar kamroq va yomonroq ishlardilar. Bora-bora qullar mehnatining unumdorligi kamayib ketdi.

Qullar mehnati quldorlar uchun foydali emasligi ma'lum bo'ldi. Ko'plab quldorlar qullarni yer ijarachilariga aylantira boshlashadi. Qullar qo'zg'olonidan qo'rqqan, hosildorlikni oshirishga intilgan zamindorlar o'z yerlarini kichik-kichik mulklarga bo'lib tashladilar va erkin kambag'allarga ijaraga tarqatib bera boshladilar.

Ana shu yerlarda ijarachilar dehqonchilik bilan shug'ullandilar. Ular yerga qancha yaxshi ishlov bersalar, hosilning shuncha ko'p ulushi o'zlariga nasib etardi.

Mayda yer ijarachilari *kolonlar* deb atalgan. Yerdan foydalanganlik uchun ular yer egasiga o'zlari yetishtirgan mahsulotlar bilan to'lov berishardi.

Bora-bora mutlaq qaram qullarning soni kamaydi. Ayrim yer egalari qullarga kichik yerlarni mehnat qurollari, urug'lik bilan birga berishar va bu yerlarda hatto oila qurib yashash ham mumkin edi. Bunday qullar «*kulbali qullar*», ya'ni uy-joyli qullar deb nomlangan.

Tosh
yo'nayotgan
qullar

Rim quldori

O'zingizni sinang!

Kolonlar – ... «Kulbali qullar» – ...

Gladiatorlar janglari

Rimliklarning sevimli tomoshalaridan biri *gladiatorlar* jangi bo'lgan. Aksariyat gladiatorlar qullar yoki jinoyatchilar bo'lishgan. Ularga maxsus yopiq maktablarda ta'lim berishar, so'ngra tomoshabinlar ko'nglini xushlash uchun bir-birlari bilan olishishga majbur qilishar edi.

Har bir gladiatorning hayot-mamoti tomoshabinlar xohish-istagiga bog'liq edi. Jang so'ngida tomoshabinlar yengilgan gladiatorning tirik qolish-qolmasligini hal qilishardi. Agar tomoshabinlarning ko'pchiligi o'ng qo'lining bosh barmog'ini yuqoriga ko'tarsa – yengilgan gladiator tirik qolar, aksincha, pastga qaratishsa – u tomoshabinlar ko'z o'ngida o'ldirilardi. Janglar ulkan tosh stadionlar – *amfiteatrlarda* bo'lib o'tardi. 50 ming tomoshabin sig'adigan *Kolizey* eng katta amfiteatr hisoblangan.

Ba'zida gladiatorlar katta-katta guruhlariga bo'linib jang qilishgan, shunda sahna jang maydoniga o'xshab qolar edi: o'ldirilgan, yaralangan va jon berayotgan gladiatorlar hammayoqda ag'anab yotardi. Yanada qiziqarliroq bo'lishi uchun gladiatorlar janglari kuchi teng raqiblar o'rtasida o'tkazilgan. Biri faqat qilich va qalqon bilan, boshqasi esa to'r va changak (uch ayrili nayza) bilan qurollangan. To'r va changak bilan qurollangan gladiator o'zini hech narsa bilan himoya qila olmasa ham, u raqibini to'r bilan o'rab tashlashi va changak bilan

Eslab qoling!

«Kulbali qullar» – quldorlar tomonidan kichik yer, mehnat qurollari, urug' bilan ta'minlangan qullardir. Ularga oila va turar joy qurish uchun ham ruxsat berilgan.

Kolizeyning tashqaridan korinishi

o'ldirishi mumkin edi. Gladiatorlarning yovvoyi arslonlar, qoplonlar, darg'azab ho'kizlar bilan olishuvlari ham o'tkazilgan.

Gladiatorlar jangi

**Rim burguti.
Rim hukmdorlari ramzi hisoblangan**

O'zingizni sinang!

Gladiatorlar – ... Kolizey – ...
Amfiteatr – ... Changak – ...

Kolizey

Spartak qo'zg'oloni (mil. avv. 74-71-y.) Mil. avv. 74-yilda boshlangan *Spartak* boshchiligidagi qullar qo'zg'oloni qadimgi dunyoda eng ommaviy va uyushgan qo'zg'olonlardan biri bo'ldi.

Rim armiyasida xizmat qilishdan bosh tortganligi uchun Kapuya shahridagi gladiatorlik maktabiga sotib yuborilgan frakiyalik qul Spartak qullarni qo'zg'olon ko'tarishga undadi.

Ammo kimdir bu haqda rimliklarga xabar yetkazadi. Shunda Spartak va uning 200 ga yaqin tarafdorlari qorovullarga hujum qiladilar va qochib chiqib ketadilar. Ular *Vezuviy* tog'idagi qoyaga chiqib oladilar. Asta-sekin boshqa qullar ham ularga kelib qo'shila boshladi va qo'zg'olon ko'targanlar safi kengaya bordi. Ko'p o'tmay ularning soni 10 ming kishiga yetdi.

Qo'zg'olon ko'targan qullarni tor-mor etishga jo'natilgan uch ming kishilik qo'shin Vezuviy tog'lari yaqinida harbiy lager tikladi.

Qamal boshlandi. Spartak kutilmagan-da dadil rejani amalga oshirdi. Qullar uzum novdalaridan narvon to'qib, ko'rinmaydigan tarafdin cho'qqidan pastga tushib oldilar. Rimliklar guruhining orqasidan zarba bergan Spartak ularni tor-mor etdi. Ammo ko'p o'tmay qo'zg'olon ko'targanlar orasida ixtilof paydo bo'ldi. Qullarning bir qismi Rimni tark etib, o'z yurtlariga qaytishni afzal bildilar. Ko'pgina qullar esa mamlakatdan chiqib ketmaslikka, Rimni tor-mor etishga va quldorlardan qasos olishga ahd qilishdi.

Spartakka qarshi tajribali sarkarda Mark Krass boshchiligida ko'p ming sonli qo'shin jo'natildi. Mil. avv. 71-yilning bahorida ro'y bergan hal qiluvchi jangda Spartak lashkari tor-mor etildi, uning o'zi esa ana shu jangda halok bo'ldi. 6 mingdan ziyod asirlar Rim-Kapuya oralig'idagi yo'l bo'ylaridagi xochlarga mixlab tashlandi.

Tayanch konspekt

- qullar mehnatidan naf yo'qligi ma'lum bo'ldi
- kolonlar – mayda yer ijarachilari
- «kulbali qullar»
- gladiatorlar
- Kolizey amfiteatri
- mil. avv. 74-yil – Spartak qo'zg'oloni
- Vezuviy tog'idagi qarorgoh
- mil. avv. 71-yil – Spartak armiyasining tor-mor etilishi

Savol va topshiriqlar

1. Rimda qullar soni kimlarning hisobiga ko'paydi?

**Spartak
qo'zg'oloni**

Eslab qoling!

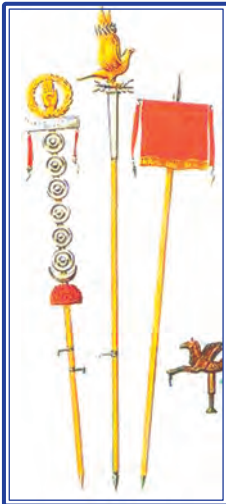
Spartak qo'zg'oloni mil. avv. 74–71-yillar davomida bo'lib, qo'zg'olon qullar mag'lubiyati bilan yakun topgan.

**Spartakning
halok bo'lishi**

Rim askarlari hordiqda

Rimliklarning bayroqlari

2. Qullar, kolonlar va «kulbali qullar»ning mavqeyi bir-biridan qanday farqlanar edi?
3. Rimliklar qullarga nisbatan qanday munosabatda bo'lishgan?
4. Spartak boshchiligida qo'zg'olon ko'targan qullar bilan jang bo'lgan joylar va isyonkorlar harakatlanishi yo'nalishlarini xaritada ko'rsating.

42-§. Rim respublikasining qulashi

Sabablari

Qullar qo'zg'olonlari quldorlarni qattiq qo'rquvga solib qo'ydi. Quldorlar qarshisida kuchli hokimiyat bo'lmish *harbiy diktatura* o'rnatilishi zarurligi to'g'risidagi masala ko'ndalang turar edi. Senatorlar va kam sonli mansabdor shaxslar ulkan davlatni risoladagidek boshqarishni ta'minlay olmas edilar.

Mil. avv. I asrda muntazam yollanma qo'shinlarga tayanuvchi harbiy boshliqlar real kuchga aylandilar. Yollanma askarlarni Rimning harbiy kuch-qudrati va davlatning kuchayishi emas, faqat o'lja qiziqtirardi. Yollanma askarlar uchun kimlar bilan jang qilish yoki kimlarni talashning farqi bo'lmagan.

Rimda esa davlat boshlig'i bo'lishni xohlovchi bir qancha sarkardalar bor edi.

Sezar hokimiyatining qaror topishi

Spartak qo'zg'oloni bostirilib, tor-mor etilganidan keyin *Krass* va *Pompey* hokimiyat uchun ancha vaqt kurash olib bordilar. Ammo Rim davlati olib borayotgan urushlardan birida *Krass* halok bo'ladi. Endi *Pompey* uchun birdan-bir xavfli raqib *Yuliy Sezar* bo'lib qoldi. *Galliya* urushlaridagi g'alabalar tufayli *Sezar*ning nufuzi va obro'yi ancha ortgandi.

Yuliy Sezar **mil. avv. 49-yilda** Galliyadagi zafarli urushdan keyin Rimga qaytayotganida *Rubikon* daryosidan kechib o'tar ekan, yakka hokimlik uchun oshkora kurashni boshlab yubordi. Sezar o'shanda o'zining mashhur: «Qur'a tashlandi!» iborasini aytgan.

Rim aholisining qo'llab-quvatlashi hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Pompeyning qo'shinlari Ispaniyada edi. Sezar g'alaba qozondi. U Rim *imperator* va *diktator* – cheklanmagan hokimiyatga ega hukmdoriga aylandi. Sezarning xohish-irodasi Rim uchun qonun kuchiga ega bo'ldi.

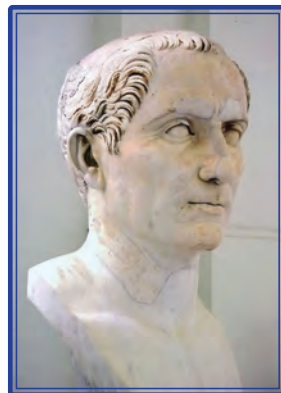
Bu hol uzoq davom etmadi. Sezarning cheklanmagan hokimiyatidan norozi bo'lgan senatorlar fitna uyushtirdilar. Ular Sezarni o'ldirishga va Senatning burungi mavqeini qaytarishga ahd qildilar. Fitnaga Sezarning yaqin do'stlaridan bo'lmish *Brut* boshchilik qildi. Senatdagi majlis paytida fitnachilar Sezarni qurshab oldilar va unga xanjarlar bilan zarba bera boshladilar. Sezar shu yerning o'zida halok bo'ladi.

Mil. avv. 44-yilda Yuliy Sezar hukmronligi tugadi. Ammo uning o'limi respublika qayta tiklanishiga olib kelmadi. Sarkardalar o'rtasida kurash avj oldi va bu fuqarolar urushiga aylanib ketdi.

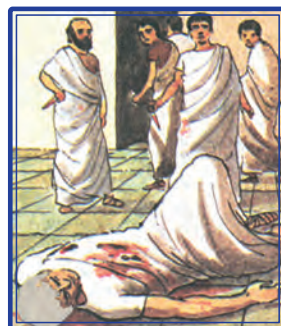
O'zingizni sinang!

***Krass, Pompey, Sezar – ...
Brut – ... Imperator – ...***

Hokimiyat uchun kurash oqibatlari Sezar o'ldirilganidan keyin Brut respublikani qayta tiklashga urinib ko'radi. Biroq hamma senatorlar ham avvalgi tartibotlarga qaytish-

Sezar – Rim imperatori

Sezarning o'ldirilishi

ni istamasdi. Ularning ko'pchiligi o'z boyligini Sezar hukmronligi davrida qo'lga kiritgan edi. Brut va uning tarafdorlari Yunonistonga qochib ketishga majbur bo'ladilar.

Ayni paytda Rimda Sezarning jiyani *Ok-tavian* paydo bo'ldi. U Brut va uning tarafdor-lariga qarshi kurash boshladi.

Shimoliy Yunonistonda Brut ham qo'shin to'plab, Rimga jiddiy xavf sola boshladi. Ammo Oktavian *Mark Antoniy* bilan ittifoq tuzadi va Brut boshliq respublika tarafdorlarini tor-mor etadi.

Shundan keyin Oktavian Rim davlatining G'arbiy qismini, Antoniy esa Sharqiy qismini boshqarishni o'z qo'lga oladi.

Misrga kelgan Antoniy Misr malikasi *Kleopatraga* uylanadi. Nikoh sovg'asi tariqasi-da Antoniy Kleopatraga Rimning sharqiy provinsiyalarini (viloyatlarini) beradi. Bu Okta-vianning noroziligiga sabab bo'ladi.

Mil. avv. 31-yilda Yunoniston qirg'oqlarida Antoniy va Oktavian flotlari o'rtasida jang bo'ldi. Jang qizigan bir pallada Kleopatra va Antoniy *Aleksandriya* shahriga qochadilar. Armiya va flot Oktavianga taslim bo'ladi. Ke-yingi yili Oktavian qo'shin bilan Misrga yetib keladi. Antoniy va Kleopatra o'z-o'zini o'ldiradi, Misr esa Rim davlati provinsiyasiga aylanadi. Shu tariqa Oktavian butun Rim imperiyasining yakka hukmdori bo'lib oladi.

Mil. avv. 29-yilda Oktavian Senatdan im-perator unvonini va *Avgust* laqabini oladi. U Rim imperiyasining asoschisiga aylanib, bir qator islohotlar o'tkazdi. Imperator keng ko'lamda qurilish ishlari olib bordi. Uning davri-da Rimda ko'plab saroylar va ibodatxonalar bunyod etildi.

**Yuliy Sezar
tangalar
mil. avv.
49–48-yy.**

**Kleopatra –
Misr malikasi**

Oktavian Avgust vafotidan soʻng uning vorislari *Kaligula* va *Neron* hukmronligi davrida imperiyada inqiroz boshlandi. Faqat **milodiy II asrning** boshlarida Rimning kuch-qudrati qayta tiklandi. Bu asr Rim imperiyasining «oltin asri» degan nom olgan.

Milodiy 98-yilda *Trayan* Rim imperatori taxtini egalladi. *Trayan* zamonida Dunay daryosi boʻylarida yashovchi *daklar* bilan urushlar olib borildi. Balandligi 40 metrga teng *Trayan ustuni* sirtidagi tasvirlar daklar bilan urush manzaralari haqida hikoya qiladi. Bu davrda Suriya va Mesopotamiya hududlari Rim imperiyasi tarkibiga kirdi.

Oʻzingizni sinang!

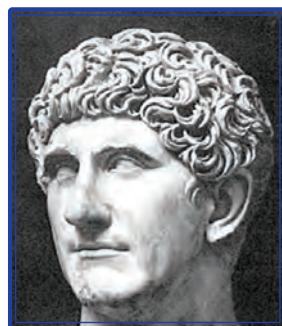
Oktavian Avgust – ... Sezar – ...
Kleopatra – ... Trayan – ...

Tayanch konspekt

- hokimiyat uchun kurash: Krass va Pompey
- mil. avv. 49-yil – Yuliy Sezar – Rim imperatori
- Sezarning oʻldirilishi → Brut
- mil. avv. 31-yil – Antoniy va Oktavian jangi
- Oktavian – imperator Avgust
- milodiy II asr – Rim imperiyasining «oltin asri»
- milodiy 98-yil – imperator Trayan → Trayan ustuni

Savol va topshiriqlar

1. Rimda respublika qulashining asosiy sababini ayting.

Mark Antoniy

Eslab qoling!

Mil. avv. 29-yilda Oktavian Senatdan imperator unvonini va Avgust laqabini oldi. U Rim imperiyasining asoschisi boʻldi.

Imperator Oktavian Avgust

Trayan ustuni

Rim piyodalari

2. Rimda Sezar hokimiyati qaror topishi qanday ro'y berdi?
3. Yuliy Sezar o'ldirilishini kim va nega uyushtirdi?
4. Yuliy Sezar o'ldirilganidan keyin Rimda qanday o'zgarishlar bo'ldi?
5. Yakkahokimlik uchun kurashda nega Oktavian g'olib chiqdi?

43-§. Rim imperiyasining qulashi va zavolga yuz tutishi

Imperiyaning qulashi

Imperator Trayan davridan so'ng rimliklar yirik bosqinchilik urushlarini olib borolmaganlar. Milodiy III asrda Rim imperiyasining kuch-qudrati zaiflasha boshladi. Imperatorni endilikda armiya saylar, armiyaning o'zida ham turli guruhlar o'rtasida kurash borardi.

Ayni paytda imperiya chegaralarining shimoli-g'arbiy tarafidan jangovar qabilalar paydo bo'ldilar. Rimliklar ularga «*varvarlar*» degan laqab berishgan, ya'ni rimliklarga nisbatan madaniy rivojlanish jihatidan ancha quyi pog'onasida turuvchi qabilalar sifatida ularni shunday kamsitishgan. Shu bois rimliklar chegarada katta armiya saqlab turishga majbur bo'lishgan.

O'zingizni sinang!

«*Varvarlar*» ...

G'arbiy va Sharqiy Rim imperiyalari

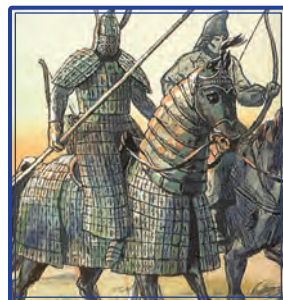
Imperator *Konstantin* zamonida, **milodiy 330-yili** *Bosfor* bo'g'ozidagi *Vizantiy* shahri Rim imperiyasining poytaxti

deb e'lon qilindi. Imperatorning buyrug'i bilan shahardagi barcha eski binolar buzib tashlandi va yangi shahar qurildi. Shahar imperator sharafiga *Konstantinopol* deb atala boshlandi.

Ulkan imperiyani Konstantinopoldan turib boshqarish mushkul edi. Imperator *Feodosiy* o'limidan so'ng **milodiy 395-yili** Rim imperiyasi uning ikki o'g'li o'rtasida *G'arbiy va Sharqiy* qismlarga ajrab ketdi. G'arbiy qismga Italiya, Yevropa va Shimoliy Afrikadagi viloyatlar, Sharqiy qismga esa Bolqon yarimoroli, Kichik Osiyo va Misr yerlari kirgan. Sharqiy Rim imperiyasida imperatorning yagona hokimiyati saqlanib qolgan, G'arbiy Rim imperiyasi esa alohida davlatlarga parchalana boshladi.

Milodiy 410-yilda *Alarix* **Gotlar Rimda** boshchiligidagi *gotlar* Rimni qurshab oldilar. Rimliklar ular bilan muzokara boshladilar, ammo tunda qullar darvozalarni ochib berdilar, bosqinchilar shaharga yopirilib kirdilar. Gotlar haykallarni yo'q qilib, bebaho kitoblarni yondirib, Rimni roppa-rosa uch kun taladilar. Talon-taroj qilingan Rim shahri huvillab qoldi.

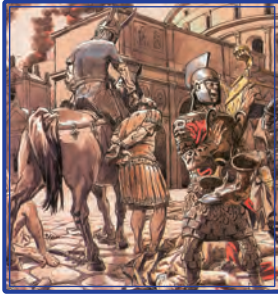
Germanlar savodsiz bo'lib, teatrlar, kutubxonalarni ko'rishmagan edi. Rim imperiyasi sarhadiga kirganlaridan keyin ular Rim imoratlari, arxitekturasi va haykallarining go'zalligi va ulug'vorligini munosib baholay olishmadi. Bularning barini shafqatsizlaracha yo'q qilib tashladilar. Germanlar qo'rg'onchalarini o'rab turgan devorlarni mustahkamlash uchun Rim ibodatxonalari va kutubxona binolaridan tosh taxtalarni ko'chi-

**Rim
ostonasidagi
varvarlar**

Eslab qoling!

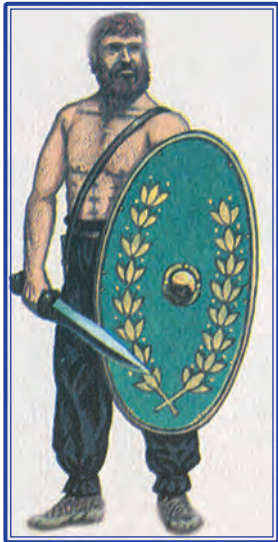
Imperator Feodosiy o'limidan so'ng **milodiy 395-yili** Rim imperiyasi uning ikki o'g'li o'rtasida G'arbiy va Sharqiy qismlarga ajralib yoki bo'linib ketdi.

Gotlar Rimni talamoqdalar

Eslab qoling!

Rim **410-yilda** **Alarix** boshchiligidagi gotlar tomonidan yakson qilindi.

Vandal askari

rib olib ketdilar. Kitoblar, haykallar va boshqa san'at asarlari ham nobud bo'ldi.

G'arbiy Rim imperiyasining qulashi

Gotlarning Rimni ishg'ol etishi imperiya aholisini larzaga soldi. Yuz yillar davomida rimliklar o'zlarining barcha raqiblari ustidan g'alaba qozonishgan, o'zlarini jahon hukmdori hisoblashgan. Rimni esa «*boqiy shahar*» deya ta'riflagan edilar.

Rim aholisining ko'pchiligi Rim zavolga yuz tutishi bilan butun jahon nes-nobud bo'lib ketishiga ishonar edi.

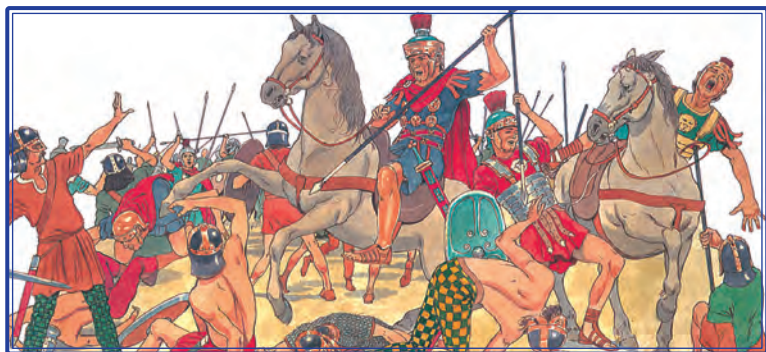
Alarix ham o'ldi, biroq Rimning undan dahshatliroq dushmani – *Attila* boshchiligidagi *xunn* qabilalari paydo bo'ldi. Attila Sharqiy Rim imperiyasiga hujum uyushtira boshladi.

Milodiy 452-yilda xunnlr Italiyaga bostirib kirdilar.

Milodiy 455-yilda Rimga germanlarning *vandal* qabilalari hujum qildi. Ular ikki hafta davomida shaharni taladilar. Vandallar o'zlari bilan olib ketolmaydigan hamma narsani nobud qildilar.

Milodiy 476-yilda german qabilalarining Rimdagi yollangan qo'shini sarkardasi *Odoakr* so'nggi imperator *Romulni* taxtdan ag'darib tashladi va imperator unvoni nishonini Konstantinopolga jo'natdi.

Sobiq G'arbiy Rim imperiyasi sarhadlarini german qabilalari egallab oldilar. Shu tariqa **milodiy 476-yil** G'arbiy Rim imperiyasining qulashi va qadimgi dunyo tarixining yakunlanish sanasi sifatida qayd qilindi. Mazkur sanadan boshlab o'rta asrlar tarixi boshlanadi.

Jang ko'rinislari

Tayanch konspekt

- 330-yil – Rim imperiyasining poytaxti – Vizantiy (Konstantinopol)
- 395-yil – Rim imperiyasi
- 410-yil – Rimning gotlar tomonidan vayronaga aylantirilishi – Alarix
- 452-yil – xunnlarning Italiyaga bostirib kirishi – Attila
- 455-yil – german vandal qabilalarining bostirib kirishi
- 476-yil – G'arbiy Rim imperiyasining qulashi

G'arbiy

Sharqiy

Savol va topshiriqlar

1. Rim armiyasi haqida so'zlab bering.
2. Rimliklar kimlarni «varvarlar» deyishgan? Rimliklar varvarlarning qaysi qabilalari bilan to'qnashishdi?
3. Rim imperiyasining G'arbiy va Sharqiy imperiyalarga bo'linishi sababi nimada?
4. Rimning bosib olinishi haqida so'zlab bering.
5. G'arbiy Rim imperiyasi qulashi sabablarini sanang.

Eslab qoling!

Milodiy 455-yilda

Rimga germanlarning vandal qabilalari hujum qildi, ular ikki hafta davomida shaharni taladilar.

Rimliklarning vandallar qo'shinlari bilan bo'lgan jang tasviri

Eslab qoling!

476-yilda

G'arbiy Rim imperiyasi quladi.

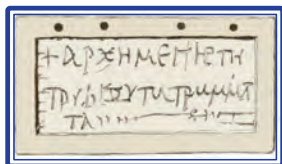
44-§. Qadimgi Rim madaniyati

**Badavlat
rimlikning
uy-qo'rg'oni**

**Rim termalari.
Zamonaviy rasm**

**Mum bilan
qoplangan
yozuv taxtasi**

Rimliklarning turmush tarzi

Qadimgi zamonlarda rimlik zodagonlar bo'lmish patriksiylar bir qavatli oddiy uylarda yashardilar, xo'jalikda qullar ham unchalik ko'p emasdi.

Vaqt o'tib rimliklar turmushida keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Badavlat kishilar yashaydigan tepaliklar bag'rida tomoshabog'lar va chorbog'lar ko'p, havosi esa pastlikdagi joylardagiga qaraganda ancha toza bo'lgan. Imperatorning yaqin kishilari muhtasham koshonalarga egalik qilardilar.

Oddiy rimliklar tepaliklar o'rtasidagi tekis joylarda yashagan. Bu yerlarda ko'chalar tor va iflos bo'lgan: axlatni to'g'ri ko'chaga tashlashgan.

Ustiga-ustak Rim aholisi soni ham muntazam ortib bordi. Chunki Italiyaning to'rt tomonidan xonavayron bo'lgan dehqonlar poytaxtga ko'chib kelardilar.

Rimlik imperatorlar poytaxt aholisi uchun «termalar» deb atalgan ko'rkam hammomlar qurdirgan edilar (yunoncha «termos», «is-siq» so'zidan kelib chiqqan). Arzimas to'lov evaziga har bir rimlik termalarga tushish imkoniyatiga ega bo'lib, bu yerda suzish uchun hovuzlar, sport zallari mavjud edi. Termalar qoshida ta'lim olish va fanlar bilan shug'ullanish uchun kutubxona ham bo'lgan.

Ta'lim

Madaniyatning asosiy belgisi bo'lgan ta'lim Rimda o'ziga xos edi. Bolalarning maktabda ta'lim olishi otionalarning tahsil uchun haq to'lash imkoniyatlariga bog'liq bo'lgan. Kambag'al rimliklarning

farzandlari xo'jalik ishlarida ota-onalariga yordam berganliklari sababli maktabda o'qimas edilar.

Badavlat xonadon farzandlari esa 6 yoshdan maktabga qatnagan. Yozuvni o'rganayotgan bolalar *stil* degan metall tayoqcha bilan harflarni mum qoplangan taxtachalarga o'yib yozardilar.

Eslab qoling!

Stil – mum bilan qoplangan taxtachaga yozish uchun mo'ljallangan temir tayoqcha.

O'qish, yozish va hisoblashni o'rganganidan keyin ko'pchilik ta'lim olishni yakunlar edi. Ayrimlar grammatikada (o'rta maktabda) tahsilni davom ettirgan. U yerda tarix, geografiya, geometriya, musiqa va astronomiya o'qitilardi.

Yunon tilini o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan, chunki fanning turli tarmoqlariga oid kitoblarning aksariyati yunon tilida yozilgan edi. Siyosiy arbob bo'lishni istagan har bir kishi *ritorikani* – chiroyli so'zlasni o'zlashtirgan.

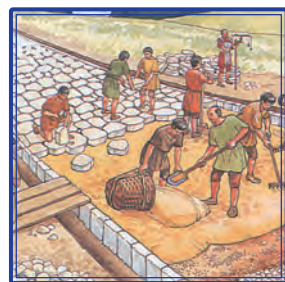
Me'morchilik va haykaltaroshlik

Rim imperiyasida qurilish ishlari ayniqsa taraqqiy etgan edi. Amfiteatrlar, sirkalar, teatrlar, ibodatxonalar, saroylar, triumfal arklar va ko'p qavatli uylar barpo etildi. Shaharni baland devorlar o'rab turardi.

Rim me'morchiligi yunon me'morchiligidan imoratlari rang-barangligi va muhtasham-

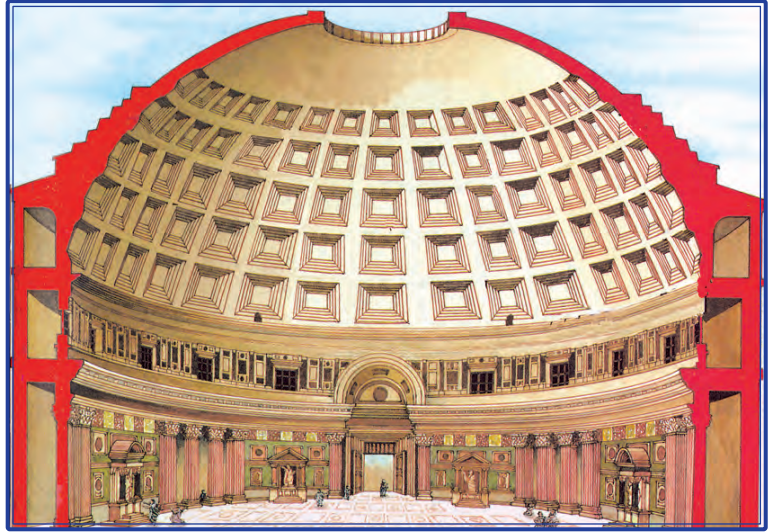
Lotincha sonlar

Rimdagi yo'l qurilishi

**Akveduk
qurilishi**

**Panteon – barcha xudolar ibodatxonasi
(kesimda)**

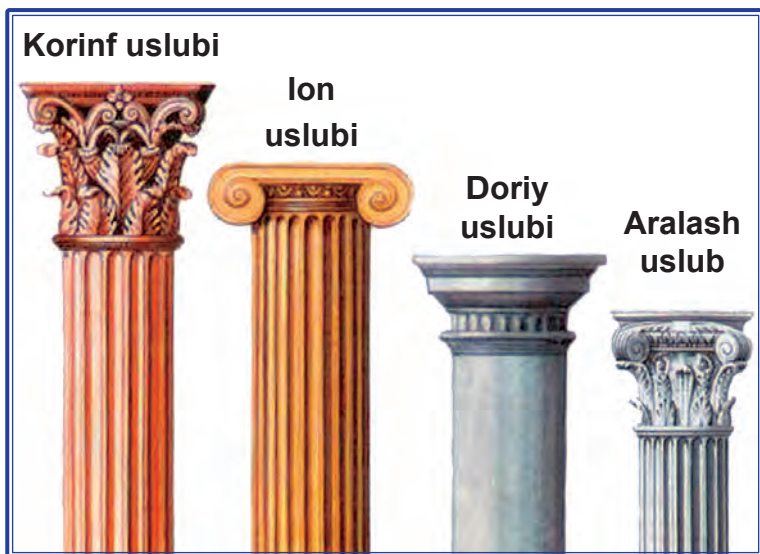
Eslab qoling!

Barcha xudolar ibodatxonasi – Panteonga Rim imperiyasida yashayotgan har bir kishi kelib o‘zi e’tiqod qilgan xudoga sig‘inish imkoniga ega bo‘lgan.

ligi bilan farqlangan. Milodiy I asrda Rim eng yirik va aholisi ko‘p shaharga aylangan. O‘sha kezlarda hatto shunday bir maqol to‘qilgan: «Barcha yo‘llar Rimga boradi». O‘rmonlar, tog‘lar va botqoqlar orqali yo‘llar o‘tkazilgan. Yo‘llar bilan bir qatorda, Rimda suv o‘tkazish tizimi – suv quvurlari qoldiqlari ham hozirga qadar saqlanib qolgan.

Quvurlar nishablik asosida qurilgan bo‘lib, tog‘dagi buloqlardan suvning o‘zi oqib kelar edi. Suv quvurlarini jarlar, daralar va vodiylardan o‘tkazish uchun *akveduklar* – anhorlarning yuqori qismidan o‘tkazilgan ko‘priklar qurilgan.

Ulkan ko‘priklarni butunlay toshdan qurish qimmatga tushar va uzoq davom etar edi. Rimliklar yangi qurilish materiali bo‘lmish *betonni* ixtiro qilishgan.

Me'morchilik uslublari. Ustunlar

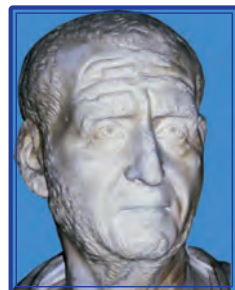
Qotganidan keyin u toshdan ham mustahkam bo'lib qolgan. Beton ishlatilishi rimliklarga tez va pishiq inshootlar qurishga imkon berdi.

Beton ixtiro etilganidan keyin shiftlar gumbaz shaklida ustunlarsiz quriladigan bo'ldi. Rimdagi *Panteon* (yunonchada «barcha xudolar ibodatxonasi» ma'nosini anglatadi) shu taxlitda qurilgan.

Rimning eng katta amfiteatri bo'lmish *Kolizey* o'tmishdagi ulug'vorlik namunasi sifatida hozirgacha saqlangan.

Qadimgi Rimda mashhur tarixiy asarlar yaratilgan. Tarixchi *Tit Liviy* «Rim tarixi»ni yozgan. *Plutarx* yunon-rim sarkardalari hayoti haqida kitob yozib qoldirgan. Kvint Kursiy Ruf «Makedoniyalik Aleksandr tarixi» asarini yaratgan. Mazkur asarlar bizgacha yetib kelgan.

Rim tarixchilari:

Kvint Kursiy Ruf

Plutarx

Tit Liviy

**Xristianlarning
dastlabki
ibodatxonasi**

**Isoning xochga
tortilishi**

Xristianlikning vujudga kelishi Milodiy I-asr boshlarida Rim hokimiyati ostida bo'lgan Falastin yerlaridagi *Vifleem* shahrida «Xudoning o'g'li» nomini olgan *Iso* tug'ilganligi haqida rivoyatlar keng tarqala boshlagan.

Rivoyatlarga ko'ra, 30 yoshida Iso o'n ikki nafar havoriylari (apostollar) bilan Falastin bo'ylab sayohat qilib, Xudo oyatlari haqida hikoya qilib beradi va mo'jizalar ko'rsatadi – yashashdan umidini uzgan, tuzalmas xastalarni davolaydi.

Mahalliy ruhoniylar Iso payg'ambarni mavjud diniy haqiqatlarni buzib talqin etishda ayblab, uni o'lim jazosiga mahkum etadilar. Rim noibi Pontiy Pilat bu hukmni tasdiqlagan.

Rivoyatlarga ko'ra, Isoni yer yuzidagi ilk inson – Odam ato dafn etilgan Golgofa tog'ida xochga tortganlar.

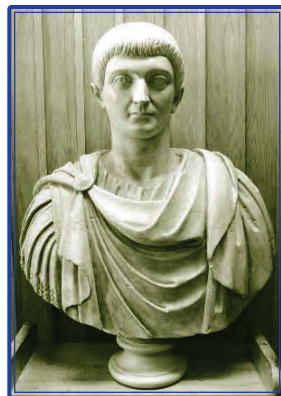
Vafotidan keyin murdasini bir g'orga qo'yishadi. Uchinchi kuni dafn etish uchun kelishganlarida Iso Masih jasadini qo'yilgan joyida yo'qligini ko'rishadi.

Odamlar Iso payg'ambarning qayta tirilib, me'rojga ko'tarilishiga va Yer yuziga qaytib kelishiga ishonganlar.

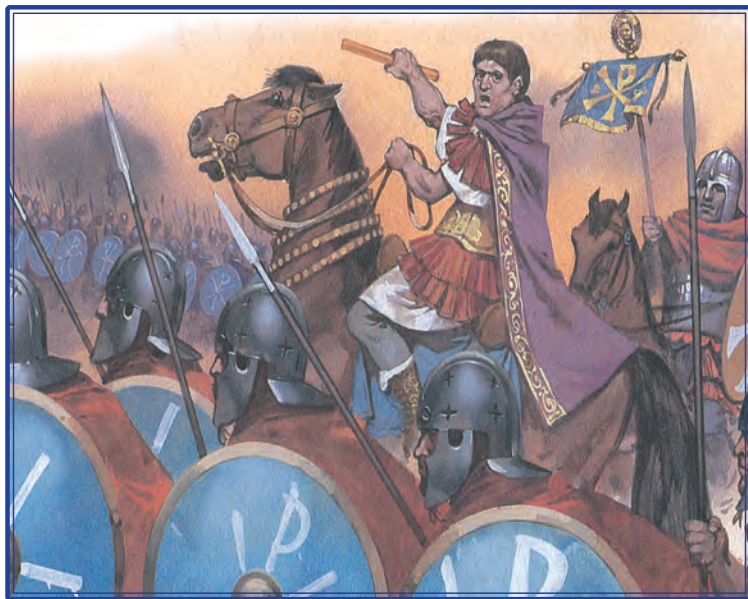
*Iso Masih haqidagi rivoyatlar Yevangeliya (Injil) nomini olgan, yunonchadan tarjima qilganda bu so'z «Xushxabar» ma'nosini anglatadi. Iso payg'ambar ta'limoti izdoshlari xristianlardir. Shogirdlari apostollar (havoriylar) deb atalgan. Xristianlar jamoalariga yepiskoplar peshvolik qiladi. **Milodiy I asr** – xristianlik vujudga kelgan sana hisoblanadi.*

Rim hukmdorlari xristianlarni ta'qib etadilar, yirtqich hayvonlar changaliga tashlaydilar, turli qiynoqlarga soladilar. Bu esa odamlarning noroziligiga sabab bo'lardi.

Milodiy 313-yilda imperator Konstantin xristianlik boshqa dinlarga teng dindir degan farmon chiqardi. Farmon xristianlarga ibodatxonalar qurish va oshkora ibodat qilish imkonini berdi.

**Imperator
Konstantin**

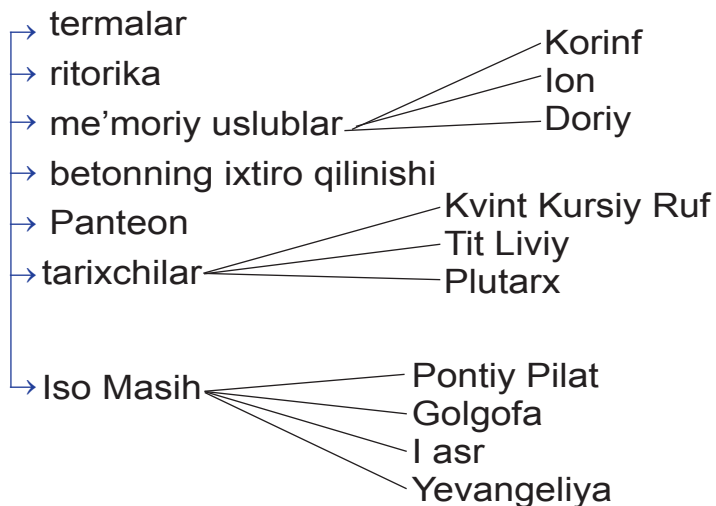
Eslab qoling!
Xristianlik dini
milodiy
I asrda vujudga
kelgan.

Rivoyatga ko'ra, imperator Konstantin xristianlik ramzini o'z askarlari qalqonlariga chizishga buyurgan va g'alabaga erishgan.

Tayanch konspekt

Eslab qoling!

Milodiy 313-yilda imperator Konstantin xristianlik boshqa dinlar bilan teng bir din deb e'lon qilingan farmon chiqardi.

Savol va topshiriqlar

1. Rimliklarning turmush tarzi haqida hikoya tuzing.
2. Rim davlatida ta'limning qaysi turlari mavjud bo'lgan, nimalarni o'qitishgan?
3. Rim me'morchiligining xususiyatlarini ayting.
4. Rimdagi eng katta inshoot nomini ayting.
5. Rim Panteoni haqida nimalarni bilasiz?
6. Iso payg'ambar kim? Xristianlik haqida nimalarni bilasiz?

Xulosa

Odamzod qadimdan yaratilgan bebaho ixtiro va kashfiyotlardan foydalanib keladi. Bular ziroatchilik usullari, g'ildirak, suv quvurlari, alifbo, taqvim, sonlar, me'morchilik va shu kabi yutuqlardir.

Biz hanuz qadimgi dunyo xalqlari yaratgan madaniy yodgorliklardan hayratlanamiz. Qadimgi mualliflarning ko'plab asarlari bizni mardlikka, mehnatsevarlikka, Vatanga muhabbatga undaydi.

Yaratuvchanlik doim qadrlanib kelingan. Hatto qadim davrda uzoq ajdodlarimiz hayoti xavf-xatar, tashvishlarga to'la bo'lganda ham, insoniyat olamni anglashga harakat qilib kelgan. Bu esa ma'naviy madaniyat rivojlanishi uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Yunon va rimliklarning Sharq madaniyati bilan o'zaro aloqasi fan va san'at yuksalishining tezlashuviga, dunyo madaniyatining taraqqiyotiga olib keldi.

Endi siz qadimgi dunyo tarixi va O'zbekiston tarixi necha ming yillarga borib taqalishini yaxshi bilasiz. Aynan uzoq o'tmishda bizning yurtimizda boy madaniy meros rivojlanishi uchun asos solingan edi. Bu yerda qadimgi shaharlar va davlatlar tashkil topgan. Ziroatchilar, hunarmandlar va quruvchilar o'zining yaratuvchanlik mehnati bilan o'lka dovrug'ini olamga yoygan.

Vatanga muhabbat ko'p sonli bosqinchilarga qarshi kurashgan xalq qahramonlari jasoratida namoyon bo'ladi. To'maris, Shiroq, Spitaman va boshqa ko'plab jasur qahramonlar yurt ozodligini o'z hayotidan ustun qo'yganlar.

Ilk yozma manba – «Avesto»da eng yaxshi mamlakat sifatida O'zbekistonning qadimgi dehqonchilik hududlari ta'kidlab o'tiladi.

Amudaryo etaklarida, qadimgi Xorazm yerlarida, Surxon, Qashqadaryo va Zarafshon vohalarida zardushtiylik kohinlari yovuzlik va ezgulik o'rtasidagi mangu kurash haqidagi muqaddas qasidani kuylashgan. Ular kishilarni tinchlikka, adolat va ezgulikka chorlaganlar. Odamlar oilaga, uyga, suv va yerga nisbatan hurmat bilan qarashgan, farzandlariga insonning jamiyatdagi yuksak o'rni haqidagi tasavvurni singdirishgan.

Ajdodlarimizning tarixdagi yaratuvchanlikka intilishi va jasoni vatanparvarlik hissini tarbiyalaydi, o'z Vatani manfaatlarini himoya qilishga o'rgatadi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov milliy istiqlol g'oyasining mohiyatini ochib bera turib, mamlakatimizning rivojlanishini millati, tili va dinidan qat'iy nazar butun O'zbekiston fuqarolarini tashkil etgan jamiyatning ma'naviy gullab-yashnashi va komil insonni tarbiyalash bilan chambarchas bog'lab, ajdodlarimizdan qolgan boy madaniy merosni qadrlash va asrab-avaylash zaruriyatini u'qtirib o'tgan.

Xalqimiz ezgulikka, tinchlik va bunyodkorlikka intiladi. Bu intilish boy ma'naviyatga asoslangan va mamlakatimizning buguni va kelajakdagi rivojlanishi, gullab-yashnashi bilan bog'liq.

Biz Vatanimizning moddiy va ma'naviy madaniyatini asrab-avaylab, to'plangan ma'naviy qadriyatlarni ko'paytirgan holda ajdodlarimizning ezgu ishlarini davom ettirishimiz lozim.

Ma'naviyatimizni yuksaltirish borasidagi maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun har bir inson o'zini o'z mamlakatining haqiqiy fuqarosi deb his qilishi uchun qadimiy, ko'hna tarixni, buyuk ajdodlarimizning boy merosini va madaniyatini chuqur o'rganishi bugungi kundagi olamshumul o'zgarishlarga boy voqelikni ongli ravishda idrok qila bilish, jamiyatimiz va davlatimiz taraqqiyotiga o'zining ham daxldor ekanligini anglab yetishi kerak.

TARIXIY ATAMALAR LUG‘ATI

Avstralopitek – eng qadimgi odam turi.

Agora – Qadimgi Yunoniston shaharlarida xalq yig‘ilish joyi, markaziy maydon.

Akveduk – Rim davrida shaharga suv keltirish uchun qurilgan va ustida arig‘i bo‘lgan baland ko‘prik.

Altamir – Ispaniyadagi so‘nggi paleolitga oid qoyatosh rasmlari topilgan g‘or.

Amfiteatr – sahna atrofida tomoshabinlar o‘tirishiga mo‘ljallangan qurilmalar bilan qurshalgan tomsiz katta inshoot.

Animizm – insonni qurshab turgan muhitda jonlar va ruhlarining mavjudligiga ishonch. Lotincha «anima» so‘zi «jon», «ruh» tushunchalarini anglatadi.

Antik – lotincha «qadimgi» ma‘nosini bildiradi.

Antik tarix – Qadimgi Yunoniston va Qadimgi Rim davri tarixi.

Antropologiya – yunoncha «antropos» – odam, «logos» – fan so‘zlaridan iborat bo‘lib, «odam haqidagi fan» ma‘nosini anglatadi.

Argonavtlar – oltin mo‘ynani (sehrli qo‘chqor terisini) izlab, «Argo» degan ko‘p eshkakli kemada dengiz sayohatiga chiqqan Ellada qahramonlari.

Arxeologiya – yunoncha «arxayos» – qadimgi, «logos» – fan, degan so‘zlardan tashkil topgan, ashyoviy manbalarni o‘rganuvchi va ular bo‘yicha tarixiy o‘tmishni qayta tiklovchi fan; qadimshunoslik ma‘nolarini anglatadi.

Budda – Siddhartha Gautamaning ikkinchi ismi, laqabi; «ma‘rifatlangan» tarzida tarjima qilinadi.

Buddaviylik – miloddan avvalgi VI asrda Hindistonda Siddhartha Gautama tomonidan asos solingan diniy ta‘limot.

Varvar – dastlab: yunon tilida so‘zlashmaydigan har qanday chet ellik kishi; keyinchalik bu so‘z madaniylashmagan odamlarga nisbatan ishlatiladigan bo‘ldi.

Gilgamish – Mesopotamiyaning afsonaviy qahramoni, tarixiy shaxs, Uruk shahri podshosi.

Goplit – Qadimgi Yunoniston va Yunoniston-Makedoniya armiyalarining og'ir qurollangan piyoda jangchisi.

Demokratiya – yunoncha «xalq hokimiyati», har bir fuqaro o'z mamlakatini boshqarish masalasi bo'yicha o'z fikrini bayon etadigan, shuningdek, davlat boshqaruvida ishtirok etadigan ijtimoiy tuzum.

Zikkurat – tepasida ibodatxonasi bo'lgan zinapoyali yirik va baland inshoot.

Zinjanthrop – ibtidoiy odam, bu odamning nomi uning suyak qoldiqlari topilgan joy – «Zinj» vodiysi va yunoncha «antropos» – odam so'zlari bilan bog'langan.

Ibodatxona – odamlar xudolarga sig'ingan muqaddas bino yoki joy.

Ibtidoiy odam – ilk, eng qadimgi odam.

Imperator – lotincha «hukmdor», Rimda dastlab – faxriy harbiy unvon, keyinchalik mutlaq hukmdorga tegishli nom.

Kohinlar – ibodatxona ruhoniylari.

*Koloniya*lar – qadimgi davrlarda o'z yurtini tark etgan odamlar tomonidan yangi yerlarda asos solingan manzilgoh va shaharlar.

Konsul – Respublika davrida Rimdagi oliy siyosiy lavozim. Har yili saylangan ikki nafar konsul Senat va armiyaga rahbarlik qilgan.

Neandertal odami – o'rta paleolit davrida yashagan ibtidoiy odam. Uning suyak qoldiqlari dastlab Germaniyadagi Neandertal vodiysidan topilgan.

N'om – yunoncha «viloyat» tushunchasini anglatadi. Misrdagi ilk davlat.

Nomax – Qadimgi Musrda ilk davlatning hukmdori.

Papirus – yozuv yozish uchun ishlatiladigan qamish poyasining mag'zi.

Patritsiyalar – Rimning qadimgi tub aholisi.

Piramida – mahobatli tosh inshoot, fir'avnlarning maqbarasi.

Pitekanthrop – Antropologiya fanida zinjanthrop va sinantrop singari «tik turib yuruvchi odam» deb atalgan. Ilk paleolit davrida yashagan ibtidoiy odam.

Plebeylar – Rimga ko‘chib kelgan odamlar va ularning avlodlari.

Polis – yunoncha «shahar».

Respublika – «umumiy ish» ma’nosini anglatadi; tuzum nomi.

Sinantrop – «xitoy odami» ma’nosini anglatadi. Ilk paleolit davrida yashagan ibtidoiy odam.

Senat – «Oqsoqollar kengashi» ma’nosini anglatadi.

Sun’iy sug‘orish – kanallar va ariqlar yordamida ekinlarni sug‘orish.

Sfinks – gavdasi sherniki va boshi insonniki bo‘lgan, piramidalarni qo‘riqlovchi ulkan haykal – afsonaviy mavjudot.

Termalar – Qadimgi Rim shahridagi jamoat hammomlari.

Falanga – og‘ir qurollangan askarlarning bir necha, odatda 9 yoki 16 qator saf tortishi.

Falsafa (filosofiya) – yunoncha «filo» – sevish, «sofiya» – donishmandlik tushunchalarini anglatadi.

Fir‘avn – Misr hukmdori; «ulug‘ xonadon» ma’nosini anglatadi.

Forum – Rimda yig‘ilish joyi va savdo-sotiq maydoni bo‘lib xizmat qilgan shahar markazi.

Xronologiya – asrlar, davrlar, vaqt o‘lchovi haqidagi fan; turli-tuman voqealar sanasi xronologiya yordamida aniqlanadi.

Sivilizatsiya – qadimdagi jamiyat taraqqiyotining ancha yuksak darajasi (shaharlar, yozuv va davlatlarning rivojlanishi).

Shahar-davlat – tevaragidagi hududlarni tasarrufiga olgan o‘zini-o‘zi boshqaruvchi shahar.

Ellinlar – qadimgi yunonlar; dastlab Yunonistonning barcha aholisi shunday atalgan.

Etnografiya – yunoncha atama bo‘lib, «xalqlar tavsifi» ma’nosini anglatadi.

Qul – o‘zga bir kishining mulki bo‘lgan va ishchi kuchi sifatida ishlatiladigan erksiz odam («so‘zlovchi mehnat quroli»); qulni sotib olish va sotib yuborish mumkin bo‘lgan.

YAKUNIY TAKRORLASH

Qadimgi dunyo tarixini o'rganishda tarixiy atama va nomlarni qanday o'zlashtirganingizni sinab ko'ring. *Javoblaringizni tekshirish uchun mazkur atamalar berilgan betlar ham keltirilgan.*

avgurlar – 154	kolonlar – 160	prokonsullar – 159
avstralopitek – 13	konsul – 148	provinsiyalar – 159
agora – 93	kromanyon – 14,18	qoyatosh
akveduk – 152, 174	kulolchilik – 45	rasmlari – 16
akinak – 124	liktor – 149	sagaris – 124
akropol – 87	legion – 156	sarkofag – 37
altar – 153	liqurlar – 145	sanskrit – 66
amfiteatr – 161	lingvistlar – 8	satrap – 120, 125
animizm – 15	matriarxat – 11	sfinks – 38
antropologlar – 8	meteklar – 87, 94	sinantrop – 13
aristokratiya – 93	mezolit – 12, 18	sopol idish – 21, 77
arxeologlar – 8	mikrolitlar – 20	stil – 88, 173
buddaviylik – 66	mixxat – 44, 51, 60	strateg – 95
gladiatorlar – 161	mozaika – 152	termalar – 172
giksoslar – 32	mumiyolash – 38	triyera – 100
goplitlar – 86	neandertal – 13	urug' – 11
demokratiya – 93	neolit – 12,20	urug' jamoasi – 11
doriylar – 85	«nom»lar – 30, 31	faylasuf – 112
yozma	numizmatika – 5	falanga – 87, 99,
manbalar – 6,9	oromiy yozuvi – 139	102
zardushtiylik – 80	ossuariy – 82	fetishizm – 16
zikkurat – 45, 47	paleolit – 12, 23	fir'avn – 30
zinjanthrop – 13	palestra – 88	sivilizatsiya – 5, 28
ierogliflar – 40	papirus – 28, 40	chig'ir – 138
ilotlar – 89	patriarxat – 12	chopperlar – 14
imperator – 165	patritsiylar – 148,	ellinlar – 92
ishlab chiqaruvchi	perieklar – 90	ellinlashtirish – 129
xo'jalik – 20	pitekantrop – 13	epigrafika – 5
kasta (varna)lar – 63	plebeylar – 149	etnograflar – 8
kohin – 36, 81	polislar – 86	o'zlashtiruvchi
koloniyalar – 91	pontifik – 154	xo'jalik – 15

QADIMGI DUNYO TARIXIGA OID TARIXIY VA GEOGRAFIK ATAMALAR

<i>Ayritom</i> – 139	<i>Koshala</i> – 65	<i>Parfiya</i> – 130
<i>Akkad</i> – 43, 47	<i>Krit (Knoss)</i> – 85	<i>Pataliputra</i> – 65
<i>Aleksandriya</i>	<i>Kurushkat</i>	<i>Peloponnes</i> – 84
<i>Esxata</i> – 126	<i>(Kiropolis)</i> – 126	<i>Persepol</i> – 59
<i>Altamir</i> – 16	<i>Lagash</i> – 45	<i>Pirey</i> – 88
<i>Apennin</i> – 90, 145	<i>Lakonika</i> – 89	<i>Rim</i> – 146
<i>Afina</i> – 87, 93	<i>Lasko</i> – 16	<i>Rozett</i> – 40
<i>Afrosiyob</i> – 78, 124	<i>Liviya</i> – 32	<i>Sardiniya</i> – 157
<i>Baqtra</i>	<i>Magadha</i> – 65	<i>Selungur</i> – 14
<i>(Zariaspa)</i> – 125, 126	<i>Makedoniya</i> – 102	<i>Sidon</i> – 55
<i>Baqtriya</i> – 76	<i>Malla</i> – 65	<i>So'g'diyona</i> – 76
<i>Behistun</i> – 9, 60	<i>Marafon</i> – 98	<i>Sopollitepa</i> – 23
<i>Bobil</i> – 49, 51	<i>Marg'iyona</i> – 118	<i>Sparta</i> – 89
<i>Vezuviy</i> – 162	<i>Maroqanda</i> – 126	<i>Suza</i> – 59
<i>Vizantiy</i> – 169	<i>Maurya</i> – 65	<i>Suriya</i> – 32
<i>Gang</i> – 61	<i>Machay</i> – 19	<i>Teyshebaini</i> – 55
<i>Golgofa</i> – 176	<i>Memfis</i> – 30	<i>Teshiktosh</i> – 14
<i>Davan</i> – 135	<i>Mesopotamiya</i> – 43	<i>Tir</i> – 55
<i>Dajla</i> – 43	<i>Midiya</i> – 58	<i>Troya</i> – 107
<i>Dalvarzintepa</i> – 139	<i>Miken</i> – 85	<i>Tushpa</i> – 55
<i>Yerqo'rg'on</i> – 78	<i>Misr</i> – 28	<i>Uzunqir</i> – 78
<i>Jarqo'ton</i> – 24	<i>Mitanni</i> – 54	<i>Ur</i> – 45
<i>Jonbosqal'a</i> – 133	<i>Moxenjodaro</i> – 62	<i>Urartu</i> – 54
<i>Zamonbobo</i> – 23	<i>Nil</i> – 28	<i>Uruk</i> – 45
<i>Zarautsoy</i> – 19	<i>Nineviya</i> – 53	<i>Falastin</i> – 55
<i>Zartepa</i> – 139	<i>Nubiya</i> – 32	<i>Finikiya</i> – 53, 55
<i>Zinj</i> – 13	<i>Obishir</i> – 19	<i>Fiva</i> – 31
<i>Ikki daryo oralig'i</i> – 43	<i>Oks</i>	<i>Frot</i> – 43
<i>Italiya</i> – 145	<i>(Amudaryo)</i> – 125	<i>Xarappa</i> – 62
<i>Karfagen</i> – 146, 157	<i>Olviya</i> – 91	<i>Xattusa</i> – 54
<i>Ko'zaliqir</i> – 78	<i>Olimpiya</i> – 106	<i>Xersones</i> – 91
<i>Konstantinopol</i> – 168	<i>Ossuriya</i> – 53	<i>Xolchayon</i> – 140
<i>Korinf</i> – 103	<i>Oshshur</i> – 53	<i>Xuanxe</i> – 68
<i>Korsika</i> – 157	<i>Pantikapey</i> – 91	<i>Shumer</i> – 43, 47

QADIMGI DUNYO TARIXIDAGI NOMLAR

<i>Alarix</i> – 169	<i>Konstantin</i> – 169	<i>Sofokl</i> – 109
<i>Antiox</i> – 130	<i>Krass</i> – 163	<i>Sokrat</i>
<i>Antoniy</i> – 166	<i>Kserks</i> – 100	<i>(Suqrot)</i> – 113
<i>Aristofan</i> – 109	<i>Kudzula</i>	<i>Solon</i> – 94
<i>Arrian</i> – 9, 76	<i>Kadfiz</i> – 138	<i>Spartak</i> – 162
<i>Arximed</i> – 112	<i>Kvint Kursiy Ruf</i> – 9	<i>Spitaman</i> – 126
<i>Attila</i> – 170	<i>Leonid</i> – 100	<i>Strabon</i> – 9
<i>Ashoka</i> – 65	<i>Lyu Ban</i> – 73	<i>Ssipion</i> – 158
<i>Bess</i> – 124	<i>Makedoniyalik</i>	<i>Tarkviniy</i> – 147
<i>Brut</i> – 165	<i>Aleksandr</i> – 65, 112	<i>Tit Liviy</i> – 175
<i>Budda</i> – 66, 67	<i>Menes</i> – 30	<i>To'maris</i> – 118
<i>Vima Kadfiz</i> – 138	<i>Menkaura</i> – 37	<i>Trayan</i> – 167
<i>Gannibal</i> – 157	<i>Menua</i> – 55	<i>Tutanxamon</i> – 38
<i>Geraklit</i> – 112	<i>Miltiad</i> – 99	<i>Tutmos II</i> – 33
<i>Gerodot</i> – 9, 96, 112	<i>Miron</i> – 88	<i>Tutmos III</i> – 33
<i>Gilgamish</i> – 46	<i>Mitridat I</i> – 131	<i>U-Di</i> – 73, 143
<i>Gomer</i> – 108	<i>Neron</i> – 167	<i>Feodosiy</i> – 169
<i>Demetriy</i> – 131	<i>Oktavian</i>	<i>Fidiy</i> – 110
<i>Demokrit</i> – 112	<i>Avgust</i> – 166	<i>Filipp II</i> – 102
<i>Demosfen</i> – 102	<i>Oshshur-</i>	<i>Frada</i> – 119
<i>Diodot</i> – 130	<i>banapal</i> – 54	<i>Xammurapi</i> – 49
<i>Diogen</i> – 112	<i>Perikl</i> – 96	<i>Xafra</i> – 37
<i>Doro I</i> – 9, 59,	<i>Platon</i>	<i>Xufu (Xeops)</i> – 37
98, 119	<i>(Aflotun)</i> – 113	<i>Chjan</i>
<i>Doro III</i> – 124	<i>Poliyen</i> – 120	<i>Chandragupta</i> – 65
<i>Drakont</i> – 93	<i>Pompey</i> – 164	<i>Shampolyon J.F.</i> – 40
<i>Dyuperron A.</i> – 82	<i>Pontiy Pilat</i> – 176	<i>Shiroq</i> – 120
<i>Zardusht</i> – 80	<i>Rixtgofen F.</i> – 141	<i>Yevtidem</i> – 131
<i>Iso Masih</i> – 176	<i>Romul</i> – 146, 170	<i>Esxil</i> – 121
<i>Kaligula</i> – 167	<i>Salavk</i> – 130	<i>Yaxmos</i> – 33
<i>Kambiz II</i> – 34	<i>Sargon I</i> – 47	
<i>Kanishka</i> – 138	<i>Sin Syan</i> – 143	
<i>Kiaksar</i> – 58	<i>Sezar</i> – 165	
<i>Kir II</i> – 34, 58	<i>Shixuandi</i> – 72	
<i>Kleopatra</i> – 166	<i>Skunha</i> – 119	

QADIMGI DUNYO TARIXI SANALARDA

Mil. avv. 1 million – 100-ming yil – Oʻrta Osiyoda ilk paleolit davri.

mil. avv. 100 – 40-ming yil – oʻrta paleolit davri.

mil. avv. 40 – 12-ming yil – soʻnggi paleolit davri.

mil. avv. 12 – 7-ming yilliklar – mezolit davri.

mil. avv. 6 – 4-ming yilliklar – neolit davri.

mil. avv. 4 – 3-ming yillik oʻrtalari – eneolit davri.

mil. avv. 4-ming yillik. – Mesopotamiyada shumer va akkadlarning manzilgohlari.

mil. avv. 4-ming yillik. – Nil qirgʻoqlarida manzilgohlarning vujudga kelishi.

mil. avv. 2600-yil – Misrda Xeops (Xufu) piramidasining qurilishi.

mil. avv. 3-ming yillikning oxirlari – Xitoyda ilk davlatning vujudga kelishi.

mil. avv. 3-ming yillik – Moxenjobaro va Xarappa shaharlarining vujudga kelishi.

mil. avv. 3-ming yillikning oʻrtalari – 2-ming yillik – bronza davri.

mil. avv. 2-ming yillik – Old Osiyo hududida ilk yirik davlatlarning vujudga kelishi: Ossuriya, Xett, Mitanni.

mil. avv. 2-ming yillik – Babil podsholigining tashkil topishi **mil. avv. 3-ming yillikning oxirlari** – 2-ming yillikning boshlari

– Zamonbobo va Sopollitepa manzilgohlarining tashkil topishi.

mil. avv. 2-ming yillik – Miken va Krit davlatlarining tashkil topishi.

mil. avv. XVIII asr – Babil hukmdori Xammurapi (mil. avv. 1792–1750-yillar) Mesopotamiyaning yagona davlatga birlashtirilishi.

mil. avv. XVIII asr – Moxenjobaro va Xarappa shaharlarining inqirozi.

mil. avv. XII asr – doriylar Lakonikani zabt etdilar va Sparta shahriga asos soldilar.

mil. avv. XI asr – Isroil davlatining tashkil topishi.

mil. avv. IX-VIII asr boshlari – Urartu davlatining gullagan davri.

mil. avv. VIII-VI asrlar – Yunon koloniyalarining tashkil topishi.

mil. avv. VIII-VI asrlar – Olviya, Xersones, Pantikapey koloniyalarining vujudga kelishi.

mil. avv. 1-ming yillik – zardushtiylikning Oʻrta Osiyo hududida tarqalishi.

mil. avv. IX-VIII asrlar – Oʻrta Osiyoda temir asriga oʻtish davri

mil. avv. VIII asr – Italiyada 12 shahar-ittifoqining vujudga kelishi.

mil. avv. 776-yil – Olimpiya oʻyinlarining birinchi bor oʻtkizilishi

mil. avv. 753-yil – Rimning tashkil topishi.

mil. avv. VII asr – Misrning yana yagona davlatga birlashishi.

mil. avv. VII asr – Qadimgi Baqtriya podsholigining tashkil topishi.

mil. avv. VII-VI asrlar – Qiziltepa, Afrosiyob, Uzunqir, Yer-qoʻrgʻon, Koʻzaliqir shaharlarining rivojlanishi.

mil. avv. VII-VI asrlar – Hindistonda Magadha, Koshala, Malla davlatlarining vujudga kelishi.

mil. avv. VII-V asrlar – Xitoyda «koʻp podsholik» davri.

mil. avv. 621-yil – Drakont qonunlarining qabul qilinishi.

mil. avv. 605-yil – Ossuriya podsholigining qulashi.

mil. avv. 594-yil – Afinada Solon islohotlarining oʻtkazilishi.

mil. avv. 558-yil – Kir II – Fors podsholigining hukmdori.

mil. avv. 539-yil – Bobilning forslar tomonidan bosib olinishi.

mil. avv. 530-yil – Kir II ning Oʻrta Osiyoda halok boʻlishi (Toʻmaris).

mil. avv. 525-yil – Misrning qadimgi fors shohi Kambiz II tomonidan zabt etilishi.

mil. avv. 522-yil – Doro I – saltanatining satrapliklarga boʻlinishi.

mil. avv. 522-yil – Doro I ga qarshi Frada qoʻzgʻoloni.

mil. avv. 519-yil – sak qabilalariga qarshi Doro I ning bosqinchilik yurishlari (Shiroq jasorati).

mil. avv. 509-yil – Rimda Respublikaning e’lon qilinishi.

mil. avv. V-IV asrlar – O’rta Osiyo hududida ilk tangalarning tarqalishi.

mil. avv. 490-yil – Marafon tekisligidagi jang.

mil. avv. 480-yil – Fermopil jangi (uch yuz spartalik jasorati).

mil. avv. 480-yil – Salamin jangi.

mil. avv. 479-yil – Plateya shahri yaqinidagi jang – yunonlar g’alabasi.

mil. avv. 443 – 429-yillar – Afinada strateg Perikl hukmronligi.

mil. avv. IV asr – Xorazmning Ahamoniylar zulmidan ozod bo’lishi.

mil. avv. 338-yil – Xeroniya yaqinidagi jang – makedoniyaliklar tomonidan yunonlarning tor-mor qilinishi.

mil. avv. 337-yil – Yunon shaharlarining Makedoniya hokimiyati ostida shahar-davlatlar ittifoqiga birlashishi.

mil. avv. 334-yil – Makedoniyalik Aleksandrning Sharqqa yurishi.

mil. avv. 330-yil – Makedoniyalik Aleksandr tomonidan Ahamoniylar saltanatining zabt etilishi.

mil. avv. 329-yil – Makedoniyalik Aleksandr boshchiligidagi yunon-makedonlar tomonidan Maroqandaning bosib olinishi.

mil. avv. 329-yil – Zarafshon daryosi qirg’oqlaridagi jangda yunon-makedon qo’shinlarining tor-mor qilinishi (Spitaman).

mil. avv. 328-yil – Makedoniyalik Aleksandr armiyasi bilan jangda Spitamanning mag’lubiyati.

mil. avv. 323-yil – Makedoniyalik Aleksandrning vafoti.

mil. avv. 312-yil – Salavk hukmronligining boshlanishi – Salavkiylar davlatining asoschisi.

mil. avv. 280-yil – Antiox – Salavkiylar davlatining hukmdori.

mil. avv. III asr – Zardusht ta’limotining barcha matnlari 21 ta kitobga jamlanishi.

mil. avv. III asr – Qang’ davlatining tashkil topishi.

mil. avv. III asr – Davan davlatining tashkil topishi.

mil. avv. 246-yil – Sin Shixuandi – Sin davlatning hukmdori.

mil. avv. 216-yil – Kann yaqinida Rim armiyasining tor-mor qilinishi.

mil. avv. 206-yil – Lyu Ban qo'zg'oloni.
mil. avv. 202-yil – Zama shahri yaqinida rimliklar tomonidan Karfagen armiyasining tor-mor qilinishi.
mil. avv. II asr – Buyuk Ipak yo'lining vujudga kelishi.
mil. avv. 146-yil – rimliklar tomonidan Karfagenning vayron qilinishi.
mil. avv. 140 – 130-yillar – Yunon-Baqtriya davlatining yuechjilar tomonidan bosib olinishi.
mil. avv. I asr – Xitoyda qog'ozning kashf qilinishi.
mil. avv. 74-yil – Spartak qo'zg'oloni.
mil. avv. 49-yil – Yuliy Sezar – Rim imperatori.
mil. avv. 29-yil – Oktavianga Senat tomonidan imperator unvoni va Avgust laqabining berilishi.
milodiy 98-yil – Rim imperiyasida Trayan hukmronligining boshlanishi.
milodiy I asr – xristianlik dinining vujudga kelishi.
milodiy I asr – Kushon podsholigining gullagan davri.
milodiy III asr – Kushon davlatining inqirozga yuz tutishi.
milodiy 330-yil – Rim imperiyasining poytaxti – Vizantiy (Konstantinopol).
milodiy 394-yil – Olimpiya o'yinlari o'tkazilishining to'xtatilishi.
milodiy 395-yil – Rim imperiyasining bo'linishi: G'arbiy va Sharqiyga.
milodiy 410-yil – Alarix boshchiligida gotlar tomonidan Rimning yakson qilinishi.
milodiy 452-yil – Attila boshchiligida xunn qabilalarning Italiyaga bostirib kirishi.
milodiy 455-yil – Rimga vandallarning hujum qilishi.
milodiy 476-yil – G'arbiy Rim imperiyasining qulashi.

**ANATOLIY SAGDULLAYEVICH SAGDULLAYEV
VASILIY ANUFRIYEVICH KOSTETSKIY**

O'quv nashri

TARIX QADIMGI DUNYO

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinf o'quvchilari uchun darslik

(O'zbek tilida)

Tuzatilgan va to'ldirilgan beshinchi nashr

Toshkent – «Yangiyo'l poligraf servis» – 2017
Nashriyot litsenziyasi AI №185, 10. 05. 2011 y.

Muharrir Q. Islomov

Texnikaviy muharrir *M. Riksiyev*

Sahifalovchi *K. Kostetskiy*

Musahhah *Z. Zamonov*

Bosishga ruxsat etildi 17.07.2017. Ofset bosma. Bichimi 70x90 1/16.

«Arial» garniturasida. Kegli 11,10. Ofset qog'ozida.

Ofset bosma usulda bosildi.

Bosma tabog'i 12,0. Sh. b. t. 14,04.

Adadi 58070.

Buyurtma № 17-302.

«O'zbekiston» NMIU bosmaxonasida bosildi.

100129, Toshkent sh., Navoiy k., 30.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgandagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismdan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.